

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTİTUTU

ALLAHVERDİ NÜSİ OĞLU ƏLİMİRZƏYEV

ERKƏN ELAM CƏMİYYƏTİ:
SİYASİ-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR
VƏ YAZI TARİXİ
(e.ə. IV-III minilliklər)

- 14240 -

“Şərq-Qərb”
Bakı-2011

Layihənin rəhbəri,
ön sözün müəllifi
və elmi redaktoru:

Y.M.Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

Rəyçilər:

T.İ.Axundov
tarix elmləri doktoru

S.M.Qaşqay
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

A.N.Əlimirzəyevin: “Erkən Elam cəmiyyəti: siyasi-iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV–III minilliklər)”.

Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 264 səh.

A.N.Əlimirzəyevin oxucuların müzakirəsinə verdiyi bu kitabı sinifli cəmiyyətin ilk yaradıcılarından olan elamlıların e.ə. III minillikdə siyasi-iqtisadi tarixinə həsr olunmuş ilk anadilli monoqrafiyadır. Əsər şumer, akkad və elam dillərində tərtib olunmuş mixiyazılı mənbələr əsasında qələmə alınıb.

Orijinal epigrafiya nümunələri olan protoelam piktoqramlarının müəllif tərəfindən sirrini açılması sosial-iqtisadi münasibətlərin necə formalaşdığını izləməyə imkan verir.

Kitab Qədim Şərq tarixi üzrə mütəxəssislər, arxaik yazı sistemləri və ölü dillərlə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulub.

ISBN 978-9952-34-677-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2011
© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011

AZƏRBAYCAN TARİXÇİSİNİN QƏDİM ELAM TARİXİNƏ DAİR QIYMƏTLİ ARAŞDIRMASI

A.N.Əlimirzəyevin

**“Erkən Elam cəmiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibətlər
və yazı tarixi (e.ə. IV–III minilliklər)” monoqrafiyasına**

ÖN SÖZ

Elam sivilizasiyası Qədim Şərq tarixinin önəmli, lakin zəif tədqiq olunmuş sahəsidir. Qədim Elam cəmiyyətində əmlak bərabərsizliyinin formalaşdığı erkən mərhələdə baş verən iqtisadi-siyasi və sosial-mədəni proseslər isə indiyədək ayrıca mövzu kimi ümumiyyətlə araşdırılmayıb.

Elmi ictimaiyyətin Elam sivilizasiyasına marağı mixi yazılı mətnlərin tədqiqatı cəlb olunması ilə başlanır. Ötən 150 il ərzində Qərbdə F.Vaycbaxın, V.Şeylin, C.Kameronun, V.Hinsin, Azərbaycanda isə Y.B.Yusifovun apardığı araşdırmalar Elamın iqtisadi-siyasi tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarını üzə çıxardı.

A.N.Əlimirzəyevin oxuculara təqdim olunan “Erkən Elam cəmiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV–III minilliklər)” adlı monoqrafiyası Elam tarixinin öyrənilməsi sahəsindəki boşluğu aradan qaldırmaqla yanaşı, Azərbaycan oxucusunun maraq dairəsini daha da genişləndirir.

A.N.Əlimirzəyevin “Erkən Elam cəmiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV–III minilliklər)” monoqrafiyası giriş, 6 fəsil və nəticədən ibarətdir. Əsərdə Elamın tarixi coğrafiyası, qədim Elam sakinlərinin etnik mənsubiyyəti, ibtidai icma mərhələsindən Erkən sülalələr dövrünün sonuna qədərki 1000 illik tarixinin icmalı, cəmiyyətin sosial strukturu, iqtisadi münasibətlər, təsərrüfatın aparıcı sahələri və s. barədə geniş məlumat verilir. Mövzunun tədqiqi zəmin Qərb arxeoloqlarının uzun illər boyu dağlıq İran yaylasının qədim yaşayış məskənlərində apardıqları qazıntılardan alınan nəticələrə də müraciət olunub.

Tədqiqatın əsas mənbə bazasını yazılı qaynaqlar təşkil edir. Müəllif öz axtarışlarında müxtəlif dillərdə olan ilk mənbələrlə

yanaşı, fərqli yazı sistemlərində olan məlumatlardan da faydalanıb. Belə ki, monoqrafiyada şumer və akkad dillərində tərtib olunmuş mixi kitabələr əsasında Elamın e.ə. III minillikdə etno-siyasi mənzərəsi, piktoqrafik sənədlər vasitəsi ilə isə təsərrüfat həyatı araşdırılır. Monoqrafiyada Elamın piktoqrafik yazı sisteminin tədqiqinə geniş yer ayrılıb. Müəllif zəngin materialın təhlili əsasında Elam piktoqrafiyasının inkişaf mərhələlərini öyrənməklə yanaşı, onların məzmununun dərk olunması istiqamətində mühüm nəticələrə nail olmuşdur. Xüsusilə mövcud standart ölçü vahidlərinin, hesabat xarakterli sənədlərin tərtibi qaydalarının, natural formadakı ödənişlərin və fonetik oxunuşa malik işarələrin müəyyənəşdirilməsi istiqamətindəki araşdırmalar böyük maraq doğurur. Əsərdə bəzi mətnlərin məzmununa da aydınlıq gətirilir.

Monoqrafiyada əksini tapan araşdırmalar təkcə Elam dövlətinin iqtisadi tarix problemlərinə işıq salmaqla məhdudlaşmır. Müəllifin əldə etdiyi nəticələr cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin meydana gəldiyi erkən mərhələdə Ön Asiyada sosial-iqtisadi münasibətlərin və mədəni əlaqələrin formalaşması prosesini izləməyə də öz töhfəsini verə bilər.

Yeri gəlmişkən, müəllifin apardığı araşdırmalar Elam sivilizasiyasının qonşu ərazilərlə, o cümlədən qədim Azərbaycanın Urmiya gölü hövzəsindəki torpaqları ilə qarşılıqlı əlaqə və təsir tarixini öyrənmək üçün də imkanlar açır. Arxeoloji qazıntılar zamanı bu ərazilərin yaxınlığındakı qədim yaşayış məskənlərindən Protoelam dövrünə aid (e.ə. III minilliyin əvvəlləri) maddi mədəniyyət nümunələri aşkarlanmışdır. Təpə-Sialkdan (Kaşan şəhəri yaxınlığında) 22, Qodintəpədən (Həmədandan qərbdə) 32 və Təpə-Özbəkiddən (Tehrandan qərbdə) 1 ədəd piktoqrafik yazılı lövhəciklərin tapılması qədim Azərbaycanın Elamla iqtisadi-mədəni əlaqələrindən xəbər verir.

Müəllifin ciddi maraq doğuran elmi nəticələrindən biri də budur ki, Elamın arxaik yazı sistemi üçün xarakterik olan işarələrlə Naxçıvanın Erkən tunc dövrünə aid şəxsi qablarındakı naxış və təsvirlər arasında müəyyən oxşarlıq nəzərə çarpır. Alimin qənaətinə görə, bu dekorlar semantik məna daşıyırdı və onların sirrinin açılması maraq doğura bilər.

A.N.Əhmirzəyevin axtarışları sübut edir ki, qədim Şumer sakinləri qızıl, lacivərd və digər qiymətli daşlarla zəngin Arattaya (e.ə. XXVIII əsrdə Urmiya hövzəsində qədim Azərbaycan şəhər-dövləti) getmək üçün Elamın ərazisindən tranzit kimi istifadə edirdilər. Yeri gəlmişkən, e.ə. XXIII–XXII əsrlərdə Arattanın tarixi əraziləri qədim Azərbaycanın qutu və lullubi tayfa ittifaqlarının hərbi-siyasi hakimiyyəti altında idi. E.ə. III minillikdə Urmiya hövzəsi ətrafında formalaşan erkən Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində önəmli rol oynamışlar. Həmin dövrdə Azərbaycanla Dəclə və Fərat vadilərinə yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş Şumer və Akkad dövlətləri arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı.

Fəal xarici siyasət yeridən ən qədim Azərbaycan dövlətləri öz torpaqlarını xarici təcavüzlərdən uğurla qoruyurdular. Qədim Azərbaycan tayfa birliyi olan qutilər hətta qüdrətli qonşuları olan Akkad dövlətini məğlub etmiş və yüz ilə qədər bir müddət ərzində Mesopotamiyada hökmranlıq etmişlər. Onlar özlərindən asılı hala saldıqları Şumer və Akkad dövlət idarəçiliyi qaydalarından faydalandıqları kimi, qədim Azərbaycanın mütərəqqi idarəçilik mədəniyyətini də həmin ölkələrə yaymışlar. Qısa müddət ərzində quti-lullubi hərbi qüvvələri Elamda dövlətçiliyin təməlini qoyan Avan sülaləsinin hakimiyyətinə də son qoymuşdu.

E.ə. III minilliyin sonlarında quti tayfalarının məskunlaşdığı ərazilər elam mənşəli sülalə tərəfindən idarə olunan Simaş ölkəsinin tərkibinə qatılır. Bütün bunlar qədim Azərbaycan sakinlərinin tarixin müəyyən mərhələsində elamlılarla sıx münasibətlərindən xəbər verir.

A.N.Əhmirzəyevin “Erkən Elam cəmiyyəti: iqtisadi-siyasi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV–III minilliklər)” adlı monoqrafiyası son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda qədim dünya tarixi üzrə aparılan uğurlu araşdırmalardan biridir. Və şübhə etmirəm ki, bu qiymətli əsər tədqiqatçıların marağına səbəb olacaqdır.

Y.M.Mahmudov

*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

GİRİŞ

Bəşər sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindən olan Elam İranın cənubunda geniş bir ərazini əhatə edirdi. Karun və Kerha çayları arasındakı münbit düzənlik antik dövrdə Suziana, Luristandakı dağlıq massiv isə Elimaida adlanırdı. Dəclə və Şətt-ül-Ərəb çayları Elamı İkiçayarasından, Kerman silsiləsi isə Dəşti-Lüt səhrasından ayırırdı. Bu geniş ərazini qonşu xalqlar “Uca yer”, “Yüksək ölkə” (şumercə Nim, akkadca Elamtu, qədim farsca Uvca) adlandırırdı. Tarix elmində tətbiq olunan “Elam” termini Tövratdan götürülmüşdür.

Elam bütün aspektlərdən maraq doğura biləcək sahədir. Onun maddi mədəniyyəti, əhalisinin etnik mənsubiyyəti, siyasi tarixi, sosial-iqtisadi münasibətləri, dini təsəvvürləri bu gün də elmi ictimaiyyətin tədqiqat obyektı olaraq qalır. Elamlıların yaratdıqları irili-xırdalı dövlətlərin tarixi təxminən 2500 illik dövrü əhatə edir. Təqdim olunan monoqrafiyada Elam cəmiyyətinin ibtidai icma mərhələsindən (e.ə. VIII minilliyin sonları) e.ə. III minilliyin sonuna qədərki dövrünü tədqiq etməklə siyasi-ictimai münasibətlərin və dövlətçilik ənənələrinin necə formalaşdığını izləmək imkanı yaranır. Elamlılar möhtəşəm Şumer sivilizasiyasının yaranmasının və intibahının şahidləri olmaqla bərabər, həm də bu sivilizasiyanın süqutunu təmin edən qüvvə olmuşlar.

Arxeoloji qazıntıların nəticələri az-çox maddi mədəniyyətin tarixi inkişafını izləməyə imkan verir. Elmi ədəbiyyatda bu məsələ yetərinə araşdırıldığından təqdim olunan monoqrafiyada onun təkrarən işıqlandırılmasına lüzum görülməyib.

Tədqiqatın ilkin mərhələsində Elamın piktoqrafik və xətti-cizgili yazı sistemləri arasında genetik bağlılığın olduğu vurğulansa da, tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilməmişdir. Tərəfimizdən aparılan paleoqrafik və kallioqrafik araşdırmalar nəinki bu mülahizəni təsdiqlədi, hətta piktoqrafik mətnlərdə hecalı işarələr vasitəsi ilə yer və şəxs adlarının, spesifik termin və ifadələrin yazıldığını üzə çıxartdı. Bu orijinal epiqrafiya nümunələrinin sirrinin açılması

istiqamətindəki araşdırmalar sosial-iqtisadi münasibətlərin səviyyəsi barədə təsəvvür yaradır, elam dilinin erkən mərhələdə qrammatik xüsusiyyətlərini və yazı imkanlarını izləməyə kömək edir. Elam piktoqrafiyasının sirrinin açılması sahəsindəki tədqiqatlar digər arxaik yazı sistemlərinin (protoşumer, protohind) öyrənilməsinə də müsbət təsir göstərə bilər. İran dağlıq yaylasının müxtəlif yerlərindən aşkarlanan yazı nümunələrinin dövrlərə müvafiq təsnifatını verməklə yazı sistemlərinin keçdiyi tarixi yola da nəzər salınmışdır. Elam sivilizasiyasının beşiyi Suz şəhərində yazının meydana gəlməsi məbəd təsərrüfatlarında uçot əməliyyatlarının qeydə alınması ilə izah olunur və bilavasitə Şumerin Uruk mədəniyyətinin təsiri ilə əlaqələndirilir. İlk primitiv uçot əməliyyatları müxtəlif formalı gil fiqurlarla aparılır və qeydiyyatata alınan məhsulların kəmiyyəti ifadə olunurdu.

Dördkünc formalı ilk yazı lövhəcikləri “yanlıq” kimi mübadilə predmetlərinə bağlanırdı və onların üzərində rəqəmlər göstərilirdi. Yalnız 4 əsrdən sonra primitiv uçot vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, yeni işarə və simvolların tətbiqi sayəsində iri həcmli hesabat sənədləri tərtib olunmağa başlanır. Təsviri işarələr vasitəsi ilə məbədin anbarına daxil olan və ya müxtəlif məqsədlərlə istifadəyə verilən mal və məhsulların adı, çeşidi, keyfiyyət parametrləri, təyinatın ünvanı, işçi heyəti, ev heyvanları, onların cins, rəng və yaş göstəriciləri, əkin sahələrinin ölçüləri və təsərrüfat əhəmiyyətli digər məlumatlar qeyd olunurdu. Piktoqrafik sənədlərdəki bu tip məlumatları deşifrə etmədən Elamın e.ə. IV minilliyin sonu III minilliyin I yarısında sosial-iqtisadi həyatı barədə fikir söyləmək mümkün olmaz. Fərqli təsərrüfatlarda qeydə alınan sənədlərdə daha çox ev heyvanlarının və onlardan alınan ət və süd məhsullarının hesabı üstünlük təşkil edir. Bəzi sənədlərdə icarəyə verilən əkin sahələri, icarədarlara ayrılan qoşqu heyvanları, əmək alətləri, səpin üçün toxum və s. əks olunub. Suzdan xeyli sayda “əmək haqqı cədvəlləri” tapılmışdır; onlarda işçilərə ayrılan natural ödəmələr (əsasən arpa, pivə və yağ) əks olunub. Ərzaq məhsulları əksər hallarda saxlandığı qablarla birgə qeydə alınırdı. Ödənişlərə dair sənədlər, bir qayda olaraq, yekunla nəticələnirdi.

Bütün bunlar e.ə. IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərində Elamda məbəəd və dövlət təsərrüfatlarına bağlı strukturlarda inzibati idarəçiliyin mövcudluğundan və bürokratik aparatda çalışan yeni təbəqənin formalaşdıqmdan xəbər verir.

Mədaxil və məxaric əməliyyatları ilə bağlı hesabatların dəqiq və çevik qeydiyyatını təmin etmək üçün yeni vasitələr tətbiq olunurdu. Hesabatların təyinatından asılı olaraq xüsusi ölçü vahidləri yaranır, təkmilləşdirilir və standart tutumlu qablardan istifadəyə üstünlük verilirdi. İnzibati heyət təsərrüfatda çalışanlara ümumi nəzarətlə kifayətlənmir, eyni zamanda iqtisadi artımı təmin etmək üçün xüsusi norma və normativlər tətbiq edirdilər. Bu, özünü işçilərə verilən natural ödənişlərdə, heyvanlara ayrılan yem rasio-nunda, əkin sahəsi üçün nəzərdə tutulmuş heyətin, texniki vasitə-lərin və səplik toxumun kəmiyyətində büruzə verir. Apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, həyatın bütün sferalarının inkişafında elamlılar e.ə. III minilliyin I yarısında icma mərhələsini xeyli geridə qoymuş və xüsusi qanun-qaydalarla idarə olunan cəmiy-yət qurmağa nail olmuşlar.

İndiyədək Elamın siyasi tarixinin erkən mərhələsi yadelli (şumer və akkaddilli) və yerli (elamdilli) mixiyazılı qaynaqların məlumatları əsasında bərpa olunurdu. Bəzən bu mənbələrin ənə-nəvi izahı problemin həllinə kölgə salır. Belə hallarda yeni yanaşma tərzı zəruri hal alır; işarələrin köhnəlmiş oxunuşlarını dəqiqləşdirməklə bəzi məqamlara yeni prizmadan baxmaq imkanı yaranır.

Ən önəmlisi odur ki, Azərbaycan tarixinin Erkən sinifli cəmiyyətlər mərhələsinin qaranlıq məqamlarına nəzər yetirmək mümkün olur. Urmiya hövzəsinin qədim sakinləri olan quti və lullubi tayfa ittifaqlarının siyasi yüksəlişi Şumer və Elam hökm-darlarını daima hərbi münaqişələrə hazır olmağa vadar edirdi. Bu tayfaların hərbi-siyasi ittifaqı nəticədə Şumerin və Elamın bir sıra şəhər-dövlətlərinin süqutunu müəyyənləşdirdi. Siyasi təsir gücü zəiflədikdən sonra qutilərin məskunlaşdığı ərazilər Simaş vilayətindən olan elam mənşəli sülalənin təsir dairəsinə düşür. Bu hökmdarlardan birinin hakimiyyət rəmzləri Urmiya gölünün

cənubundakı Həsənludan tapılmışdır. Əvvəllər ehtimala əsasla-nan Elam-Quti münasibətləri bu kitabda elmi təsdiqini tapır.

Tədqiq olunan mövzu müəllimim professor Y.Yusifov tərəfin-dən təklif olunmuşdur. Kitabda həllini tapan bəzi məsələlər birgə yazdığımız məqalələrdə əksini tapıb. Sonrakı illərdə protoelam mətnlərinin tədqiqində professor Y.Yusifovun elmi konsepsiyası və tövsiyələri gözlənilmişdir.

Təqdim olunan əsərin nəşrində göstərdikləri diqqət və qayğıya görə əməyini əsirgəməyən bütün insanlara, xüsusən də AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi Yaqub Mah-mudova, t.ü.f.d. Solmaz xanım Qaşqaya (hal-hazırda dünyasını dəyişmişdir. Allah rəhmət eləsin!), t.ü.f.d. R.S.Məlikova və elmi işçi E.B.Əlibəyovaya dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

I FƏSİL MƏNBƏLƏR VƏ TARİXŞÜNASLIQ

Erkən Elam cəmiyyətinin siyasi-iqtisadi tarixi arxeoloji və yazılı qaynaqlar əsasında tədqiq olunur. Elam ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar uzun bir dövrü əhatə edir. K.Loftusun və M.Delafoyun 1840, 1880-ci illərdəki kəşfiyyat xarakterli araşdırmaları nəzərə alınmazsa, Xuzistanda ilk sistemli qazıntılar 1897-ci ildən başlanır. Jak de Morqanın rəhbərliyi ilə Fransa Arxeoloji missiyasının Suzda (müasir Şuş şəhəri) apardığı qazıntılar elmə məlum olmayan özünəməxsus arxaik mədəniyyətin mövcudluğunu üzə çıxartdı. Şəhərin iki təbii təpəliyində (I və II akropollarda) və şəhər ətrafındakı qəbiristanlıqda aparılan qazıntılardan aşkara çıxarılan primitiv tikili qalıqları və zəngin maddi mədəniyyət nümunələri (boyalı saxsı qablar, metal əşyalar, möhürlər, piktoqrafik mətnli lövhəciklər və s.) Ön Asiyada orijinallığı ilə fərqlənin yeni sivilizasiyanın formalaşdığından xəbər verirdi [166; 207].

Eyni mədəniyyətin nümunələri 1903-cü ildə Təpə-Mussianda (Şuşdan 60 km şimal-qərbdə) və onun ətrafında (Təpə-Xəzinə, Təpə-Əliabad) da aşkara çıxarıldı [257, 84-86]. İranın ərazisində ilk qazıntılar lazımı səviyyədə aparılmırdı, mədəni təbəqələrin stratifikasiyası dəqiqləşdirilmədən nümunələrin yaşı tapıldığı layın dərinliyi ilə müəyyənləşdirilirdi. J.de Morqanın vəfatından sonra 1913–1939-cu illərdə Şuşda qazıntılara rəhbərlik tikinti mühəndisi Roland de Mekkenemə həvalə olunur və şəhərin cənubunda yeni bir qədim sahə aşkara çıxarılır [193; 194; 195; 196].

1923–1928-ci illərdə Ernst Herzfeld, 1932-ci ildə isə A.Lanqsdorf Persepolda və Təl-i-Bakunda (Fars vilayəti) Suzun ən qədim mərhələsinə sinxron olan mədəni təbəqələr aşkarladılar [257, 37-40; 213, 50-52].

1933–1937-ci illərdə Roman Girşmanın Təpə-Sialkda apardığı qazıntılar nəinki protoelam, hətta daha qədim mədəniyyətin izlərini üzə çıxartdı [131].

1930–1938-ci illər ərzində Leon Le Bretonun Cəfərabad, Covi, Buhallan və Bəndi-Baldakı qazıntıları Karun və Kərha çayları

vadisində Suzdan da qədim yaşayış məskənlərinin olduğunu aşkara çıxartdı. Bu tədqiqatlar Suziananın arxeoloji stratifikasiyasını müəyyənləşdirməyə imkan verdi [182; 183].

1960–1975-ci illərdə Elam əraziləri son dəfə iri miqyaslı arxeoloji araşdırmalara cəlb olunur. ABŞ arxeoloqları K.Flanneri və F.Hol Əli-Koşda (Deh-Luran dağlıq yaylası) apardıqları qazıntılarla gələcək Elam torpaqlarında ən qədim əkinçilik ocağını aşkara çıxartdılar [156]. U.Samnerin Təl-i-Maliandakı (Fars vilayəti) qazıntıları qədim təbəqələri üzə çıxarmaqla yanaşı, onu Elam şəhəri Anşan ilə eyniləşdirməyə imkan verdi [243; 244]. K.Lamberq-Karlovskinin Təpə-Yahyada (Kerman vilayəti), C.Kaldvelin Təli-İblisdəki (Təpə-Yahyadan 150 km şimal-şərqdə) qazıntılarında protoelam dövrünə aid materiallar əldə olundu [177; 93]. Həmin vaxtlarda İtaliya arxeoloqları M.Tozi, M.Piperno Şəhri-Soxtada (Seistan vilayəti), İran arxeoloji mərkəzindən isə Əli Hakimi Şahdadda (Xəbis yaxınlığında) qazıntılar apararaq yeni mərkəzlər aşkara çıxartdılar [247; 98, 139-140]. C.Perronun rəhbərlik etdiyi Fransa arxeoloji missiyası isə Şuşda qazıntıların miqyasını genişləndirərək mədəni təbəqələrin stratifikasiyasını dəqiqləşdirdi [184; 185; 97; 112; 113]. Hazırda Protoelam mərkəzlərinin mədəni təbəqələrinin tarixi Suzun son stratifikasiyasına əsasən müəyyənləşdirilir [98, 110-115, fig.15].

Arxeoloji qazıntılardan əldə olunan nəticələr əsasən eləmlilərin erkən mərhələdə maddi mədəniyyətinin araşdırılmasına, sənət sahələrinin formalaşma proseslərini izləməyə imkan verir.

Elam tarixinin və mədəniyyətinin erkən mərhələsinin öyrənilməsində arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə yanaşı, yazılı mənbələrin məlumatları da önəmli rol oynayır. Bu mənbələrin rəngarəngliyi onların nəinki müxtəlif dildə (şumer, akkad və elam dillərində), hətta fərqli qrafika ilə (piktoqrafik, xətti-cizgili və mixi) yazıldığı ilə səciyyələnilir. Yazılı qaynaqlar təkcə yerli deyil, həm də yadelli nümunələrlə təmsil olunub. Xarakter baxımından onları 3 qrupa bölmək olar:

1) Tarixi mətnlər (hökmdarların adından yazılmış sənədlər və ya onların surətləri, əlamətdar hadisələrlə bağlı "il adları", hökmdar siyahıları və s.);

2) Təsərrüfat sənədləri (məbəd və dövlət təsərrüfatlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə aparılan mədaxil və məxaric əməliyyatları, şəxsi heyətə və işçilərə ayrılan natural ödəmələrə dair qeydlər, maldarların, əkinçilərin və sənətkarların hesabatları və s.);

3) Ədəbi əsərlər (bədi kompozisiyalar, eposlar, sözlüklər və s.)

Bütün bu qaynaqlar əsasən İkinci Dünya müharibəsinə qədər aşkarlanmış və dərc olunaraq elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdir.

Xronoloji baxımdan Şuşdan tapılmış piktoqrafik (şəkil yazı) təsərrüfat sənədləri ən qədim yazılı qaynaqlar hesab olunur. Lakin onların oxunuşu istiqamətindəki paleoqrafik və linqvistik araşdırmalar başa çatmadığından Elamın erkən mərhələdə siyasi-iqtisadi tarixinin öyrənilməsində indiyə qədər üstünlük mixiyazılı mənbələrə verilib. Elamın bu mənbələr əsasında öyrənilməsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilib. İlk mərhələdə Elam toponimlərinin xatırlandığı yazılı qaynaqlar üzə çıxarılıb dərc olunurdu. Onların böyük əksəriyyəti şumer və akkad dillərində tərtib olunduğundan oradakı məlumatlar əvvəllər İkiçayarasının tarixinin öyrənilməsinə cəlb olunurdu. Elamın erkən siyasi tarixi şumer hökmdar siyahılarında əks olunub. Bu siyahıların 2 nüsxəsində (Oksford prizması "Weld-Blundel- 444" və Nippur variantı) Avanın 3 hökmdarının Şumeri istila etməsindən xəbər verilir [179; 165; 173]. İkiçayarasının I-II-III Erkən sülalələr dövrünün (e.ə. XXVIII–XXIV əsrlər) şumerdilli mətnləri müxtəlif vaxtlarda alman, fransız və ingilis dillərinə tərcümə olunub [246; 87; 116; 234; 229; 232].

İkiçayarasının Akkad dövrü (e.ə. XXIV–XXII əsrlər) sənədləri H.Hirş [155] İ. Gelb, B.Kienast [129] D.Frayn [126] və digərləri tərəfindən dərc olunub. Lakin bunlar orijinal sənədlər deyil, Qədim Babil dövründə üzü köçürülmüş surətlərdir.

İkiçayarası tarixinin III Ur sülaləsi dövrünə (e.ə. XXI əsr) aid siyasi sənədlər lakonik tarixi formullardan ibarətdir. Belə sənədlərdə cəmiyyətin həyatında baş verən əhəmiyyətli hadisələr (hərbi səfərlər, məbəd tikintisi, sülalələr arası diplomatik izdivacalar və s.) əks olunurdu. Adətən, illər belə hadisələrin baş verdiyi əlamətdar hadisə ilə adlanırdı [248; 231].

Bu dövrün inzibati sənədlərində xeyli maraqlı məlumatlara təsadüf olunur. Bu sənədlərdə sonuncu Şumer dövlətinin təsərrüfat strukturlarında çalışan elamlılar gördüyü işin müqabilində gündəlik ərzaq normalarının ahcısı qismində çıxış edirlər [175; 230].

İkiçayarası mənbələrinin mühüm bir qismini şumer dilində yazılmış ədəbi əsərlər (əfsanələr, eposlar, himnlər, dastanlar və s.) təşkil edir. E.ə. III minilliyin əvvəli və sonunda Elamda baş verən siyasi proseslərin araşdırılmasında onlar yeganə mənbə olaraq qalır. İkiçayarası tarixinin II Erkən sülalələr mərhələsində Şumer Aratta münasibətlərindən bəhs edən eposlarda Elamın ərazisi (əsasən Suz və Anşan) Bədəşşan lacivərdinin daşındığı tranzit magistral kimi göstərilir [52; 19, 207-214; 5; 6; 78, 20; 79, 93-94].

Şumerin dini mərkəzi Nippurdan (müasir İraqda Niffar) tapılan tarixi eposların fragmentlərində II Erkən sülalələr dövründə şumer şəhərlərinin elamlıların hücumlarına məruz qaldığı xəbər verilir [211].

İkiçayarası ədəbiyyatında mövcud ənənəvi süjetə görə, əfsanəvi Gilqameş (Bilqamis) sidr ağacı əldə etmək üçün Elama, Kerha çayının yuxarı axarındakı ərəzilərə səfər edir. Hərbi konfliktlə nəticələnən bu səfər "Kahin dirilər dağında" adlı eposda və "Hər şeyi görən..." başlıqlı babil poemasında əksini tapıb [75; 17; 172; 19, 207-214].

Şumerlərin sonuncu dövlətinin süqutunda elamlılar aparıcı qüvvə olmuşlar. E.ə. III minilliyin sonunda III Ur sülaləsinin devrilməsi ilə nəticələnən dramatik hadisələr "Şumerin və Urun dağıdılmasına ağrı" adlı himdə bədi dillə canlandırılmışdır [19, 269-287].

E.ə. III minillikdə Elamda sosial-iqtisadi mənzərənin müəyyənləşdirilməsində ən önəmli mənbələr yerli sənədlərdir. Onların böyük bir qismini piktoqrafik təsərrüfat mətnləri təşkil edir.

Elmi ictimaiyyətin Elam piktoqrafiyası ilə ilk tanışlığı 1897-ci ilə təsadüf edir. O zaman üzəri naməlum yazılarla örtülü iki arxaik gil lövhəcik tapılmışdı. Bu tapıntı 3 ildən sonra V.Şeyl tərəfindən dərc olundu [220, 129-131].

1901-ci ildə Suzun I Akropol adlanan təbii təpəliyində sistemli şəkildə aparılan qazmtılar zəngin epigrafiq materialların tapılması

ilə nəticələndi. Buradakı 7 və 24 sayılı xəndəklərdən bütövlükdə 381 piktoqrafik lövhəcik aşkar olundu [167, 16-17; 225, 1]. Bunlardan 198 lövhəciyin surəti 1905-ci ildə dərc olundu [221, 67-81]. 175 lövhəciyin sürəti isə 30 ildən sonra dərc olundu [227, pl., LIII-LXV]. Bunlardan 2 lövhəcik 1900-cü ildə də dərc olunmuşdu; 5001 şriftli lövhəcik isə 1935-ci ildə təkrarən 5197 şrifti ilə dərc olunmuşdur. Bu partiya daxil olan 18 lövhəciyin surəti isə o zaman dərc olunmadı. Buna baxmayaraq, onlarda təsadüf olunan işarələr 1905-ci ildə dərc olunan ilk protoelam işarələri siyahısına daxil edilmişdir [221, 230, 261, 336, 338, 4774, 4796, 4798, 4842, 4843, 4898, 5000, 5048, 5052, 5195, 5221, 5225, 5233 və 5242 şriftli lövhəciklər]. Təxminən 90 ildən sonra bu lövhəciklərdən birinin surəti D.Potts tərəfindən dərc olundu [213, 73-74]. Bu, indiyə qədər tapılmış protoelam lövhəciklərindən həcmə ən irisidir (ölçüləri 26,7 sm x 21 sm) və hazırda Sb.2801 inventar sayı ilə Lüvr muzeyində sərgilənir.

Növbəti zəngin material 1907-ci ildə əldə olundu. O zaman I Akropolun 7 sayılı xəndəyindən və təpəliyin şimal-qərb yamacından 490 ədəd piktoqrafik lövhəcik aşkara çıxarıldı. 1921-ci ildə L.Leqren bu lövhəciklərdəki möhür və təsvirlərin surətini dərc etdi [187]. İki ildən sonra V.Şeyl bu lövhəciklərdəki mətnlərin surətini dərc etdi [225].

1920-ci illərin sonunda R.de Mekkenem tərəfindən I Akropolun cənub ətəyindən aşkara çıxarılan 485 lövhəcik V.Şeyl tərəfindən 1935-ci ildə dərc olundu [227].

Piktoqrafik sənədlərin növbəti dərci V.Şeylin vəfatından sonra həyata keçirildi. 1930-cu illərdə I Akropoldan tapılan 50 lövhəcik 1949-cu ildə [197, 16-32], 15 sənəd isə 1956-cı ildə [198] R. de Mekkenem tərəfindən dərc olundu.

1969–1971-ci illərdə 29, 1972-ci ildə isə daha 7 lövhəcik aşkara çıxarıldı [251, 252].

Beləliklə, Fransa arxeoloji missiyasının 1897–1972-ci illərdə Suzun I Akropolunda apardığı qazıntılar zamanı XVII B–XIII A təbəqələrindən 1450-dən artıq piktoqrafik mətnli lövhəcik aşkara çıxarıldı. Analoji tipli piktoqrafik lövhəciklər İranın digər 5 qədim yaşayış məskənindən də tapılıb.

1976-cı ildə Damqan yaxınlığındakı Təpə-Hissardan bir protoelam yazısının tapılması barədə məlumat verilmişdir [57, 6, 12]. Lakin lövhəcikdəki işarələrin heç biri protoelam piktoqramlarına bənzəmədiyindən o, başqa bir yazı sisteminə aid edilməlidir [34, 91-92].

1901 və 1907-ci illərdə Suzdan tapılan piktoqrafik lövhəciklər hazırda Lüvr muzeyində, 1935-ci ildə dərc olunan 485 lövhəcik isə Tehran Milli muzeyində saxlanılır [227, 1]. R.de Mekkenem dərc etdiyi 50 mətn və Sialk lövhəciklərinin bir qismi də Tehran Milli muzeyində sərgilənir [92, 20].

Muzeylərarası mübadilə nəticəsində Suz lövhəcikləri müxtəlif yerlərə səpələnmişdir. Məsələn, lövhəciklərdən 5-i hazırda Filadelfiyanın Universitet muzeyində saxlanılır [240, 94-96].

Piktoqrafik mətnlərin böyük əksəriyyətinin Elamın paytaxtı Suzdan tapıldığını nəzərə alaraq V.Şeyl onları “Protoelam piktoqramları” adlandırmağı təklif etmişdi [221, 57-58]. Bu terminologiyaya əsasən Suz piktoqrafik lövhəcikləri elam dilində yazılmışdır. Lakin indiyə qədər bunu təsdiq edəcək tutarlı faktlar olmadığından son zamanlar onları yarandığı tarixi mərhələyə uyğun olaraq “III Suz dövrünün mətnləri” adı ilə təqdim edirlər [213, 74-75, 81-63]. Təqdim olunan monoqrafiyada ənənəvi olaraq V.Şeylin təklif etdiyi terminologiyayı saxlamışdır.

1901-ci il qazıntıları zamanı Suzdan piktoqrafik lövhəciklərdən əlavə, digər fərqli mətnlər də tapılmışdır. Fərq ondadır ki, onlarda piktoqrafik lövhəciklər üçün xarakterik olan rəqəmlərə təsadüf olunmur, işarələr cizgilərlə ifadə olunaraq sadələşdirilmişdir. Protoelam yazı sisteminin sonuncu mərhələsini təşkil edən bu tipli mətnlərin sayı hazırda 24 ədəddir və onları şərti olaraq latın hərfləri ilə işarələyirlər [213, 125]. Suzdan tapılan 18 mətndən 11-i daş (“A”-“J” və “H” mətnləri), 7-si isə gil əşyalar üzərində (“K” - “R” mətnləri) yazılmışdır [256, 343]. Mərv-Dəştə (Fars vilayəti) gümüş qab üzərində (“Q” mətni) və Şahdaddan (Kerman vilayəti) saxsı qab üzərində (“S” mətni) analoji şriftlə yazılmış mətnlər tapılmışdır [154; 153]. 1 mətn Ozbaki adlanan yerdən (Tehrandan təxminən 170 km qərbdə) [120, 103], digər 4 mətn Y.Məcidzadə tərəfindən Konar-Sandal adlanan yerdə (Ceroft ərazisində) tapılıb [88; 268].

Suzdan tapılan xətti mətnlər V.Şeyl tərəfindən 1905 [221, pl., 2; “A” və “B” mətnləri], 1908 [222, pl, 4,5; “C” - “H” mətnləri], 1913 [224, pl., 3; “İ” mətni] və 1935-ci illərdə [227, XI-XIII; “J”-“O” mətnləri] dərc olunub. Daş üzərindəki mətnlər təkrarən 1949-cu ildə R.de Mekkenem tərəfindən dərc olundu [197, 5-15, figs. 3-12]. V.Şeylin təklifi ilə bu qrupdan olan mətnlərə “xətti yazılar” (fransızca *textes lapidaires*) adı verildi [221, 85]. Son zamanlar piktoqrafik mətnləri “Protoelam A”, xətti mətnləri isə “Protoelam B” (və ya “Monumental mətnlər”) adlandırmaq da təklif olunur [154, 106; 98, 5-9].

E.ə. XXIII əsrdən etibarən Elamda akkad mixi yazı sistemi yayılmağa başlayır. İlk öncə bu yazıdan Suzun hakimləri adından qədim akkad dilində Akkad hökmdarlarına ithaf xarakterli kiçik həcmli mətnlər tərtib olunurdu [224, 4, 5, 6; 129, 318-319]. Bu tip mətnlərin Luristanda da tapılması [180] Akkad hakimiyyətinin şərqli doğru sürətlə genişləndiyindən xəbər verir. Avanın sonuncu hökmdarı Kutik /Puzur-İnşuşinakın adından akkad dilində yazılmış 12 mətn məlumdur [90, 350; 85,63-64; 224, 9-13; 222, 9-10; 246, 176-179].

E.ə. XXIII əsrin sonunda akkad mixi yazı sistemindən istifadə edərək elam dilində kitabələr yazılmağa başlanır. Əfsus ki, indiyədək bunun yalnız bir nümunəsi məlumdur. Söhbət başər tarixinin ilk beynəlxalq diplomatik aktından gedir. Akkad hökmdarı Naram-Suenlə Elam hökmdarı Kutik/Puzur-İnşuşinak arasında bağlanan müqavilənin mətni 15 sm × 16 sm ölçülü dördkünc gil lövhəciyin hər iki üzündə yazılıb və hazırda Sb. 9933 inventar sayı ilə Luvr muzeyində sərgilənir [223, 1-35, pl., 1; 171, 29-34; 151]. Müqavilənin akkad dilindəki mətni hələ tapılmayıb.

Elamın erkən sülalələrinin siyasi tarixinin araşdırılmasında Qədim Babil dövrünün sonlarında (e. ə XVI əsr ?) Suzda akkad dilində tərtib olunmuş Avan və Simaş hökmdarlarının siyahısı da əhəmiyyətlidir. Siyahının yazıldığı lövhəcik Sb. 17729 inventar sayı ilə hazırda Luvr muzeyində sərgilənir [226; 213, 144].

Suzun qazıntıları zamanı əldə olunan yazılı qaynaqların dərc olunması və tədqiqatı fransız assirioloqu abbat Vinsent Şeylin adı ilə bağlıdır. 1937-ci ilə qədər Suzdan tapılan mətnlərin böyük əksəriyyəti onun tərəfindən dərc olunub. V.Şeyl 1905, 1923 və

1935-ci illərdə təxminən 1340 piktoqrafik lövhəciyin və fraqmentlərin surətini nəşr etdirməklə yanaşı, rəqəmlərlə bağlı işarələrin bir qismini düzgün müəyyənləşdirməklə onluq say sisteminin mövcudluğunu üzə çıxartdı. Bundan əlavə, 21 lövhəciyin oxunuşuna təşəbbüs göstərən V.Şeyl bu sənədlərin təsərrüfat uçuotu ilə bağlılığını təyin etdi [221, 59-62, 125-128]. Onun son araşdırmaları rəqəm-ışarələrin mənəsmm açılmasına həsr olunub [227, IV-VIII].

Suz piktoqrafik lövhəciklərində təsadüf olunan işarələrin ilk siyahısı J.de Morqan tərəfindən tərtib olunub [221, 85-114]. Digər əsərlərində o, protoelam piktoqramları barədə ümumi məlumat verməklə kifayətlənmişdir [65, 260-262; 208, 344-348].

Protoelam yazılarının tədqiqi ilə məşğul olan fransız məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Rolan de Mekkenem idi. O, 65 piktoqrafik və 10 xətti mətnlərin surətini dərc etmiş [197, 8-32; 198] və 102 piktoqrafik sənədin məzmununu müəyyənləşdirməyə səy göstərmişdir [197, 33-43]. Şumer işarələri ilə müqayisəli təhlilə üstünlük verən R. de Mekkenem 200-dən artıq protoelam piktoqramının semantikasını təklif etmişdir [197, 146-150].

Suzdan tapılan piktoqrafik mətnləri son dəfə Fransua Vala nəşr edib [251; 252]. E.ə. III minillikdə İranda mövcud olan yerli yazı sistemlərinin son təsnifatı və mədəni təbəqələrə uyğun xronologiyası F.Valaya məxsusdur [253; 256].

Fransada protoelam yazılarının nəşri tezliklə Almaniyada da geniş maraq doğurdu. Alman tədqiqatçılarınin səyi xətti mətnlərin sirrinin açılmasına yönəlmişdi. Ferdinand Brok ilk dəfə düzgün təyin etdi ki, “A” mətni Puzur-İnşuşinakın akkad dilində tərtib olunmuş kitabəsinin elam dilinə tərcüməsidir. O, həmin mətndəki bəzi işarələr qurupunun “B” mətnində də təkrarlandığını söyləsə də, yalnız 3 işarənin oxunuşunu düzgün təyin edə bilmişdir [91].

Karl Frank xətti mətnlərin hecalı və sözlü oxunuşa malik işarələrlə yazıldığını müəyyənləşdirdi və ilk dəfə olaraq “A” mətnində Elam tanrısı İnşuşinakın adını düzgün oxuya bildi [123].

Xətti mətnlərin dilinin açılması Valter Hinsin adı ilə bağlıdır. 1961-ci ilin yayında şərqsünasların Gettingen şəhərində keçirilən konfransında o, Elam xətti mətnlərinin oxunuşuna dair məruzə

etdi. Məruzənin mətni 1 ildən sonra dərc olundu. Müəllif məqalədə 10 mətnin (bunlardan dördü eyni məzmunlu idi) və 60 işarənin oxunuşunu təyin etdi [149]. Bu sahədəki tədqiqatlar onun növbəti əsərlərində də davam etdirilmişdir [152, 11-44; 153; 154; 71, 27-32, 77-78].

İngiltərədə protoelam yazıları geoloq Uilyam Braysın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. İlk məqaləsində o, yazıların tədqiqi tarixinə toxunmuş, piktoqrafik mətnlərin yazılış istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmiş və təsərrüfat sənədlərinin formal quruluşunu nəzərdən keçirmişdir [92]. İkinci məqaləsi isə protoelam mətnləri ilə Krit adasının arxaik sənədlərinin formal bənzərliklərinə həsr olunub [93].

1969-cu ildə italyan qrammatoloqu və qədim yazı sistemlərinin yorulmaz tədqiqatçısı Paolo Merici nəşr etdirdiyi məqaləsində Şumer və Elam piktoqramları arasında zahiri oxşarlığı və əlaqəni nəzərdən keçirmişdir. Müqayisəli təhlil əsasında o, bəzi Elam piktoqramlarının mənasını açmağa çalışmış və belə qənaətə gəlmişdir ki, protoelam yazısı təxminən 800 işarədən ibarət idi [201]. Xətti şriftlə yazılmış "A" mətnini yenidən tədqiqata cəlb etməklə P.Merici bəzi işarələrə V.Hinsdən fərqli hecalı oxunuş təbiiq edir [202; 203].

1971–1974-cü illərdə Romada R.Merici Elamın yerli yazı sistemlərinin tədqiqinə həsr olunmuş 3 cildlik monoqrafiyası nəşr olundu. Əsərin I cildi piktoqrafik və xətti mətnlərin sirlərinin açılması istiqamətindəki araşdırmalara həsr olunub. Əsərin II cildində bu mətnlərdə təsadüf olunan işarə və işarə variantlarının ümumi siyahısı, III cildində isə mətnlərdən seçmələr verilib [204; 205; 206].

İranın digər qədim məntəqələrindən tapılan protoelam mətnlərini tədqiqata cəlb edən müəlliflər onların formal quruluşu və təxminən məzmunu barədə fikirlərlə kifayətlənmişlər. M.Stolperin Təli-Malian, K.Lamberq-Karlovskinin Təpə-Yahya və Ə. Hakiminin Şahdad mətnləri barədəki əsərləri bu səpgidədir [241; 176; 177; 139].

Rusiya tarixşünaslığında protoelam mətnləri Ayzik Vayman tərəfindən öyrənilmişdir. O, şumer və protoelam yazıları arasındakı əlaqələrə toxunmuş, işarələrin qrafikasını və rəqəm məfhumlu

işarələri nəzərdən keçirmişdir [24]. Növbəti məqalələrində o protoelam mətnlərinin dilini sanskrit ilə bağlamağa təşəbbüs göstərmişdir [27; 28; 29; 30].

1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən Qərb elmi mətbuatında protoelam rəqəm simvollarının mahiyyəti barədə əsərlər nəşr olunmağa başlayır. O vaxta qədər qəbul olunmuş ənənəvi izahdan fərqli, olaraq İ.Friberq protoelam rəqəm simvollarının yeni mənalarnı təklif edir və göstərir ki, Suzda onluq say sistemi ilə yanaşı, altmışlıq ölçü sistemləri də tətbiq olunurdu [68]. Bu araşdırmalara istinad edərək 1989-cu ildə P.Dameroov R.Enqlund e. ə. III minilliyin əvvəllərində Elamda mövcud olan say və ölçü sistemlərinin yeni təsnifatını verdilər [107; 118; 119; 120].

Protoelam piktoqrafik mətnlərində ev heyvanlarını ifadə edən bir neçə işarə Yakob Dal tərəfindən müəyyənləşdirilib [105]. Digər bir məqalədə işarələrin formal əlamətləri nəzərdən keçirilib [106].

Respublikamızda protoelam yazı sisteminin tədqiqi ilə professor Y.Yusifov və təqdim olunan monoqrafiyanın müəllifi məşğul olmuşdur. Onların məqalələrində rəqəmlərlə bağlı işarələr araşdırılmış və piktoqrafik sənədlərdə yazılış istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir [80; 81]. Bundan əlavə, tərəfimizdən aparılan araşdırmalar piktoqrafik mətnlərdə hecalı yazılışın tətbiqi hallarını üzə çıxartdı [10; 11].

Göründüyü kimi, Elam tarixinin erkən mərhələsi xeyli zəngin və rəngarəng yazılı abidələrlə təmsil olunub. Lakin yerli piktoqrafik mətnlərin oxunuşu istiqamətindəki araşdırmalar başa çatmadığından Elam tarixinin erkən mərhələsi şumer-akkad mixi kitabələri əsasında öyrənilirdi. Bu sahədə aparılan ciddi araşdırmalar C.Jana, C.Kameron, V.Hinsə və Y.Yusifova məxsusdur. Onların araşdırmalarından məlum oldu ki, e.ə. III minillikdə Elamın siyasi səhnəsində Avan və Simaş sülalələri aparıcı nüfuzə malik idi [166; 96, 22-45; 150, 3-43; 77, 49-62; 71, 66-82].

Ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən Elamın erkən siyasi tarixinin öyrənilməsində digər mənbələrə – Şumer eposlarına müraciət olunmağa başlandı. Yusif Məcidzadə Şumer və Aratta münasibətlərindən bəhs edən eposları, İ.Hansman isə Gilqameş haqqındakı əfsanələri nəzərdən keçirərək bu qənaətə gəlmişlər ki, Elam Erkən sülalələr dövründə Şumer şəhər-dövləti Urukla

siyasi münasibətlərdə tərəfmüqabil kimi çıxış edirdi [191; 141; 142].

Sonralar bu məsələlər daha geniş materiallar əsasında V.Yakobson, Y.Yusifov və A.Əlimirzəyevin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir [82; 79].

İki monoqrafiyada Elamın erkən siyasi tarixinə dair mövcud yazılı qaynaqlar arxeoloji materialla sinxron şəkildə nəzərdən keçirilib. Hər iki monoqrafiya Elam tarixinə Qərb alimlərinin ümumi baxışını əks etdirir və geniş bibliografik material əsasında yazılıb [98; 213].

Yerli piktoqrafik sənədlər tədqiqata cəlb olunmadığından təsərrüfat fəaliyyəti barədə fikir söylənilməmişdir. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyat erkən Elam cəmiyyətinin ən zəif öyrənilmiş sahəsi olaraq qalır. Təsədüfi deyil ki, R.M.Adamsın 1962-ci ildə dərc olunan və köhnəlmiş arxeoloji materiala əsaslanan məqaləsi bu sahədə yeganə iş olaraq qalır [83].

E.ə. III minilliyin mixi sənədlərində adı keçən Elam toponimləri F.Valanm tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Lakin onun əsərlərində ənənəvi lokalizəyə zidd olaraq Marhaşi və Simaş vilayətlərinin Kermada və Belucistanda yerləşdirmək cəhdləri inandırıcı görünür [254; 255].

İsrail tədqiqatçısı Ron Zadok şumer-akkad mətnlərində xatırlanan Elam şəxs adlarını araşdıraraq onların strukturunu təhlil etmişdir [266; 267]. Bu araşdırmalar Elam əhalisinin etnik tərkibini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Elam cəmiyyətinin yazıyaqədərki mərhələdə sosial-iqtisadi inkişafının məsələləri qazıntılar zamanı əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında həllini tapır. 1980-ci illərdə bu problemin həlli ilə əlaqədar maraqlı məqalələr nəşr olunub [38; 114; 113; 115; 111; 157; 100].

Xüsusi mülkiyyətin göstəricisi olan düymə formalı və silindrik möhürlər yazıyaqədərki mərhələnin mühüm nailiyyətlərindən sayılır. Onların əksəriyyəti Suzdan tapılıb və bir neçə dəfə tədqiqata cəlb olunub [187; 84; 95; 159].

II FƏSİL ELAMIN ƏRAZİSİ VƏ ƏHALİNİN ETNİK MƏNSUBİYYƏTİ

Qərb arxeoloqlarının tədqiqatlarından bəlli oldu ki, İran dağlıq yaylasında əhalinin məskunlaşması və daimi yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsi tədricən həyata keçən və uzun sürən proses idi. Elam ərazisində ilk məskənlər Kermanşahdan 37 km aralıda, Gənc-Dərə və Deh-Luran yaylarındakı Baş-Mardeh kəndində aşkarlanıb və e.ə. 7500–6750-ci illərə aid edilir. Elamın şərqində isə ən qədim əkinçilik məskənləri Persepolda (müasir Təxti-Cəmsid) salınmışdır [147, 11-13; 104, 1958-1960]. Analoji məskənlərdən biri də Əli-Koşda (e.ə. VI minillik) aşkarlanıb [156].

Suziana düzənliyində e.ə. 6000–5500-cü illərdə (“Suziana a” mərhələsi) yaranan 20-dən artıq primitiv məskənlər ümumilikdə 40 hektar ərazini tuturdu. “Suziana b” dövründə (e.ə. 5500–5000) məskənlərin ümumi sahəsi 70 hektar, “Suziana c” mərhələsində isə (e.ə. 5000–4600) 90 hektar idi. Onların bir qismi köçəri maldarlıqla əlaqədar salınmış müvəqqəti məskənlər idi [219, 44, 135]. Növbəti “Suziana d” mərhələsi (e.ə. 4600–4200) demografik dəyişikliklər və irimiqyaslı əhali yerdəyişmələrinin baş verməsi ilə səciyyələnir. Bu zaman Suzianada sahəsi 3 hektara qədər olan 107 yaşayış məskəni mövcud idi ki, bunlar da ümumilikdə təxminən 150 hektar ərazini əhatə edirdi. Yalnız düzənliyin mərkəzində yerləşən 2 məntəqə 6 hektardan artıq ərazini tuturdu [219, 45, 129-130].

Yeni yaşayış məskənləri müasir Fars vilayətinin ərazisində də yaranırdı. E.ə. VI minilliyin ortalarında əgər cəmi 6 yaşayış məskəni mövcud idisə, e.ə. IV minilliyin əvvəllərində onların sayı 140-a çatır [51, 229; 243, 156].

Təxminən e.ə. 4200-cü ildə müasir Şuş şəhərinin yerində yeni yaşayış məskəninə əsas qoyulur [98, 194; 16, 197]. Onun ilk sakinləri yaşayış məskənini iki təbii təpəlikdə salmışlar və o zaman onun sahəsi 3 hektar idi. E.ə. IV minilliyin ortalarında

("Suz A" dövrünün sonu) 13 hektar sahəsi olan Suz artıq bütün İran dağlıq yaylasının ən iri yaşayış məskəninə çevrilir [219, 46-47, 131-132]. Suzun böyüməsi onun ətrafında salınmış xırda məskənlərin də çoxalmasına təsir göstərirdi. Belə ki, əgər "Suz A" dövrünün sonunda Suzun 30 km radiusunda 41 məntəqə var idisə, "Suz B" mərhələsinin sonunda (e.ə. 2900) onların sayı 54-ə çatır [265, 271-273; 168, 101-103; 115].

Suzun müasiri olan qədim məskənlərin qalıqları Təpə-Sialnda (Suzdan 350 km şimal-şərqdə, müasir Kaşan yaxınlığında), Təpə-Giyanda (Suzdan 230 km şimalda, müasir Nahavənd yaxınlığında), Qodin-Təpədə (Suzdan 260 km şimalda, Luristanda), Təli-Xəzirdə (Suzdan 140 km cənub-şərqdə, Ram-Hörmüz vadisində), Təli-Bakunda (Suzdan 460 km cənub-şərqdə, Fars vilayətində), Təpə-Yahyada (Suzdan 940 km cənub-şərqdə, Kerman vilayətində) və digər yerlərdə aşkar olunmuşdur. Suz müstəsna olmaqla, digər eneolit məskənlərinin ilkin adı məlum olmadığından onların hansı etnoslar tərəfindən salındığı məsələsi açıq qahr.

Elamın tarixi coğrafiyası yetərincə tədqiq olunmadığından mənbələrdə adı keçən vilayət və şəhərlərin əksəriyyətinin yeri dəqiqləşdirilməyib; təklif olunan lokalizasiyalar bəzi hallarda şərtdir.

E.ə. III minilliyin mixiyazılı qaynaqlarında Elamda yerləşdiyi güman olunan 50-dən artıq yaşayış məskəninin adı çəkilir [213, 136]. Reallıqda isə bunların müəyyən qismi Elamın tarixi ərazilərinə daxil edilməlidir.

1. Nim. Şumer-akkad qaynaqlarında NĪM (və ya NĪM. KĪ.; NĪM. MA. KĪ. "Uca məkan", "Hündür yer") ideoqramı ilə ifadə olunan coğrafi termin ilə öncə Deh-Luran dağlıq yaylasında yerləşən tarixi ərazini ifadə edirdi. Yalnız e.ə. II minilliyin II yarısında tarixi vilayətlər vahid dövlət halında birləşdirildikdən sonra bu vilayətin adı daha geniş anlamda bütün Elama şamil olunmağa başlayır. Suzdan tapılan piktoqrafik lövhəciklərin bir neçəsində HAL. NAM. ideoqrafik işarələri ilə ifadə olunan toponim xatırlanır.

Ehtimal ki, HAL.NAM. (elamca "Nam ölkəsi") və NĪM. KĪ. (şumerca "Nim torpağı") eyni ərazini bildirirdi [10]. E.ə. II min-

illiyin sənədlərindən məlum olur ki, elamlılar öz ölkələrini Hal-tamti "Alilərin ölkəsi" adlandırırdılar [171, 37-38]. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, bu xoronim şumer mətnlərində Adamdun formasında xatırlanır [44, 85; 96, 52]. Bəziləri isə bununla razılaşmayıb, Adamdunu müasir Şüştər və ya İraqın Kut-əl-Amara (Dəclə sahilində) şəhərləri yaxınlığında lokalizə edirlər [255, 53; 213, 87].

2. Avan. Dəqiq yeri bəlli olmayan bu şəhər Elamda dövlətçiliyin təməlini qoyan sülalənin vətəni idi. Bu sülalə süquta uğradıqdan sonra Avan "ölkə" kimi Suz və Adamdun ilə yanaşı xatırlanır [127, №210, 289]. Avanı müxtəlif yerlərdə: Dizful yaxınlığında, Həmədan ətrafında və Luristanda lokalizə etmişlər [96, 261; 71, 67-70; 254, xəritələr; 255, 53, fig.1; 213, 97-98].

İ.Hansman Avanı Anşan vilayətinin daxilində, yəni Dəşti-Bayda düzündə yerləşdirir [141, 102, 115; 143, 25-27]. Lakin Akkad mətnləri Avanı Suzdan 480 km aralıda yerləşən Dəşti-Baydada (Fars vilayəti) lokalizə etməyə əsas vermir. Bu mətnlərdən bəlli olur ki, Suz və Avan şəhərləri arasında Kablit adlı çay axırdı; bu da ehtimal ki, Kerha çayının qollarından biri olub [155, 63, 67].

Avan Dərbəndi-Şeyxxandakı (müasir Qəsri-Şirin ilə Horen arasında) qayaüstü akkaddilli mətnə xatırlanır. Əvvəllər bu mətndəki "ölkənin" adı səhvən "Zaban" kimi oxunurdu [147, 186; 42, 116]. Buna səbəb odur ki, o dövrün mətnlərində "-A-" fonemini ifadə edən mixi işarə bəzən -ZA- işarəsindən fərqlənməyən qrafika ilə yazılırdı [174, №579].¹

Şeyxxan mətnində "Aban" adlanan "ölkənin" yenidən istilasından söhbət edilir. Zənnimizcə, bu yeri tarixi Avanla eyniləşdirmək lazımdır.

E.ə. II minilliyin əvvəllərində tərtib olunmuş şumer-akkad sözlüklərinin birində SĪ. UR. RU. ideoqramları ilə ifadə olunan coğrafi məkan A (!) -ba-an yazılışına sinonim kimi çıxış edir [148, 75]. Həqiqətən də, Ur. hökmdarı İbbi-Suenin eyni hadisəni əks etdirən 4 tarixi formulunun ("il adlarının") üçündə "Avan ölkəsi", birində isə "Simurru şəhəri" xatırlanır [127, №210, 211, 289; 210, 224, 343; 248, 146]. Görünür, "Avan" və "Simurru"

eyni ərazinin iki fərqli adları idi. Ərazinin qədim adlarından biri Kerha çayının yuxarı axarındakı geniş düzənliyin müasir adında Seymərre (və ya Seynmərre) formasında qalıb.²

3. Anşan. Təli-Məlianda qazmtılar zamanı e.ə. XIV–XI əsrlərin elamdilli təsərrüfat sənədləri aşkara çıxarıldı. Bu sənədlərin beşinin sonunda Anşan adlı məkan xatırlanır. Lakin digər toponimlər yad edilmədiyindən ehtimal olunur ki, “Anşan” sənədlərin tapıldığı yerin, yəni Təli-Məlianın qədim adı olmuşdur [140, 111-122; 216, 57-62]. Hazırda, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar Anşanı müasir Şirazdan 46 km şimalda yerləşən Təli-Məliyan ilə eyniləşdirirlər [148, 170; 243, 165; 255, fig. 1; 144, 103-104]. Şumerlilər bəzən “Anşan” və “Elam” adlarını sinonim kimi işlədirdilər [148, 169].

4. Zabı (və ya Zabua, Sabum). Akkad hərbi salnamələri bu vilayətin adını zəbt olunan və dağıdılan toponimlər sırasında birinci çəkir [213, 102]. Şumerlərin təsəvvürünə görə, Elam coğrafi məkan kimi Zabudan başlayırdı. Belə ki, “UR. şəhərinin dağıdılmasına ağrı” ədəbi kompozisiyada bildirilir ki, İbbi-Suen döyüşdə məğlub olur və əsir kimi Zabudan – “Dağın yamacından” başlanan Elamdan Anşana aparılır [71, 81; 98, 22]. Şumer eposlarında göstərilir ki, faydalı qazıntılarla zəngin olan Arattaya gedən yol Zabudan başlayırdı [19, 198; 55, 209].

Y.Yusifovun araşdırmaları göstərdi ki, Aratta Urmiya hövzəsində və ya Sənəndəclə Həmədan arasında yerləşirdi [78, 20-22; 5; 6]. Bunu təsdiqləyən məlumatlardan biri diqqəti daha çox cəlb edir. “Luqalbanda və Anzud quşu” eposunun fraqmentlərinin birində Arattaya gedən yolun təsviri zamanı Zabudan sonra “Lullubilərin ölkəsi” xatırlanır [170, 350].³ Lullubi tayfaları Diyala çayının yuxarı axarı ilə Urmiya gölü arasındakı ərazidə məskunlaşmışlar. Bu ərazi e.ə. I minilliyin əvvəllərində “Zamua” adlanırdı [42, 138-140, 155-208; 7, 41, 82, 171; 62, 124]. Zənnimizcə, “Zabua” və “Zamua” (qədim akkadca Sabum) adları eyni ərazini bildirirdi.⁴

5. Başime (və ya Mişime). Mixiyazılı mənbələrdə ilk dəfə olaraq Laqaş hökmdarı Eannatumun (e.ə. 2450–2425) kitabələrinin birində Elama hərbi səfərlə əlaqədar xatırlanır [43, 185; 213,

98]. “İşbi-Erraya himn” adlı şumer mətnində bildirilir ki, Başime “Aşağı dənizin” (Fars körfəzi) sahilində yerləşirdi [255, 54; 169, 228].

6. Huhnur (və ya Huhnuri, Hunuri). İlk dəfə Puzur-İnşuşinakın Diyala və Aşağı (və ya Kiçik) Zab çaylarının yuxarı axarındakı məskənlərə yönələn hərbi səfərində xatırlanır [224, 8]. Ur hökmdarları Amar-Suen və İbbi-Suen e.ə. 2038 və e.ə. 2018-ci illərdə bu şəhəri xarabalığa çevirmişlər [213, 136, 138, 143].

İki şumer mətnində Huhnur “Anşanın kəndi” kimi xarakterizə olunur [127, № 292; 71, 81; 254, 11; 213, 138]. Buna əsaslanaraq Huhnur şəhərini müasir Tanqi-Kas və ya Malamır yaxınlığında, yəni Təli-Məliana (Anşana) gedən yolda lokalizə edirlər [140, 118, 124; 71, 76, 122]. Lakin Puzur-İnşuşinakın qələbə kitabəsində Huhnurun Diyala ətrafı məskənlərlə yanaşı xatırlanması bu lokalizəni şübhə altına alır. Digər tarixi sənədlərdə, xüsusən Elam hökmdarlarının şəcərələrində “Anşan” və “Elam” anlayışları sinonim kimi çıxış edirdi, yəni Anşan dedikdə bütün Elam nəzərdə tutulurdu. Bu sinonimlik şumer-akkad lüğətləri ilə də təsdiqlənir [148, 169].

Şumer mətnlərindən məlum olur ki, Nim vilayətinə gedən yol URUxA ideogramı ilə ifadə olunan coğrafi məntəqədən keçirdi [155, 47; 213, 102; 3, 2]. Maraqlıdır ki, bu məntəqə ilə Huhnur şəhəri şumer mətnlərində “Nimin /Elamin kəndi” adlandırılır. Ehtimal ki, URUxA ideogramı Huhnur şəhərinin ideografik ifadə forması idi. Başqa sözlə, URUxA ideogramı ilə ifadə olunan məntəqə “Huhnur” adlanan şəhərlə eyniləşdirilməlidir. Fikrimiz məntəqənin etimoloji izahı ilə də təsdiqlənir. Belə ki, şumerlərin URUxA ideogramı “Şəhər” və “Su” işarələrinin kombinasiyasından yaranan liqaturdur və “çay [kənarı] şəhər” anlamını verir. Eyni məna “Huhnur” adımda da nəzərə çarpır: Huhn>hun “su” (elamca) + uru “şəhər” (şumerca).

7. Şirihum. Akkad hökmdarları Sarqonun və Maniştusunun hərbi salnamələrində xatırlanır. Maniştusunun kitabəsinə əsasən, Fars körfəzinin sahilində lokalizə olunur⁵ [43, 229; 71, 72-73; 213, 106; 169, 216, 230; 155, 69].

8. Suz. Karun və Kerha çayları arasındakı münbit düzənlikdə yerləşən bu şəhər (müasir Şuş) əlverişli coğrafi mövqeyi sayəsində ümumilikdə bütün Elamın siyasi-iqtisadi və mədəni-ideoloji mərkəzinə çevrilmişdir. Təxminən e.ə. 4200-cü ildə əsas qoyulan və o zaman primitivliyi ilə ətrafdakı yaşayış məskənlərindən heç nə ilə fərqlənməyən Suz e.ə. IV minilliyin ortalarından sürətlə böyüyərək bölgənin mərkəzinə çevrilir. Vaxtilə Cəfərabad, Covi, Çoğa-Miş və Abu-Fenduvehin ərazisində yerləşən qədim məskənlər Suzun əzəməti qarşısında davam gətirməyib, tarixin səhnəsindən silinmişlər. E.ə. III minilliyin sonlarında şəhər 50 hektar ərazini tuturdu. Müasir Şuş (Dizfuldan 20 km cənub-qərbdə) indi də bölgənin iri yaşayış məskənlərindən biri olaraq qalır.

9. Marhaşi (və ya Barahşi). Şumer mətnlərində Marhaşi, (akkad yazılarında isə Barahşi adı ilə tanınan vilayət Susianadan şimal-qərbdə, Poşte-Kuh dağlıq massivində yerləşdirilir. Ehtimal olunur ki, o, qərbdə Şumer-Akkad şəhəri Der ilə (müasir Bədrə) sərhədlənirdi [132, 38, fig.20; 148, 181; 71, 70].

Şumer əsəirlərində Marhaşi qara şəvə minerahnın zəngin olduğu yer kimi xatırlanır. Bu mineralın zəngin yataqları müasir Kerman vilayətində yerləşdiyindən Marhaşini orada lokalizə etməyə təşəbbüs göstərilmişdir [235; 51, 239]. F.Vala isə onu İran Belucistanında lokalizə edir [255, 52]. Lakin İkiçayarasının tarixi sənədləri Marhaşinin belə uzaqda yerləşdiyini təsdiq etmir. Sarqonun və Rimuşun hərbi salnamələrində Nim və Barahşi qonşu ərazilər kimi təqdim olunur.

Tarixi ədəbiyyatda Marhaşi ənənəvi olaraq Elamın tərkib hissələrindən biri kimi təqdim olunsada, realhqda heç bir sənədlə təsdiqlənmir. E.ə. III minilliyin II yarısından Akkad və III Ur dövlətlərinin, növbəti minillikdə isə Babilistanın siyasi asılılığında olmuşdur. Maraqlıdır ki, Marhaşi onomastikasında elam mənşəli adlara, demək olar ki, təsadüf olunmur.

10. Simaş (və ya Simaşki). Bu coğrafi məkanın yeri ətrafında mübahisələr uzun illərdir ki, səngimək bilmir. F.Valanın onu Kermada yerləşdirmə cəhdləri nəzərə alınmazsa, tədqiqatçıların əksəriyyəti Simaşi Həmədan ətrafında axtarmağa üstünlük verirlər [254, 8, 9, xəritələr; 255, 50-52]. Onu Luristanın dağlarında

və ya müasir İsfahan yaxınlığında da lokalizə edənlər var [150, 11-12; 71, 69-70; 148, 179-180, 191; 132, 38, 43; 143, 27; 146].

Tarixi qaynaqlar Simaşi Elamın tərkib hissəsi deyil, müstəqil konfederativ ölkə kimi xarakterizə edir. III Ur sülaləsinin hökmdarı Şu-Suenin yazılarının birində göstərilir ki, Simaş ölkəsi 6 müstəqil vilayətdən (Zabşalı, Siqris, Yabulmat, Karda, Alomidatum, Şatilu) və bir neçə yaşayış məskənlərindən (Zahara və ya Azahar, Pulma, Sisirtum, Zitanu, Tirmium və s.) ibarət idi. Mənbədə bu məskənlər sırasmda [Lu]-lu-bi-im adlı yer də xatırlanır [236, 199; 267, 227; 213, 136, 141]. Görünür, o dövəmdə lullubilərin ölkəsi də Simaşın inzibati ərazi bölgüsünə daxil edilmişdi. Bu inzibati vahidlərdən Zabşalı ərazisinin böyüklüyünə görə digərlərindən seçilirdi. Şu-Suenin xatırlanan yazısında bildirilir ki, Zabşalının ərazisi “Anşanın hüdudlarından Yuxarı dənizə qədər” uzanırdı. Hesab olunur ki, burada Təli-Məliandan Xəzər dənizinin cənub sahələrinə qədər olan ərazi nəzərdə tutulur [237, 13; 267, 228; 213, 141]. Lakin bu fikir inandırıcı görünmür. Zənnimizcə, burada “Anşan” termini Təli-Məliani deyil, geniş anlamda Elamı bildirirdi. “Yuxarı dəniz” anlayışının Xəzərə şamil edilməsi də şübhə doğurur. Belə ki, İkiçayarası sakinlərinin bu dənizlə ilk tanışlığı e.ə. 822-ci ilə təsadüf edir və o zaman Xəzər “Gün doğan dəniz” adlanırdı [42, 164-165].

“Yuxarı və Aşağı dəniz” məfhumları Lullubi hökmdarı Anubaninin Sarıpulda (müasir Zohab yaxınlığında) qayaüstü kitabəsində qurduğu dövlətin şimal və cənub hüdudları kimi göstərilir [87, 150; 147, 183; 117, 74; 1, №2]. Adətən, bu mətndəki “Yuxarı dənizi” Urmiya, “Aşağı dənizi” isə Fars körfəzi ilə eyniləşdirirlər [42, 102; 8, 82; 78, 29]. Lakin lullubilərin nə vaxtsa bu qədər geniş ərazilərə sahib olmaları o dövrün tarixi reallıqları və qaynaqların məlumatları ilə təsdiqini tapmır.

Zənnimizcə, e.ə. III minilliyin tarixi sənədlərindəki “Yuxarı dəniz” müasir Süleymaniyyədən şərqdə yerləşən Zeriboz gölü ilə eyniləşdirilməlidir. Bu rayon lullubilərin sıx məskunlaşdığı yer idi [233, 88-89; 78, 19; 169, 168, 234]. Bu rayon cənub-şərqdə Elamla (Şu-Suenin yazısında “Anşan”) sərhədləndiyindən Zabşalı vilayətini təxminən bu ərazidə lokalizə etmək olar.

Sonrakı dövrün qaynaqları Simaşın şimal ərazilərini Cənubi Azərbaycanla əlaqələndirməyə əsas verir. Simaş Assuriya hökmdarı II Sarqonun (e.ə. 722–705) annallarında Midiyanın sərhədlərində lokalizə olunur [96, 155; 148, 179; 263, 2]. Assur mənbələrində Həmədan ətrafında Siqris adlı şəhər xatırlanır; II Sarqonun dövründə o, Harhar inzibati dairəsinə daxil edilmişdir [263, 16; 42, 209, 212, 220; 9, 69–71]. Harharın özündə isə Sisirtu adlı istehkam tipli məntəqənin olduğu barədə məlumat verilir [42, 270; 8, 92]. Hətta Harhar da III Ur dövrünün təsərrüfat sənədlərində Karahar şəklində xatırlanır [220, 106]. Həmin sənədlərdə Siqrisin də adı (Şi-ik-ri-şum^{ki}) keçir [160, 100, nos. 55].

E.ə. III minilliyin şumer-akkad mətnlərində Elamla bağlı 200-ə yaxın şəxs adları xatırlanır (bax 1 № cədvəl). Bu adları onlarda təsadüf olunan komponentlərə (və ya elementlərə) əsasən sinxron şəkildə öyrənməklə Elamda məskunlaşan əhalinin etnik kimliyini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Toponimlər üçün əsasən – m və –n sonluqları xarakterik idi. İkiçayarasında bu sonluqlarla bitən toponimlərə təsadüf olunmur. Bu adlardakı – um sonluğu akkad (şərqi sami) dili üçün səciyyəvidir və ismin adlıq halının sonluğu kimi çıxış edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bu adlar şumer-akkad mixi qrafikası ilə qeydə alındığından təhrifə uğramışlar. Elam fonologiyasında elə səslərin olduğu ehtimal edilir ki, (məsələn, -ə-, -o-, -v-, -ç-) mixi qrafika ilə onların ifadəsi qeyri-mümkün idi [44, 94–95; 214, 68–73; 192, 63–66]. Belə hallarda onlar adekvat fonemlərlə əvəzləndiyindən, adların səslənməsi şərti qəbul olunmalıdır. Bundan əlavə, şumer-akkad mixi qrafikasında kar, cingiltili və emfatik samitlər arasında fərq qoyulmadığından, bəzi hallarda adların etimoloji izahını vermək mümkün olmur.

Akkad sülaləsinin süqutuna qədərki mətnlərdə Elam şəxs adları, bir qayda olaraq, hərbi münafişlərlə əlaqədar xatırlandığından onlar əsasən hökmdarlara məxsus idi. III Ur dövrünün təsərrüfat sənədlərində müxtəlif peşə sahibləri daşıdıqları spesifik adlarla yad edilməyə başlayırlar. Sonuncu Şumer dövlətinin təsərrüfatlarında Elamın müxtəlif vilayət və şəhərlərindən gəlmiş sənətkarlar və dövlət qulluqçuları (əsasən səfirlər və qasidlər)

fəaliyyət göstərirdilər. Lakin onların heç də hamısı elam mənşəli adlarla çıxış etmirdilər. Şumer mühitində çalışdıqlarından onların bir qismi o dövrdə İkiçayarası üçün xarakterik olan isimlərə üstünlük verirdilər.

1 № cədvəldə toplanan 200-ə yaxın şəxs adlarını mənşəyinə görə 7 qrupa bölmək olar.

1. Şumer mənşəli adlar: Cədvəlin 13, 14, 15, 58, 100, 150, 152, 153, 172 və s. isimləri.

2. Akkad mənşəli adlar: Cədvəlin 7, 17, 26, 139, 146, 148, 168, 170 və s. isimləri.

3. Elam mənşəli adlar: Cədvəlin 4, 19, 20, 27, 28, 29, 30, 47, 49, 50, 56, 73, 143, 154, 178, 180–187, 190, 194 və s. isimləri.

4. “Proto-Dəclə” mənşəli adlar: Cədvəlin 6, 24, 66, 86, 88, 101, 128, 141, 151, 163, 169 və s. isimləri.

5. Hibrid adlar: Buraya komponentləri akkad və elam, şumer və elam sözlərindən ibarət olan isimlər aiddir: Cədvəlin 26, 59, 62, 97 və s. sayılı isimləri.

6. Subar (və ya hurri) mənşəli adlar: Cədvəlin 5, 156, 165, 188, 189, 192, 193 və s. isimləri.

7. Naməlum mənşəli adlar.

Birinci və ikinci qrup adların əksəriyyəti Suzla bağlıdır ki, bu da şəhərin siyasi-inzibati mərkəz olması ilə əlaqədardır. Birinci qrup adların da yayılması bu amillə izah olunmalıdır. Bu qrupdan olan adlar yetərincə tədqiq olunduğundan onların üzərində dayanmağa lüzum duymuruq.

İkiçayarasının şumerlər və samilərə qədərki yerli əhalisini etnik mənsubiyyətinə görə iki qrupa ayırırlar: protofərat və protodəclə. Hesab olunur ki, şumerlilər yaşayış məskənlərinin böyük əksəriyyətinin adlarını (Kiş, Uruk, Şuruppak, Ur, Laqas, Umma, Nippur, Adab, Larsa, Keş və s.), sənətkarlıq terminlərini və bitki adlarını bu etnosların dillərindən mənimsəmişlər. Son hecası təkrarlanan tanrı adları (Zababa, Bunene, Aruru, İgigi, Bilulu, İnana) protodəclə əhalisinə şamil edilir; sonralar bu tanrılar Şumer panteonuna daxil edilmişdir. Bunlara “iterativ” və ya ABŞ assirioloqu İ.Gelbin təbirincə desək, “Banana” tipli isimlər deyilir [59, 13; 48, 91, 137–138].

Lakin lüğəti tamamilə təkrarlanan heca ilə bitən sözlərdən ibarət olan bir dil təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür. Əgər şumerlilər ikiçayarasına köç edəndə (e.ə. IV minilliyin ortaları?) burada artıq şəhər mədəniyyəti mövcud olmuşsa, nədən bu məskənlərin heç biri “iterativ” strukturlu adlar daşımır. Hətta “protodəclə” dilindən mənimsənildiyi güman olunan “texniki” terminlər (apin “toxa”, aşlaq “dəri ustası”, sipad “çoban”, apsin “şum”, utul “naxırçı”, aşnan “pərinç buğda növü”, enqar “əkinçi”, muhal-dim “aşpaz”, zulump “xurma ağacı”, naqar “dülğər”, bahar “dulusçu” uru “şəhər”, urudu “mis”, kilub “oraq”, tibira “mis-gər”, simug “dəmirçi” və s.) “iterativ” struktura malik deyil [48, 92; 217].

Bəzi tədqiqatçılar “iterativ” adları kiçiltmə və ya əzizləmə məqsədi ilə ailənin ən sevimli üzvünə (adətən, uşaqlara) verilən forma olduğunu düşünürlər. Məsələn, Qasur (müasir İraqda Yorğan-təpə) arxivinin 90 “iterativ” ismini tədqiq edən C.Miik bu qənaətə gəlmişdir ki, onların hamısı şumer və sami mənşəlidir. Bu adlar sonuncu elementin qısaldılması və ya son hecanın təkrarı ilə yaranmışdır [200, 32].⁶

Lakin mövcud material Elamdakı “iterativ” adların mənşəyi barədə müəyyən fikir yürütməyə kifayət etmir. Bununla belə, “protodəclə” etnosuna mənsub əhalinin, qismən də olsa, Elamın qərb hissəsində məskunlaşmasını inkar etmək olmaz.

Tipoloji baxımdan iltisəqi dillər qrupuna daxil olan bir dildə danışan elamlılar artıq e.ə. IV minillikdə Suziana düzənliyinin aparıcı etnik qruplaşmasına çevrilir [262]. Elam dilində sözün kökü dəyişməz qalır, qrammatik göstəricilər isə sözün kökünə əlavə olunurdu. İsimlərin sonuna – r (müəyyən) və – k (qeyri-müəyyən) göstəriciləri əlavə olunurdu. İsimlərin hallanması elam dili üçün xarakterik deyildi. Elam dilinin zəif öyrənilməsi səbəbindən onun müasir dillərlə genetik qohumluğu müəyyən-ləşdirilməyib. Onu vaxtilə Qafqaz və türk-altay dilləri ilə müqayisə etməyə çalışsalar da, bu araşdırmalar uğursuzluqla nəticələndi [260, 11-12; 42, 62; 77, 38-39].

Hazırda elam və dravid dillərinin genetik qohumluğu fikri daha çox müdafiə olunur [44, 107-112; 192, 83-148; 264, 30].

E.ə. III minilliyin elamdilli mətnləri 3 fərqli yazı sistemi ilə (piktoqrafik, xətti-cizgili və mixi) tərtib olunub. Bunlardan ən qədiminin – piktoqrafiyanın elam dilində yazıldığı yalnız ehtimala əsaslanır [44, 86; 136, 163; 256]. Piktoqrafiyadan törəyən xətti yazı sistemi ilə tərtib olunmuş mətnlərin elam dilində yazıldığı V.Hins tərəfindən sübuta yetirilib. Akkad mixi yazı sistemi vasitəsi ilə e.ə. III minillikdə yazılmış yeganə nümunə olan “Naram-Suenlə müqavilə” dövrümüzə fraqmentar vəziyyətdə çatıb. Elam leksikası zəif öyrənildiyindən (təxminən 700 sözün mənası müəyyənləşdirilib) bəzən bütöv bir cümləni izah etmək olmur. Bu baxımdan 1 №-li cədvəldəki elam mənşəli şəxs adlarının az bir qisminin etimoloji izahını vermək mümkündür: №36 – “Söhbətçil uşaq”; № 94 – “Yalançı”; №180 – “Goca”, “Yaşlı”? (hərflər “il”); № 181- “Yaradıcı”, “Gurucu”; №182 – “Cənab adımı ucaltdı”; № 183 – “Adım məni yaratdı” və ya “Adım mənə kömək etdi”; № 185 – “Hakimiyyətim səmälərə yüksəldi”; № 190 – “Tanrı İnşuşinakın himayəsində” və s.

Cədvəldəki adların az bir qismi hurri mənşəlidir. Hurri və ya ona qohum olan dildə danışanlar e.ə. III minilliyin II yarısından etibarən Dəclədən şərqdə, Zaqrosun qərb ətəklərində tədricən siyasi hakimiyyəti ələ almağa başlayırlar. Məlumdur ki, Naram-Suen Azuhinum adlanan yerdə Subartunun hökmdarı hurri mənşəli Tahiş-Atalini əsir götürmüşdür [22, 81]. Nisbətən sonrakı dövrdə yaşamış Navar və Urkiş hökmdarı Atalsenin mətni müasir Samirə şəhərində tapılmışdır [42, 102; 78, 27]. Hətta Marhaşinin şəxs adlarının əksəriyyəti tədqiqatçıların rəyinə görə, hurri mənşəlidir [128, 105; 267, 229]. E.Şpayzer isə bu adları kutilərlə bağlayır [233, 44].

İ.M.Dyakonov hurrilərin nə vaxtsa Zaqrosdan şərqdə yaşamalarını qeyri-mümkün saysa da, Elamın onomastik və toponimik materialı bunun əksini göstərir. Elamın hurri mənşəli şəxs adları üçün atal – (və ya talamae, talai) “böyük” geniş yayılmış komponent idi [169, 167; 69, 37].

Barahşi hökmdarının adı – Hubşumkibi daha çox maraq doğurur. Bu ad bir mənalı olaraq, hurri mənşəli hesab olunur [128, 55].

Bu ismin komponentlərinə Elamın hüduqlarından kənarda yer və şəxs adlarında da təsadüf olunur. Hubš – sözü akkad leksikonunda “işçi”, “döyüş arabaçısı” anlamında işləndirdi və çox güman ki, digər terminlər kimi hurri dilindən mənimsənilmişdir [70, 54-55]. Urartu dilində uluşe “gənc”, “cavan” anlamında işləndirdi. Komponent kimi yer adlarında qeydə alınıb.

1. Hu-ub-ša-an (və ya Hu-ub-še-en) [171, 190 b].
2. Hu-bu-uš-na [87, 158].
3. Hu-ub-ša-lim [266, 14].
4. Hu-bu-uš-ki-a [263, 46-48; 42, 158, 162, 165, 169, 210].

Şübhə yoxdur ki, bütün bunlar eyni ərazinin fərqli dillərdə və zamanlarda yazılış variantları idi. E.ə. I minilliyin I yarısında Assur hərbi salnamələrində Hubuşkia adı ilə tanınan bu ölkə Van gölündən cənubda Urartu və Manna ilə sərhəddə yerləşirdi [199, 197-206]. Zənnimizcə, ölkənin əsl adı Hubš (və ya Hubuş) idi; ona əlavə olunan sonluqlar isə (-n, KI. şumeroqramı, alim <alum akkadca “şəhər”) məkanı bildirirdi.

5. Hun-un-hu-ub-še [266, 14; şəxs adı].

Hubşumkibi şəxs adının ikinci komponenti də (-kib) bir neçə yer və şəxs adlarında qeydə alınıb.

1. Kibabarutak [42, 167; Midiyada şəhər]
2. Kibruşa [42, 167; Midiyada şəhər]
3. Gingibira [42, 167; Midiyada şəhər]
4. Kibabişe [42, 223; Midiyada şəhər başçısı]
5. Kibikaşte [128, 101; şəxs adı]

İ.Gelb kib-komponentini hurri dili ilə bağlayırdı [128, 53, 55].

1 №-li cədvəldə toplanan şəxs adlarının böyük əksəriyyətinin etimoloji izahını vermək mümkün olmadığından onların mənşəyi barədə fikir söyləmək çətindir. Bəzi spesifik sonluqlar (-azi/u; -ni; -bi; -š) bu adların tamamilə fərqli etnosa (və ya etnoslara) mənsub olduğunu güman etməyə əsas verir. Belə sonluqlara e.ə. I minilliyin Assur salnamələrində xatırlanan Manna və Midiya adlarında təsadüf olunur. E.ə. III minillikdə belə adların daşıyıcılarının əsasən Simaşda məskunlaşdığını da nəzərə alsaq, onları lullubi və kuti tayfaları ilə əlaqələndirmək olar.

Lullubilərin müasir Süleymaniyyə ilə Sənəndəc zolağından Urmiya gölünə qədər uzanan ərazilərdə yaşamaları güman olunur. Cənubi Azərbaycanda mövcud olmuş erkən dövlət birliklərindən biri də lullubilər tərəfindən yaranmışdır [4, 35]. Suzdan tapılan mətnə Naram-Suenin lullubilərin hökmdarı Satuni üzərində qələbəsi təənnüm olunub.⁷

Digər lullubi hökmdarı Anubanini Sarıpul qayasında (qədim Padir,⁸ müasir Zohab şəhəri yaxınlığında, e.ə. XXI əsrin sonu) qədim akkad dilində kitabə həkk etdirmişdir [117; 148, 183; 1, №2]. Lullubilərin dil mənsubiyyəti mübahisəli olaraq qalır. İlk dəfə Q.Hüzing lullubi dilini Zağro-Elam dil ailəsinə aid etmişdir. Bu, onunla əsaslandırılır ki, mixi mənbələrdə lullubi etnosunun adının müxtəlif yazılış variantlarında (Lullubum, lullubi, lullume) elam dilinə məxsus sonluqlardan (-p, -m) istifadə olunurdu [163, 19-20]. Uzun illər bu müddəə şübhə doğurmadan bir sıra görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur [233, 88-100; 62, 124-125; 42, 101; 7, 83]. E.ə. I minilliyin Assur sözlüklərində yeganə lullubi termini ki-u-ru-um “tanrı” qalmışdır [28, 42]. Güman olunur ki, -um sonluğu akkad dilində ismin adlıq hal göstəricisidir və termin lullubi dilində KİUR kimi səslənirdi. Bu termini elam dilindəki KİRİ “iləhə” və kassi dilindəki KURİ “hökmdar” terminləri ilə müqayisə edirlər [7, 83; 78, 36]. Bundan əlavə, e.ə. I minillikdə Zamuada məskunlaşan lullubi şəxs adlarında -k, -n, -r və digər spesifik elam formantlarına təsadüf olunur [233, 91-94; 62, 125].

Manna və Midiyanın coğrafi adlarında spesifik “elam” komponentlərinin mövcudluğunu da birbaşa elamlarla deyil, onlara qohum dildə danışan lullubilərlə əlaqələndirmək lazımdır. Məsələn, Mannanın Şuandahul qalasının [42, 206] adındakı dahul komponentini Elam şəxs adlarında (Humpan-tahra, Hun-dahla [266, 65] və 1 №-li cədvəlin 149 və 167-ci adlarında fərqli dialekt variantlarında görmək olar. Bundan əlavə, Midiya qalası Şilhazinin [42, 201, 202] adında elam sözü şilh – “möhkəm” nəzərə çarpar.

Lakin bəzi tədqiqatçılar lullubi və elam dillərinin genetik qohumluğuna şübhə ilə yanaşır. Məsələn, Y.Yusifov diqqəti ona

yönəldir ki, -p və -m formantları lullu etnoniminə bəzən əlavə olunmurdu və bu formantların tətbiqi onu göstərir ki, İkiçayarası sakinlərinin lullubilərlə tanışlığı elamlılar vasitəsi ilə ola bilərdi [78, 37-38]. Hər iki dilin qohumluğunu digər tədqiqatçılar da qəbul etmir [169, 236]. Assur sözlüklərinin məlumatını nəzərə almayan İ.M.Dyakonov hətta lullubi etnosunun mövcudluğunu inkar edirdi [44, 87-88].⁹

1 №-li cədvəldəki mənşəyi bəlli olmayan şəxs adlarının böyük qismi Simaşın sakinlərinə məxsus idi. 99-103-cü adlar müstəsna olmaqla bu adlar III Ur dövrünün sənədlərində, LÚ. SU.Kİ və ya LÚ.SU.A loqoqramları ilə qeydə alınıb. İ.Gelb bu adları şimali İkiçayarasının hurrilərə qədərki sakinləri subarlarla əlaqələndirir [128, 17-19, 25-26].

P.Steinkellerin araşdırmaları göstərdi ki, xatırlanan loqoqramlar Simaş toponiminin şumerçə yazılış variantlarından idi [236, 198]. Simaş adlarına bənzər adlara Subartu, Manna və Midiyada təsadüf olunur. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

1. 1 №-li cədvəldəki 74-cü ad Bit-İştar şəhərinin (Midiyada) başçısı Burburazu (və ya Purparaşu) [7, 96] adına çox bənzəyir.¹⁰

2. Həmin cədvəldəki 76-cı adı e.ə. VIII əsrin sonlarında Ellipi ölkəsində (Midiyanın cənub qonşusu) hakimiyyətə iddia edən Dasukkunun [42, 223] adı ilə müqayisə etmək olar.

3. Həmin cədvəlin 72-ci adı fonetik quruluşuna görə Midiya şəhər başçılarından birinin adı ilə – Epardu [42, 261] uyğunluq təşkil edir.

4. Həmin cədvəlin 123-cü adını e.ə. XIX əsrin sonlarında Şuşarrada (müasir Raniyə, Urmiya gölündən cənub-qərbdə) məskunlaşan kutilərin başçısı Enduşşenin [190, 32-37] adı ilə müqayisə etmək olar.

5. Həmin cədvəlin 81-ci adı fərqli mixi mətnlərdə qeydə alınan adlarda komponent qismində çıxış edirdi.

1. Zabşalı – Simaşda vilayət
2. Şubuşhuhi (və ya Şibişhuha) – şəxs adı [128, 52]
3. Zipşam – şəxs adı [128, 115]
4. Zapşa – Fərat çayının yuxarı axarında şəhər [21, 79]

Bundan əlavə, cədvəlin 132-ci adını kutilərin hökmdarı Sarlaqabın adı ilə müqayisə etmək olar.

E.ə. I minillikdə Simaşın ərazisində Midiya dövləti meydana gəlsə də, əhalinin əksəriyyətini yerli kuti (və ya quti) tayfaları təşkil edirdi. Kutilərin buralarda əvvəllər də məskunlaşdığı şübhəsizdir. Kutı adlarından ikisi [123, 132] yuxarıda nəzərdən keçirilmişdir. Bundan əlavə, 102 və 126-cı adlar, müvafiq olaraq, lullubi və kuti mənşəli etno-antroponim hesab oluna bilər. Kutı hökmdarlarından biri və Simaşda yerləşdiyi güman olunan yaşayış məskəni eyni adı (Sium) daşıyırdı [1, №4; 42, 107; 213, 136].

Kuti dilinin mənşəyi barədə dəqiq fikir söyləmək mümkün deyil. Elamşünaslığın yaradıcılarından olan Q.Hüsing İran dağlıq yaylasmın qərbində və mərkəzində məskunlaşan xalqların (elamlıların, lullubilərin, qutilərin və kassilərin) eyni dil ailəsinə mənsub olduqları fikrini irəli sürdü [164].

Sonralar bu fikir digər nüfuzlu alimlər tərəfindən qəbul olundu və bu dil ailəsinə şərti olaraq “Zaqro-Elam”, “Kaspi” və ya “Kaspi-Elam” adlandırmaq təklif olundu [233, 88, 100, 122, 163; 96, 35]. 1944-cü ildə İ.Gelb bu dillərin Subartunun hurrilərə qədərki əhalisinin dili ilə qohum olduğu fikrini irəli sürdü [128, 20, 40]. İ.Konteno kuti dilinin Kiçik Asiyanın ölü dilləri ilə qohumluğunun tərəfdarı idi [102, 166].

1960-cı illərdə U.Henning “Kuti” etnonimini kuçi (İrandilli toxarlara verilən ad) tayfa adı ilə eyniləşdirməyi təklif etdi [32, 14-21].

Sovet və Rusiya tarixşünaslığında kuti dilini Şimal-şərqi Qafqaz dil qrupuna aid etmişlər. Güman olunur ki, kutilərin dil qalıqları hazırda Azərbaycan və Gürcüstanda yaşayan udinlərin dilində qorunub saxlanmışdı [42, 110; 44, 23, 88; 46, 119; 45, 166; 7, 65; 8, 45, 108, 330-333; 50, 100; 47, 61; 49, 8].

Adətən, hurri və urartu dilləri də bu dil qrupuna aid edilir. Bəlkə də, Zaqros dağlarından şərqdəki, o cümlədən Elamdakı hurri mənşəli olduğu güman edilən coğrafi adları məhz kutilərlə bağlamaq lazımdır. Maraqlıdır ki, Elam toponimlərinin böyük əksəriyyətinin adının anlamı elam dilindən izah olunmur. Məsə-

lən, Suz şəhərinin adını, ehtimal ki, urartu mətnlərində işlənən kuti (?) mənşəli susi “dini tikili”, “ibadət mərkəzi” [64, 258-259] termini ilə bağlamaq lazımdır.¹¹ Elam çaylarından Karun qədində Ulay adlanırdı [77, 29]. Maraqlıdır ki, Urartunun sınırlarında eyni adlı dağ və şəhər mövcud idi [21, 204-205]. Bu xoronimlərin kökündə, zənnimizcə, hurri feli ulli – “dağıtmaq” durur.

Urartu leksikonunda əsir alınmış qadınlar 2 sinonim termin ilə ifadə olunurdu: lutu, uediani [64, 246-247, 321-322]. Bunlardan birincisi elam dilindəki rutu “qadın həyat yoldaşı” termini ilə müqayisə oluna bilər [171, 211; 136, 164].

Elam mətnlərində Urartu, urartu mətnlərində isə Elamın xatırlanmadığını nəzərə alsaq, onda LUTU termininin urartu dilinə kuti və ya lullubi dilləri vasitəsilə keçə biləcəyi ehtimalı mümkün görünür. Hurri-urartu (Alorodi) və kuti dilləri arasındakı leksik paralellər onların genetik qohumluğunu təsdiq edəcək dəlillər sayıla bilməz və bu, qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində də baş verə bilərdi. Bəlkə də, göstərilən leksik paralellər kutilərin dilinin Subartudakı qədim substratın, yəni hurrilərə qədərki yerli əhalinin dili ilə eynilik təşkil etdiyini göstərir.

III FƏSİL İBTİDAİ MƏSKƏNLƏRDƏN İLK DÖVLƏT BİRLİKLƏRİNƏ

Avan və Simaş sülalələrinin tarixindən

İbtidai icma mərhələsi İran dağlıq yaylası sakinlərinin tarixinin uzun bir dövrünü təşkil edir. Deh-Luranın (Bas-Mardeh, Əli-Koş, Təpə-Sarab, Təpə-Guran, Çoqa-Səfid, Təpə-Səbz), Suziananın (Cəfərabad, Covi) və Fars vilayətinin (Persepol, Təli-Muşki) neolit məskənlərində e.ə. VIII–V minilliklərdə biri digərini əvəzləyən mədəniyyətlər ilk sakinlərin məşğuliyyətindən, onların inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. Müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan bu abidələri birləşdirən ümumi cəhətlər mövcud idi. Əhali əvvəllər gil möhrə komalarda, sonralar isə döşəməsi əhənglə suvanmış və çiy kərpicdən tikilmiş düzbucaqlı evlərdə yaşayırdı. Ölülərini bükülmüş halda evlərin döşəməsi altında dəfn edirdilər. Saxsı qablar əl ilə hazırlanır və üzərinə müxtəlif təsvirlər vurulurdu. Balıqqulağı, mərmər, kirəc və firuzə kimi qiymətli daşlardan muncuq, bilərzik və digər bəzək əşyaları düzəldilirdi. Əmək alətləri və silahlar (çapacaq, təbərzin, toxa, ox ucluqları, sürtgəclər, oraq dişləri, toppuz başlığı və s.) dəvə gözündən (obsidian) və ya çay daşından düzəldilirdi. Təsərrüfat və məişətdə sümük əşyalardan da (orax, biz, qolbaq, muncuqlar, düymə və s.) istifadə olunurdu.

E.ə. VI minilliyin əvvəllərində oturaq həyat tərzinin geniş miqyas alması əkinçilik və maldarlıq təsərrüfat tiplərinin inkişafına zəmin yaratmaqla yığım və ovçuluğun ikinci (yardımçı) mövqeyə keçməsinə səbəb oldu. Əkinçilər münbit dağətəyi və çay hövzələrindəki ərəziləri mənimsəməklə buğda və arpanın əkin sahələrini genişləndirirdilər. Maldarlıq fəaliyyəti icma sakinlərini ot və süd məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı, toxuculuğun və gön-dəri emahnın inkişafına şərait yaradırdı [156, 120-134; 83, 110-112; 61, 117-126].

Elam sivilizasiyasının beşiyi Suzianada icma dövrünün bir neçə mərhələdən keçməsi maddi-mədəniyyət nümunələrinin səviyyə-

yəsi əsasında müəyyənləşdirilir. Suzdan 7-11 km şimalda yerləşən Cəfərabad, Covi, Buhallan, Bendebal kəndlərində aparılan arxeoloji qazıntılar əsasında Leon Le Breton belə qənaətə gəlmişdir ki, Suz şəhəri yaranana qədər təxminən 1500 illik bir dövrü əhatə edən 4 mərhələ ("Suziana a/b/c/d") olmuşdur. Suziananın məskunlaşması və ilk əkinçi-maldar təsərrüfatların formalaşması bu mərhələdə baş vermişdi. Daşdan, alebastrodan və bitumdan düzəldilmiş primitiv əşyalar, tünd boyalarla bəzədilmiş saxsı qablar bu dövr abidələri üçün səciyyəvidir [183, 82-91; 156, 137-141; 31, 123; 113; 114].

Silahlar, alətlər və digər məişət əşyaları daşdan, sapand mərmiləri isə gildən hazırlanırdı [208, şəkil 84-109, 122, 123, 136-141, 145; 196, 195; 73, 299; 102, şəkil 203, 204, 209, 210].

Təxminən e.ə. 4200-cü ildə "Suziana e" mərhələsində 3 hektarlıq ərazini tutan iki təbii təpəlikdə Suz şəhərinin təməli qoyulur. Burada "I Akropol" adı ilə tanınan 9 m hündürlüyündəki birinci təpəliyin ən qədim XXVII təbəqəsindən 14×7 m ölçüsündə tikilinin ikipilləli kərpic özülü tapılmışdır. Sonrakı təbəqədən isə daha böyük ölçülərə malik digər bir tikilinin qalıqları aşkar olunmuşdur. Hər iki tikilini ibadət mərkəzi və ya məbədlə əlaqələndirirlər [61, 129; 97, 173; 158, 4-8]. "Suz A" və ya "I Suz" adı ilə tanınan bu dövrdə (I Akropolun XXVII-XXIII və II Akropolun XI-VII təbəqələri) Suz şəhəri 800 m-ə qədər uzanmış və gil palçıq divarla əhatə olunmuşdur. Bu, divar istehkam səddi olmaqdan əlavə, şəhəri qəbiristanlıqdan ayırırdı. Təqribən 2000 məzardan ibarət olan qəbiristanlıq 750 m² ərazini əhatə edirdi. Qəbirlərə müxtəlif əşyalar, o cümlədən yüksək zövqlə işlənmiş naxışlı qab-qacaq, tilsim xüsusiyyətli möhürlər, serdolik və laci-vərddən düzəldilmiş muncuq, dairəvi mis güzgü, silah və s. qoyurdular [208, şəkil 66-70, 72-74, 77; 195, 182-187; 183, 91-93; 73, 212-216; 61, 127; 158, 4-10].

Tapılan əşyalar arasında möhürlər xüsusi önəm kəsb edir. İlk dördkünc və düymə formalı primitiv möhürlər ötən əsrin 30-cu illərində Suzun ətrafındakı məskənlərin – e.ə. 3800–3500-cü illəri əhatələyən təbəqələrindən tapılmışdır [196, 144-151; 182, 51, 122, 128, 129, 151, 174]. Möhürlərin üzərində həndəsi naxışlarla

yanaşı, flora və fauna ilə bağlı realist təsvirlər də verilirdi [159, 88, 90-96]. Analoji formalı möhürlər Suzun I Akropolundan da tapılıb; onların ümumi sayı 261 ədəddir.

P.Amye onları mübadilə və bölgədə inzibati idarəetmənin mühüm göstəricisi hesab edir [84, 6, 127-144]. Bu möhürləri ayrı-ayrı fərqlərə deyil, ictimai strukturlara aid edirlər. Bütövlükdə onlar əmlak və sosial bərabərsizliyin mövcudluğunu, xüsusi mülkiyyətin varlığını göstərməklə yanaşı, ictimai-iqtisadi münasibətləri öyrənmək baxımından qiymətli mənbədir. Düymə formalı möhürlər Təpə-Giyan, Təli-Bakun (140 ədəd) və Təpə-Sialkın e.ə. IV minilliyin II yarısına aid olan təbəqələrindən də aşkar olunub [104, şəkil 987; 132, şəkil 14; 95, 234-235, 247-248; 213, 51].

Möhürlərin izləri anbarların qapılarının kənarında və saxsı qabların ağzının qapanmasında işlədilən parça qalıqları üzərində qeydə alınıb. Belə möhürlər əsasən ərzaq məhsullarının mühafizəsi məqsədi ilə istifadə olunurdu [51, 228]. Mühüm nailiyyətlərdən biri də metalın (misin) tətbiqi idi. Deh-Luranda ilk mis əşyalar Əli-Koş mərhələsinin sonlarından (e.ə. 5500) məişətdə tətbiq olunurdu ki, bu da Luristandakı mis yataqlarının yaxınlığı ilə əlaqəli idi. O zaman neolit məskənləri arasında əlaqələr kifayət qədər inkişaf etmədiyindən bu xammal kənar ərazilərə gedib çıxma bilmirdi. Belə ki, Persepol və Təli-Bakunun e.ə. IV minilliyin I yarısına aid edilən təbəqələrindən mis əşyalar aşkar olunmayıb [7, 120, 121; 31, 123]. Suzda və Sialkda isə bu vaxt mis əşyalar qəbirlərə qoyulurdu.

Misin digər yataqları Sialkdan 300 km cənub-şərqdə (müasir Anarakda) yerləşirdi. Güman olunur ki, Suzun və Sialkm məzarlıqlarından tapılan mis əşyaların xammalı buradan gətirilirdi [61, 128]. E.ə. IV minilliyin ikinci yarısında Təli-Bakunun mərkəzi və cənub hissələrində gətirilən misin emah ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi [61, 120-124; 157].

E.ə. IV minilliyin ortalarında Suz 13 hektar ərazini tutmaqla bütövlükdə İran dağlıq yaylasında meqapolisə çevrilir. Ehtimal olunur ki, bu vaxt Suzianada 52 yaşayış məskəni mövcud idi və onlarda bütövlükdə 25,000 əhali yaşayırdı [168, 101-143]. "Suz a" mədəniyyətinin mənşəyi bəlli olmasa da, analoji mədəniyyətin

nümunələrinə geniş ərazidə, hətta Pakistandakı Şahi-Tumpda rast gəlinib [73, 303-304]. Analoji keramika nümunələri Fars vilayətində (Təli-Bakun, Təli-Şuqa, Təli-Teymuran, Təli-Muşki və s.) də geniş təmsil olunub [257. 37-43, şəkil 9, pl., 54, 55, 60].

Bütün mütərəqqi nailiyyətlərə və nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə baxmayaraq, Suz A cəmiyyəti ibtidai icma mərhələsindən uzağa gedə bilmədi. Elam tarixinin ən uzun dövrü bu mərhələ ilə bağlı olsa da, istehsal vasitələrinin və ictimai münasibətlərin səviyyəsi primitiv olaraq qalırdı.

Növbəti “Suz b” mərhələsi Elam cəmiyyətinin xüsusi səhi-fəsinə təşkil edir. Suzda bu mərhələ əvvəlki “Suz a” mərhələsindən 7-8 m, bəzi yerlərdə isə 11 m qalınlığında kül təbəqə ilə ayrılır [73, 212; 2, 132, 144]. Ehtimal olunur ki, “Suz a” mədəniyyəti yanğın nəticəsində məhv edilmiş və şəhər gəlmələr tərəfindən yenidən məskunlaşmışdır [31, 225]. Bu fikir dəfn mərasimi ilə bağlı adətlə də təsdiqlənir. Belə ki, daha qədim qəbirlərdə mərhüm azacıq бүкүlmüş halda dəfn olunurdusa, sonralar sağ çiyini üstə uzadılmış vəziyyətdə qoyulurdu. Bəzən cəsədlər küp tabutların içinə qoyulurdu [63, 446-447; 48, 86-87; 2, 134, 147; 158, 4-8].

“Suz b” mərhələsində (I Akropolun XXII-XVII; II Akropolun VI-I təbəqələri) Suziana düzənliyi bütövlükdə şumerlərin Uruk mədəniyyətinin təsir dairəsinə düşür. Uruk mədəniyyəti üçün xarakterik olan bir çox nailiyyətlər, o cümlədən dulus dəzgahında düzəldilən qulplu və uzunsov burunlu hamar saxsı qablar Suzianada da yayılmağa başlayır. Şəhərin siyasi-iqtisadi həyatında məbədlərin aparıcı rolu xeyli artmışdı. İri məbədlərin təsərrüfat həyatını qaydaya salmaq, gətirilən və aparılan məhsulların uçotunu qeyd etmək üçün xüsusi idarə orqanları fəaliyyət göstərirdi.

Suzdan tapılan möhürlərdəki döyüş səhnələri ilk ciddi hərbi münasibətlərdən xəbər verir [84, № 684-689, 695].

Arxeoloji materialın təhlili göstərir ki, Suzianada Şumer istilasını iki əsrdən artıq sürmədi. Təxminən e.ə. 2900-cü ildə Suziana düzənliyi yenidən elamlıların siyasi təsirinə keçir. I Akropolun XVI-XIII təbəqələrindən əldə olunan materiallardan bəlli olur

ki, elamlılar Suzianada siyasi-iqtisadi hegemonluqlarını bərpa etməklə yanaşı, qonşu əraziləri də nəzarət altına almağa təşəbbüs göstərirlər [56, 169-171; 57, 8-10; 58, 174; 86, 20-28; 61, 130-131]. Bu təsir bir çox qədim yaşayış məskənlərində nəzərə çarpır. Bəzi koloniyalarda hərbi müdaxilənin izləri arxeoloji qazıntılarla təsdiqini tapır. Məsələn, Təpə-Sialkda Elam istilasının ərəfəsindəki mədəni təbəqə – Sialk III 7 mərhələsi irimiqyaslı dağmtılarla müşahidə olunur [73, 295]. Suzun qalibiyyətini təmin edən təkcə bu məskənlərin aşağı inkişaf mərhələsində durmaları deyildi. Onlarda nəinki müdafiə səddi, hətta lazımi qədər silah tapılmayıb. Məsələn, Persepol ətrafındakı neolit və eneolit məskənlərində yalnız daş baltalar tapılıb; ox və kaman buranın sakinlərinə məlum deyildir [147, 10-11; 61, 125].

Bir sıra əlamətlər onu deməyə əsas verir ki, “Suz c” dövründə mərkəzi Suz şəhəri olmaqla elamlar öz siyasi qurumlarını yaratmağa nail olurlar. Bu erkən dövlətin kifayət qədər siyasi-hərbi gücə malik olması kənar ərazilərin işğalına və orada Elam koloniyalarının yaradılmasına imkan verirdi.

Suzun təsir dairəsində olan koloniyaların ən irisi Farsda, Bayda düzündəki Anşan ilə eyniləşdirilən Təli-Məlian idi. Burada “Suz c” – Protoelam mədəniyyətinin təsiri “Baneş” adı ilə tanınan mərhələdən başlayır. Suzda olduğu kimi, burada da şəhər biri digərindən 900 m arada olan iki təbii təpəlikdə yerləşirdi. Uzun müdafiə səddi ilə əhatələnən şəhər e.ə. III minilliyin ortalarında təxminən 50 hektar ərazini tuturdu. Anşan əhalinin ətraf məskənləri tərk edərək buraya axını nəticəsində genişləndirdi. Belə ki, “Lapui” mərhələsində Farsda 95 yaşayış məskəni mövcud olduğu halda, protoelam (“Baneş”) mərhələsində onların sayı 25-ə qədər azalır [243, 155-164; 98, 123-126; 241, 1-2].

İranın digər qədim yaşayış məskənlərində (Təpə-Sialk, Qodin Təpə, Təpə-Yahya, Təli-İblis, Şahdad, Təli-Xəzir və s.) Protoelam (“Suz c”) mədəniyyətinin təsiri 2-3 əsrdən sonra süquta uğramışdır [98, 119-142; 213, 92-95].

Elam yazılı qaynaqlarda ilk dəfə məhz bu vaxt xatırlanmağa başlayır. Cəmdət-Nəsr dövrünün (e.ə. XXIX-XXVIII əsrlər) şumer mətnlərində NİM və ya NİM. Kİ. ideogramları vasitəsi ilə

Elam konkret coğrafi məkan kimi yad olunmağa başlayır. İlk öncə bu ideogramlarla əsir götürülən qadın qulların etnik mənsubiyyəti bildirilirdi [10]. Abu-Salabihdən tapılmış lövhəciklərin (e.ə. 2700–2650) birində həтта Lugal NİM “Elam hökmdarı” adlı tanrı xatırlanır [213, 87].

Elamın erkən siyasi tarixi qonşu Şumerin Kis, Uruk, Ur və digər şəhər-dövlətləri ilə sıx bağlı idi. Şumer-Elam əlaqələri ənənəvi olaraq hərbi münaqişələrlə xarakterizə olunur. Şumer hökmdar siyahısı I Uruk sülaləsinin banisi haqqında bu ifadəni işlədir: “Meskiaqqaşer dənizə girdi, dağın arxasından çıxdı” [165, 86]. Adətən, bu ifadə belə izah olunur ki, Meskiaqqaşer (e.ə. XXVIII əsrin ortaları) Fars körfəzini keçərək Elamın sahil boyu dağlıq ərazilərinə hücum etmişdir [96, 22; 79, 92-93]. Onun varisi En-Merkarın dövründə Elamın ərazisi təbii sərvətlərlə zəngin Aratta ölkəsinə getmək üçün tranzit kimi istifadə olunurdu [52, 193, 194, 208, 209; 78, 20; 79, 93-94]. Uruk şəhərinin sonrakı hökmdarları Luqalbanda və Dumuzinin dövründə Şumer şəhərləri elamlıların hücumlarına məruz qalır [211, 117, 122; 98, 10].

I Uruk sülaləsinin beşinci hökmdarı Gilqameş (e.ə. XXVII əsrin sonu) sidr ağacı əldə etmək üçün kiçik bir dəstə ilə Elama yürüş edir. Elamın sidr meşələri Zabı vilayətinin Hurum adlanan dağlıq hissəsində yerləşirdi. Arattaya gedən yol buradan keçirdi [141, 23-27; 82, 130-132; 79, 95-96].

Şumer hökmdar siyahısı xəbər verir ki, I Kiş sülaləsinin sonuncu hökmdarlarından olan En-Mebaraqesi (e.ə. XXVII əsrin II yarısı) Elamı məğlub etmişdi [179, pl., I. Col. 2, 36-37; 165, 84-85; 116].

Erkən sülalələr dövründə Elamın ərazisində müstəqil siyasət yeridən bir neçə dövlət qurumu mövcud idi. Sonralar üzü köçürülmüş Qədim Babil kitabələrinin birində Adab şəhərinin hökmdarı Luqal-Annemundunun (e.ə. XXV əsrin əvvəlləri) Barahşenin hökmdarı üzərində qələbəsi yad edilir [211, 75]. Digər bir mətn onun Qutium, Barahşe və Nimə hakim olduğundan xəbər verir [148, 55].

Şumer hökmdar siyahısı bildirir ki, 171 il hakimiyyətdə olan I Ur sülaləsi Elamın Avan şəhərindən olan şahlarından biri tərə-

findən süquta yetirilir. Mənbənin bu yerində sadalanan 3 Avan hökmdarından yalnız sonuncusunun adının ilk iki hecası (Ku-u (I)...) qalmışdır [179, 13; 165, 95-96]. Suzdan tapılan hökmdarlar siyahısında Avanın 12 şahının adı sadalanır [226, 2; 171, 1; 71, 178; 169, 144]. Lakin onların arasında -Kul- hecası ilə başlayan ada təsadüf olunmadığından Şumer siyahısındakı 3 hökmdarı “I Avan” sülaləsinə, Suz siyahısındakı 12 hökmdarı isə “II Avan” sülaləsinə şamil etmək təklif olunmuşdur. Ehtimal olunur ki, Kiş şəhərinin hökmdarı Mesilim (və ya Mesalim) Avanın I sülaləsinə mənsub olmuşdur. Bu, onunla əsaslandırılır ki, bir şumer kitabəsinin məlumatına görə, Mesilim tanrı Sataranın “əmrilə” Laqaş və Umma şəhərləri arasındakı sərhəd münaqişəsini həll etmişdir [179, 7; 3, 6]. Sataran Şumerin Elamla sərhəd zolağında yerləşən Der (müasir İraqda Bədrə) şəhərinin qoruyucu tanrısı idi və bu baxımdan güman edilir ki, ona Mesilimin vətəni (?) Avanda da sitayiş olunurdu [43, 171, 182-183; 110, 7]. Lakin bu tanrıya Elamda da sitayiş olunduğu heç bir mətnlə təsdiqini tapmır. Digər tərəfdən, Şumer hökmdar siyahısı Avan sülaləsini I Ur sülaləsindən sonra yerləşdirsə də, müvafiq mətnlərin paleoqrafiyası baxımından bunun əksini görürük. Belə ki, Mesilimin toppuz başğında və onu yad edən müasiri Laqaş hakimi Luqal-saq-enqurun mətnində təsadüf olunan işarələr formal cəhətlərinə görə Ur şəhərinin erkən hökmdarlarının (Meskalamduq, Akalamduq, Mesannepada, Meskiaqnuna) yazılarındakı işarələrdən daha qədimdir [102, şəkil 112, 328; 99, 349-350; 210, 203-204]. Bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmaq üçün süni surətdə yaradılan “I Avan” sülaləsini, tarixi ənənəyə zidd olaraq, I Ur sülaləsindən əvvəlki dövrə, e.ə. 2600–2550-ci illərə aid edirlər [150, 4-5; 71, 67; 143, 25-26; 48, 170].

Şumer hökmdar siyahısının məlumatına görə, 3 nümayəndəsi ilə Şumeri 356 il əsarətdə saxlayan Avan sülaləsi Kiş şəhərinin ikinci sülaləsi tərəfindən devrilmişdir [179, pl., II, col. IV, 17-19; 165, 96]. Qazmtılar zamanı Nippurdan Kiş şəhərinin hökmdarı Ennailin Elam üzərində qələbəsinə yad edən mətn tapılmışdır. Mətn e.ə. XXVI əsrin əvvəllərinə aid edilsə də, bu qalibin adına II Kiş sülaləsinin hökmdarları sırasmda təsadüf olunmur [99,

350; 234, 218; 229, 32]. Ehtimal ki, Ennailin uğuru elamlılar üzərində növbəti lokal qələbələrdən biri kimi qiymətləndirilməlidir və bunun Avan sülaləsinin süqutu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Zənnimizcə, Şumer hökmdar siyahısında xatırlanan Avan sülaləsi Suz siyahısındakı Avan sülaləsinin eynidir. Mesilimin adına Suzdan tapılan piktoqrafik təsərrüfat sənədlərində rast gəlinə də, onun Avanla əlaqəsini əsaslandırmaq olmur. Ola bilsin də ki, bu sami mənşəli hökmdar bir müddət Suza da nəzarət edirdi.¹²

E.ə. XXV əsrin birinci yarısında Elamda siyasi hakimiyyət əslən Avandan olan Pelinin əlinə keçir. Əslində, (elamca “Piel” “il”) bu “qoca”, “yaşlı” anlamını verən təxəllüsdür və onu daşıyanın ahıl yaşlarında hakimiyyətə sahib olduğundan xəbər verir. Ehtimal ki, onun və ya onun varisi Taarin (elamcadan tərcümədə “Qurucu”, “Yaradan”) dönmində elamlılar I Ur sülaləsinin hegemonluğuna son qoyaraq Şumer şəhərlərinə nəzarəti ələ keçirirlər.¹³ Avan hökmdarlarının Şumerdə ağalığı formal xarakter daşıyırdı, yerli sülalələr əvvəlki qaydada hökmranlığını davam etdirirdi.

Şumer hökmdar siyahısında Avanın üçüncü şahının adının yazıldığı işarələrin qrafik təhlili onun kimliyini təyin etmək üçün yeganə vasitə olduğundan bu barədə bir qədər ətraflı danışmağa lüzum duyuruq. Siyahıların “Weld-Blungell-444” şriftli nüsxəsində adın yazıldığı birinci işarə tam, ikinci işarənin isə əvvəli salamat qalıb. Birinci işarə – Ku-və ya Uqú – hecalarını ifadə edirdi [108, 101, 143; 174, №536]. Fraçmentar vəziyyətdə olan ikinci işarənin oxunuşu mübahisəlidir. S.Langdon onu şərti olaraq - u[l] (?) – kimi oxusa da, sonralar bunu əminliklə qəbul etmişlər [90, 368; 129, 317]. Şumer yazısında qrafik baxımdan əvvəli -Ul- işarəsi ilə üst-üstə düşən digər bir işarə də mövcud idi; onu -utú- hecasının yazılışına tətbiq edirdilər. Bu işarə eyni zamanda UTAH sözünü də ifadə edirdi. Şumer-akkad sözlükləri bu sözü “səma”, “göy qübbəsi” anlamında tərcümə edir [108, 214; 174, 275]. Deyilənlərdən çıxış edərək adın ilk işarələrini Ku-ut [ú] -... və ya Uqú /Ku-ut[ah]-... kimi də oxumaq olar. Bu halda onu Suz siyahısında üçüncü mövqedə yer alan Uk-ku-ta-

hi-e [š] ilə eyniləşdirmək lazımdır. Şumer siyahısında bildirilir ki, bu şəxs 36 il hökmranlıq etmişdir.

Suz siyahısındakı dördüncü Avan hökmdarının adının oxunuşu böyük mübahisə doğurur. Adın son iki hecasını ifadə edən işarələrin oxunuşu birmənalı qəbul olunmur. V.Şeyl bu adın yazıldığı mixi işarələri Hi-i-kat-taş kimi oxuyur [226, 2]. C.Kameron isə son iki işarəni ilkin, şumer formasında oxuyaraq hesab edir ki, onun adı Hi-i-šu-ur şəklində yazılıb [96, 26]. Həqiqətən də, IV Uruk dövrünün “əl” və “it” piktoqramlarından törəyən şumer mixi işarələri müvafiq olaraq Şu- və Ur- kimi oxunur. Həmin işarələr və sözlər akkad (assur-babil) dilində kat və taş kimi səslənir [174, №575, 354]. Bu baxımdan adı Hi-i-kat-ur elamca “O hakimdir” kimi də oxumaq olar. Y.Yusifov və R.Zadok həmin adı Hi-i-šu-taş, elamca “adım məni yaratdı” şəklində oxumağı təklif edirlər [77, 52; 266, 11, 65]. Elam heroqlifləri ilə yazılmış dörd sənəddə “Saçaqlı üçbucaq” və “iki qulplu amfora” işarələri vasitəsi ilə Hiš-taş şəxs adı qeyd olunmuşdur [225, 122, 435; 227, 71; “M” xətti mətni]. İkinci işarənin oxunuşu V.Hins tərəfindən müəyyənləşdirilib [149, 15]. Lakin bu sənədlərdə xatırlanan şəxsin dördüncü Avan hökmdarı Hişutaş ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu söyləmək mümkün deyil.

Elam güclü siyasi qüvvə olmaqla Şumerin şəhər-dövlətləri üçün böyük təhlükə mənbəyi idi. Bu baxımdan elamlılar üzərində qazanılan hər hansı bir qələbə mühüm tarixi hadisə kimi qiymətləndirilərək salnamə və kitabələrə həkk olunurdu. Belə kitabələrin birində Laqaşın hökmdarı Eannatum (e.ə. 2450–2425) Elamı “dağları ilə birlikdə” zəbt etdiyi barədə məlumat verir [77, 51; 3, 2, Levhe 2; 213, 89; 246, 19, 21, 27]. Digər bir mənbədə Eannatumun güclü hərbi koalisiya üzərində qələbəsi yad edilir. Huhnur şəhərinin kahininin rəhbərlik etdiyi koalisiya qüvvələri ilk öncə Laqaş şəhəri yaxınlığında ağır məğlubiyyətə düşər olur. Hərbi əməliyyatlar Suz, Adamdum və Huhnur şəhərlərinin dağıdılması ilə sona çatır [43, 185]. Bununla belə, elam dəstələri ara-sıra Laqaşın ətraf məskənlərinə hücumlar edirdilər. Belə ki, Laqaş hökmdarı Uruinimginaya (e.ə. 2318–2312) ünvanlanan bir məktubda 600 elamlıdan ibarət hərbi dəstənin Guaba adlanan

məntəqəyə hücumu xatırlanır. Bu hücum E-Ninmar məbədinin sərəncamında olan hərbi mühafizə dəstəsi tərəfindən dəf edilmişdir [43, 180-181; 213, 90]. Hişutaşdan sonrakı Avan hökmdarları Şuşuntarana, Napilhuş və Kikkusimetemti barədə heç bir məlumat yoxdur.¹⁴

Yalnız Akkad sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə elamlıların talanedicilərinə son qoyulur, Elam vilayətləri isə hərbi meydanına çevrilir. O dövrün salnamələrindən və ithaf xarakterli yazılarından məlum olur ki, Akkad hökmdarları Avan sülaləsinin son beş hökmdarının müasiri olmuşlar [90, 375; 77, 52-56; 71, 71-77, 178; 213, 100-120]. Akkad dövrünün hurridilli mətnlərində Elamın Autaluman adlı mifik hökmdarı xatırlanır; lakin onun tarixi şəxsiyyət olduğu təsdiqlənməyib [169, 167; 32, 15].

Akkadlı Sarqonun hakimiyyətinin sonlarında Elam vilayətlərində siyasi durum xeyli ağırlaşır. Onun hərbi yürüşü zamanı bir sıra məntəqələr dağıdılır, onların canişinləri, o cümlədən Avanın səkkizinci hökmdarı Luhişan əsir alınır. Səfərdən daha çox Barahşe vilayəti ziyan çəkir. Onun canişinini, baş hakimini və hökmdarın qardaşını əsir götürməklə Sarqon yerli Barahşe sülaləsini real hakimiyyətdən məhrum edir [211, 185-189; 188, 13, 17-18; 155, 47, 51; 150, 5-7; 77, 52-53; 213, 100-102]. Avanın yeni hökmdarı Hişepirasını (və ya Hişepatep) “Elamın şahı” titulu daşısa da, Sarqondan asılı vəziyyətə düşür [77, 52; 155, 47; 129, 180-188].¹⁵

Elamın siyasi həyatında aparıcı mövqeyi olan Nim və Barahşe vilayətlərinə növbəti zərbəni Rimuş (e.ə. 2261–2252) vurur. Onun yürüşü zamanı təkcə Barahşədə 16212 nəfər öldürülür, 4216 nəfər əsir götürülür və xeyli qənimət ələ keçirilir [211, 193-202; 188, 23; 43, 229; 150, 7-8; 148, 73; 213, 105-106; 155, 62, 67; 129, 207-210].

Manişusunun zamanında (e.ə. 2252–2237) Şerihum və Anşana səfər təşkil olunur. Səfər zamanı Fars körfəzinin Elam sahillərində ona qarşı çıxan 32 (və ya 42) “şah” əsir götürülür [43, 229-230; 53, 74; 148, 64; 71, 72-73]. Elamın qərb vilayətləri, o cümlədən Suz şəhəri tamamilə Akkad şahlığının təsir dairəsinə keçir. Nim vilayətinin canişini Eşbum Manişusunun heykəl-

lərini hazırlayaraq, itaət rəmzi kimi Suz məbədlərinin birində yerləşdirir [102, figs., 465, 466, 467, 468; 155, 16; 220, pl., I].

Növbəti Akkad hökmdarı Naram-Suenin dönəmində (e.ə. 2236–2200) Elamın siyasi həyatında ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpır. “Barahşeyə qədər bütün Elama” nəzarəti ilə öyünən [155, 72; 127, №274; 148, 65] Naram-Suen Avanı da Akkadın nüfuz dairəsinə salmağa can atırdı. Bir tarixi formuldan məlum olur ki, Naram-Suen Simurrumu dağıtmış və onun kahini Babanı əsir götürmüşdür [155, 22; 169, 235]. Elmi ədəbiyyatda “Buasye kitabəsi” adı ilə tanınan digər bir mənbə Simurru şəhərini Naram-Suenə qarşı yaradılmış hərbi ittifaqın üzvü olan qüvvələr sırasında sadalayır. İttifaqa Naram-Suenin siyasətindən narazı olan Şumer şəhər başçıları və Zaqrosdakı məskənlərin liderləri, o cümlədən Simurru “şahı” Puttim-atal və Marhaşinin hakimi Hubşum-kibi də qoşulmuşlar [53, 68-69]. Koalisiya nə qədər qüvvətli olsa da, həlledici döyüş Naram-Suenin qələbəsi ilə nəticələnir. Eposdakı məlumatların reallığı şübhə doğurmasa da [43, 232], “Puttim-atal” adına Avan hökmdarlarının siyahısında təsadüf olunmaması şübhə yaradır. Ola bilsin ki, bu siyahıda o, başqa adla təqdim olunub.

Naram-Suenin dövründə Akkadla Elam arasında ilk siyasi müqavilə imzalanır. Suzdan tapılan bu müqavilə fragmentar olduğundan onun bağlanmasını şərtləndirən səbəblər müəmmalı olaraq qalır [223, 2-11; 171, 29-34; 151].

Tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, bu müqavilədə Naram-Suenin tərəf-müqabili Avanın XI hökmdarı Hita olmuşdur [96, 34; 150, 9; 192, 59; 90, 368]. Y.Yusifov isə hesab edir ki, müqavilə Puzur-İnşusinak ilə imzalanmışdır [77, 55-56; 71, 187-188]. Güman olunur ki, müqavilənin elam dilindəki mətnində hər iki tərəfin səlahiyyətli nümayəndələrinin adları xatırlanıb. Danışıqlarda Akkadı Naram-Suenin oğlu Binkalişarri (Pi-il-qani), Elamı isə Puzur-İnşusinakın oğlu (?) Ziqaluqu təmsil edirdi [171, 31; 169, 174, 233. 234].

Müqavilə ilk növbədə Elam və Şumer şəhərləri arasında baş verə biləcək münaqişələrin qarşısını almağa yönəlmişdir.

Müqavilənin məzmunundan bəlli olur ki, Naram-Suenin tərəf-müqabili Avanın deyil, Suzun hökmdarı idi. O, Akkad hökmdarının heykəlini itaət rəmzi olaraq Suz məbədlərində yerləşdirir [71, 75; 151, 95]. Puzur-İnşuşinaka qədərki Avan hökmdarlarının Suza nəzarət etməsi barədə heç bir məlumat yoxdur. Akkaddilli sənədlərin dördü və protoelam xətti mətnlərinin üçü onu Suzun və Elamın hökmdarı kimi təqdim edir. Maraqlıdır ki, xətti mətnlərdə Avan xatırlanmır. Naram-Suenin vəfatından sonra Şumerdə real hakimiyyət oğlu Şarkalişarriyə, daşdığı “dünyanın dörd cinahının hökmdarı” titulu isə tərəf-müqabili Puzur-İnşuşinaka keçir.¹⁶

Hələ Naram-Suenin sağlığında Cənubi Azərbaycanda, Urmiya gölü və Diyala çayı hövzələrində məskunlaşan quti (və ya kuti) qəbilələri vaxtaşırı Şumer şəhərlərinə talanedicilər basqınları edirdilər. Bu basqınların qarşısını almaq üçün Akkad və Suz hökmdarları müttəfiqlik aktından çıxış edərək qutilərin məskunlaşdığı rayonlara zərbələr endirirdilər. Puzur-İnşuşinakın rəhbərlik etdiyi genişmiqyaslı hərbi əməliyyat zamanı 80-dən artıq məntəqənin* (Kimaş, Humurtu, Lani, Gutum, Huhnuri, Hahur, Hunburşeti, Hahrima, İrutu, Halah, Laharbita, Vaqun, Hutun, Hitequ, Quqışa, Hitequdim, Kaşşen, Simaşqi, İttun, Hubuşna və s.) işğalından xəbər verilir [224, 8-13; 53, 71-72; 148, 175-176; 78, 26-27; 236, 201; 132, 40; 213, 123].¹⁷ Ola bilsin ki, Avan bu səfər zamanı işğal olunmuşdur. Akkaddilli mətnlərin ikisində Puzur-İnşuşinak “Avanın güclü hökmdarı” kimi təqdim olunur [90, 350; 71, 77].

Hərbi kampaniya zamanı Qutiumun da (qutilərin ölkəsi) işğal olunması maraqlı bir məqamı üzə çıxarır. Şumer hökmdar siyahılarında 21 quti şahının adı və hakimiyyət müddəti qeydə alınıb. Siyahıların birində (W.B. 444 nüsxəsi) üçüncü mövqedə 7 il qutilərə hökmranlıq etmiş İnkişuş adlı şəxs xatırlanır [7, 155;

* 1000 il sonra tarix yenidən təkrarlanmışdır. Assuriyanın və Babilistanın hərbi-siyasi təsirinin zəifləməsindən faydalanan Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinakın (e.ə. 1155–1120) qoşunları eyni marşrutla hərəkət edərək Urmiya ətrafı vilayət və şəhərləri, o cümlədən qutilərin ölkəsindəki (Ku-tu) qalaları zəbt edirlər [171, №54a, §6]. Sonuncu quti qalalarından Şurqadia e.ə. 716-cı ildə Assur hökmdarı II Sarqon tərəfindən istila olunmuşdur [1, №34].

42, 107]. Ehtimal ki, son variantlardan olan W.B. 444 nüsxəsinin üzü köçürülərkən orijinal siyahıda adı yazıldığı yer zədəli idi və orada ismin əvvəlini (MAN ideogramı = Puzur) və son hecasını (-ak) bildirən işarələr tamamilə pozulmuşdur. W.B. 444 nüsxəsinin müəllifi bu pozulmuş işarələrin varlığından xəbərsiz idi. Bundan əlavə, orijinalda -n- işarəsinin sonu salınat qalıb; bu vəziyyətdə o qrafik baxımdan -Ki- işarəsi ilə üst-üstə düşür [174, №70, 461]. Adın yazıldığı işarələr iki cərgədə verildiyindən W.B. 444 nüsxəsinin müəllifi onların yerini düzgün təyin edə bilməmişdir. Nəticədə orijinaldakı [Puzur] -in-şüş-[n] a-[ak] adı W.B. 444 nüsxəsində səhvən İn-ki-şüş şəklində yazılmışdır.

Puzur-İnşuşinakın Avan taxtında sələfi Hita (Hi-ta-a) idi. Biz onu qutilərin ikinci hökmdarı ilə eyniləşdiririk; bu, adı yazıldığı işarələrin daha düzgün oxunuşu ilə təsdiqlənir. Belə ki, bu işarələr indiyə qədər im-ta-’a kimi oxunurdu. Lakin birinci işarə nadir hallarda da olsa (xüsusən bu Suzdan tapılan akkaddilli mətnlərdə nəzərdə çarpır) ih₅- hecasını ifadə edə bilirdi [174, №399; 171, Tafel 32, №68]. Deməli, quti hökmdarlarının siyahısında ikinci mövqedə yer alan şəxsin adı ih₅-ta-a şəklində oxumaq mümkündür. Zənnimizcə, onu Boğazköydən (Türkiyə) tapılan hett mətnlərindəki Hi-i-dam adlı Elam hökmdarı ilə eyniləşdirmək lazımdır [169, 167]. Quti hökmdarlarının siyahısında onun sələfinin adı göstərilmir və sadəcə olaraq, “adsız” (şumercə mu nu-tuku, hərfən “adı yox olan”) kimi təqdim olunur. Onun adı Avan hökmdarlarının siyahısında Hi-e-lu kimi yazılıb. Bəlkə də, bu, ad deyil, kuti (?) hökmdar titulusudur; müqayisə et: hurricə allae, urartuca alae – “hökmdar”, Xronoloji baxımdan bu quti hökmdarı Naram-Suenin rəqibi olmuş Simurru şahı Puttim-atal ilə eyniləşdirilə bilər.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar Avanın on və on birinci hökmdarlarının eyni zamanda quti icmalarının siyasi elitası ilə bağlı olduğunu üzə çıxarır. Bəlkə də, onların hər ikisi quti mənşəli olmuş və Avam sonralar zəbt etmişlər. Hər halda, onların adlarının elam dilində qənaətbəxş etimoloji izahı yoxdur. Puzur-İnşuşinak Avanı zəbt etməklə Hitanın hakimiyyətinə son qoymuş və qutilərin siyasi hegemonluğuna zərbə vuraraq 7 il müddə-

tinə onlara rəhbərliyi ələ almışdır. Lakin bu qısa müddətli qələbə qutilərin Elama axınının qarşısını ala bilmədi. Təxminən e.ə. 2193-cü ildə Puzur-İnşuşinak vəfat edir və ölkə müstəqilliyini itirərək qutilərin nəzarətinə keçir.

Siyasi-hərbi müttəfiqini düşdüyü bələdan qurtarmaq üçün Akkad hökmdarı Şarkalışarri (e.ə. 2200–2175) Nim vilayətinə, Zahara şəhərinə (Simaşki vilayətində) yürüş təşkil edir [213, 108] və hətta e.ə. 2187-ci ildə döyüşlərin birində quti şahı Sarlaqı (və ya Sarlaqab, Aşşarlaq) əsir götürür [155, 29; 78, 30; 169, 241].

Puzur-İnşuşinakın vəfatından sonra Luristana nəzarət Şarkalışarriyə keçir. Yerli liderlərdən ikisi (Şakibeli və İşarditarni) itaət rəmzi olaraq Şarkalışarriyə saxsı və bürünc qab ithaf etmişlər [180, 279-281; 169, 239].

Şarkalışarrinin vəfatından sonra Akkad şəhəri qutilərin lideri Elulunun (və ya Elulumeş) əlinə keçir^{**}. Sippardan (müasir Abu-Habba) tapılan iri həcmli mətndən məlum olur ki, onun əsl adı Erridupizir idi. “Qutiumun və dünyanın dörd cinahının güclü hökmdarı” Erridupizir düşmən koalisiyanı məğlub etmək üçün Akkad şəhərində qoşunlarını səfərbər edir. Lullubilərin, Urbilum və Madqa şəhərlərinin koalisiya ordusuna Simurrunun (=Avanın) hökmdarı İnim-Nişba başçılıq edirdi. Koalisiya qüvvələri darmadağın edilsə də, İnim-Nişbanın aqibətinə dair mətndə heç bir məlumat yoxdur [1, №5]. Görünür, onu böyük siyasətdən kənarlaşdırmaq mümkün olmamışdır. Qrafik baxımdan İnim (KA) ni-iş-ba (Erridupizirin mətnində) və İ-ni-ma-ba-ge-eş (quti hökmdarlarının siyahısında) eyni adın fərqli yazılış variant-

^{**} Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcılarından olan qutiləri Dəclə və Fərat vadisinə gətirən amillər onların miqrasiya dalğası ilə əlaqəli olsa da, Şumer-Akkad şəhər-dövlətlərini zəbt etməklə yeni növ inzibati-idarəçilik mədəniyyəti ilə tanışlığa zəmin yarandı. Qutilərin əvvəllər icma rəhbərləri tərəfindən idarə olunan xırda dövlət birləşmələri tədricən irsi hakimiyyət sistemi ilə əvəz olunmağa başlayır. Azərbaycan tarixində siyasi idarəçiliyin formalaşmasında önəmli yeri olan qutilər erkən dövlət qurumlarından birinin yaradıcıları hesab olunur. Quti tayfa ittifaqlarının Urmiya gölü hövzəsində qurduqları dövlət haqqında məlumat yoxdur. Ehtimal olunur ki, bu dövlətin siyasi mərkəzi müasir İraqda Kərkük şəhəri yaxınlığında yerləşirdi, əhalisini isə fərqli etnoslar (qutilər, lullubilər, turukkulular, elamlılar) təşkil edirdi.

larıdır. Tarixi ənənəyə görə, o, Elulumeşdən (=Elulu/ Erridupizir) sonra 5 il ərzində qutilərin hökmdarı olmuşdur [7, 155; 42, 107].

İnim-Nişba lullubi idi. Onun adı sadə etimologiyaya malikdir: “[Tanrı] Nisbanın kəlamı” (şumerə inim “söz”). Nisba adlı tanrı lullubi hökmdarı Anubanininin qayaüstü kitabəsində də yad edilir [1, №2]. Erridupizirin mətnində və Aşşurnazirapalın (e.ə. 884–859) annallarında lullubilərin ölkəsində Nişba (və ya Nişbi) adlı dağın olduğuna işarə var [1, №5]. Görünür, Puzur-İnşuşinakın vəfatından sonra Avan lullubilərin nəzarəti altında idi.

Avan növbəti dəfə Dərbəndi-Şeyxxandakı (Süleymaniyyədən cənubda, Qəsri-Şirin yaxınlığında, Zohab şəhərində 34 km şimal-qərbdə) qayaüstü akkaddilli mətndə xatırlanır. Yazı müəllifinin adını əvvəllər Tardunni, Sarbanipirini və ya Hubbanipirini hesab edirdilər [102, 100, şəkil 47; 103, 765-766; 104, 2139; 233, 89; 96, 41; 147, 186; 148, 154, şəkil 9; 246, 172]. İ.M.Dyakonov isə adın yazıldığı işarələri Li(!) –ši-ir-pi-ri-ni kimi oxuyurdu [42, 116]. İşarələrin dərin paleoqrafik təhlili mətni nisbətən fərqli şəkildə oxumağa əsas verir.

I. [il]₁₅ -si-ir

II. pi-ri-ni

III. DUMU. LÚ! ki-

IV. par! ša-dár! – ma-at

V. ALAM uz-zi-iz

VI. i-nu ma-at A! –ba-an

VII. u-te-r [á]

VIII. ša ALAM. i-sir

IX. pi-ri-šu

X. ú su-um-šu

XI. D. UTU. İM

XII. İ-Nİ-Nİ-ku

Mətnin tərcüməsi

“Qəhrəman İlsir, kahın Şadarmatın oğlu Aban ölkəsini [geri] qaytaranda [bu] abidəni qoydu. Kim [bu] abidəni dağıtsa, onun varisini və onun nəslini Şamaş [və] Adad məhv etsin?”.

Şərhlər

1. Mətnin əvvəli sındığından birinci işarənin yarısı qalib ki, onu da indiyə qədər təklif olunan heç bir işarə ilə (Tar-, Hub-, Li-) eyniləşdirmək olmur. Burada el-/il₃-/ili₃ (Sikil “təmiz” şumerogramı) [174, №564] işarəsi yazılmışdır.

2. İkinci sətirdəki pi-ri-ni sözü şəxs admın ikinci hissəsi deyil, abidə müəllifinin daşdığı titulu bildirirdi. Bu göz hurri dilindəki epirni (ewerne/ ewri) “hökmdar” titulunun akkadca transkripsiyasıdır [169, 166-167].

3. Ki-par sözü şumer mənşəlidir; məbədlərdə dini ayinlərin icra olunduğu yer belə adlanırdı [108, 63]. Mətnə bu sözün qarşısında yazılmış şumer ideoqramı Lú (=akkad. Amēlu “insan”) bütövlükdə bu ifadəni “məbəd adamı”, “kahin” kimi tərcümə etməyə əsas verir.

4. Şadarmat şəxs adı başqa bir mətnə, İraqın Samirə şəhərindən tapılmış gümüş lövhəcikdə də qeydə alınıb. Həmin lövhəcikdə bu şəxs Navar və Urkiş şəhərlərinin hökmdarı Atalşenin atası, “Tanrı Nerqalın məbədini tikən” kimi qələmə verilir [148, 156, şəkil 10; 233, 14; 128, 56, 112, 114].

Hər iki mətnə Sadarmat adlı eyni kahin-hökmdarın xatırlandığı bizdə şübhə doğurmur. Bu halda Samirə lövhəciyindəki Atalşen ilə Şeyxxan abidəsindəki İlsur qardaş hesab olunmalıdırlar. Həqiqətən də, “Atalşen” şəxs adı hurri dilindən “böyük (tal[a] mi) qardaş (şen)” kimi tərcümə oluna bilər [169, 167; 128, 20, 56, 112; 233, 144]. Adın yazılışında ikinci işarə – Ri-hecasını da ifadə edə bildiyindən bu isim əvvəllər A-ri-si-en şəklində oxunaraq “qardaşın hədiyyəsi” və ya “[tanrı] qardaş bağışladı” kimi tərcümə olunurdu [42, 98; 7, 58, 64; 174, №86].¹⁸ Bu şəxs ənənəvi olaraq elmə məlum olan ilk hurri hökmdarlarından sayılır. Apardığımız araşdırmalar bunu dəqiqləşdirməyə imkan verir. Belə ki, onun kiçik qardaşı İlsir daha bir neçə mənbədə xatırlanır. Mənbələr onu quti hökmdarlarından biri ilə eyniləşdirməyə əsas verir.

Şumer hökmdar siyahılarında qutilərin XIV liderinin adı əvvəllər Lasirab (digər variantı Lasirabum) kimi oxunurdu [246, 170; 167, 135; 233, 98; 148, 154]. Sonralar adı Laerab (digər

variantı Laerabum) kimi oxumaq təklif olundu [165, 119; 42, 108, 112; 7, 64, 155]. Y.B. Yusifov bu oxunuşu köhnəlmiş hesab edərək adın Laarab olduğunu daha düzgün sayırdı [4, 83]. Lakin bütün bunlar heç də əvvəlki oxunuşun yanhş olduğunu göstərmir. Şumer-akkad mixi qrafikasında -E- fonemini və -si- hecasını bildirən işarələrin yazılışındakı fərq, demək olar ki, nəzərə çarpmadığından hər iki oxunuş eyni dərəcədə məqbul sayıla bilər [174, №324. 313]. Bu şəxsə məxsus toppuz başlığında adın salamat qalan ilk iki hecasından sonra “Qutium hökmdarı” titulu yazılıb [43, 239; 147, 122; 148, 193]. Bu titula elam və lullubi mənşəli şəxslər də iddia edirdilər. Lakin Sadarmatın nəslə subar mənşəli hesab olunur [148, 157]. Maraqlıdır ki, Sadar və İlsir elementlərinə e.ə. I minillikdə İran dağlıq yaylasında, Midiya ərazisində yayılmış şəxs adlarında da (Sadarpanu, Sadareşu, Şilisruh) təsadüf olunur [42, 221-222; 148, 239].¹⁹

Beləliklə, təxminən e.ə. XXII əsrin ortalarında Qutiumun siyasi həyatında kahin Sadarmatın nüfuzunun genişlənməsi onun oğulları Atalşen və İlsirin (və ya Lasirin) hakimiyyətə gəlməsini şərtləndirdi. Kiçik qardaş İlsirin “Qutium hökmdarı” tituluna sahib olana qədər hansı şəhərə rəhbərlik etdiyi məlum deyil. Vaxtilə bu nəslin idarə etdiyi Avanın nə zaman və hansı şəraitdə itirildiyi barədə Şeyxxan qayaüstü mətni heç bir məlumat vermir. Şəhərin yenidən geri qaytarılması əlamətdar hadisə olduğundan bu qələbəni yad edən mətn Avanın hüduqlarında yerləşən Dərbəndi-Şeyxxanda qaya üzərində həkk olunmuşdur. E.ə. I minilliyin Assur salnamələri Avanı (Haban) Namarın (və ya Namri; Atalşenin iqamətgahı burada idi) qonşuluğunda yerləşdiyini təsdiqləyir [1, №20].

Xərac hesabına qutilərin rəğbətini qazanmaqla hakimiyyətini təmin edən laqaşlı Qudea (e.ə. 2133–2117) məbəd tikintisinə elamli bənnaları cəlb etməyə nail olur [122, 678]. Onun digər bir mətnində isə Anşan şəhəri üzərində qələbə yad edilir [77, 61; 3, 33].

E.ə. XXII əsrin sonlarında Şumer şəhərləri quti işğalından azad olur və çox çəkmir ki, siyasi hegemonluq III Ur sülaləsinin əlinə keçir. Bu sülalənin qüdrətli hökmdarı Şulqi e.ə. 2065-ci ildə Elama yürüş edərək Marhaşini və Anşanı zəbt edir. İstila

etdiyi ərazilərdə hakimiyyətini qoruyub-saxlamaq üçün qızlarını bu vilayətlərin hökmdarlarına əvə verir.²⁰ Analoji diplomatik nikahlar Sulqinin varisləri Şu-Suenin və İbbi-Suenin vaxtında da bağlanırdı. Elam canişinləri ilə qohumluq əlaqələrini yaratmaqla III Ur sülaləsinin hökmdarları Elama, xüsusi ilə də Suza olan iddialarını rəsmiləşdirməyə çalışırdılar [246, 235; 248, 141]. O zaman yalnız Simaş hökmdarları III Ur dövlətinə müqavimət göstərmək iqtidarında idi. Suzdan tapılan siyahıda Simaşın 12 hökmdarının adı sadalanır [226, 5; 71, 78-82, 178; 213, 139-149]. Bu sülalənin hakimiyyəti təxminən e.ə. 2050–1900-cü illəri əhatə edir. Sayca bu Simaşın ikinci sülaləsi idi.

Simaşda ilk siyasi birliklər hələ e.ə. XXIII əsrin ortalarından mövcud idi. Belə ki, Akkad hökmdarı Rimuş, Barahşi və Nim vilayətlərinə hərbi yürüşü zamanı onların müttəfiqi olan Zahara hökmdarı Sarqapiyə də qalib gəlmişdir [155, 63; 213, 105-106]. Təxminən yarım əsr sonra Puzur-İnşuşinak və müttəfiqi Şarkalışarri quti-lullubi hərbi ittifaqının talanedicisi yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Simaşa və ayrıca olaraq Zaharaya hücum edirlər. Simaşın və Qutiumun hökmdarları Kima və Sarlaq məğlub edilir.

“K” xətti şriftli mətnin oxunuşu güman etməyə əsas verir ki, Kimanı devirdikdən sonra Puzur-İnşuşinak öz atası Şimbihişhuku Simaşa hakim təyin edir (sonuncu fəslə bax). Lakin elamlıların Simaşdakı hakimiyyəti uzun çəkmir. Qısa müddət ərzində qutilər lullubilərlə ittifaqda öncə Simaşı, sonra isə Elamın və Şumerin şəhərlərini istila edirlər. Təxminən e.ə. XXI əsrin ortalarında, Qirnammenin dönəmində elamlılar Simaş vilayətlərinə nəzarəti ələ keçirirlər. Qirnamme Simaşda elammənşəli yeni sülalənin əsasını qoyur.²¹

E.ə. 2032-ci ilə aid təsərrüfat sənədlərinin birində Qirnamenin və Yabratın (və ya Ebarti) Ura göndərilən səfirləri xatırlanır [236, 200]. Simaş sülaləsi hökmdarlarının siyahısında isə onlar müvafiq olaraq I və III mövqedə sadalanırlar [213, 144]. Bu sülalənin V nümayəndəsi Enbiluhhan isə e.ə. 2018-ci ildə İbbi-Suen tərəfindən döyüşdə əsir alınır [77, 62; 148, 174, 179]. Şumer mənbələrində 12 illik müddət ərzində 5 hökmdarın hakimiyyətdə

olması faktı güman etməyə əsas verir ki, onlar Simaşın müxtəlif şəhərlərində eyni vaxtda müstəqil fəaliyyət göstərirdilər.

Bütün Suziana III Ur dövlətinin canişinləri tərəfindən idarə olunurdu. İbbi-Suen qızlarından birini Zabşalının hökmdarına əvə versə də, bütün Simaşda şumer siyasətinin yeridilməsi cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi. Şumer canişinləri tərəfindən idarə olunan vilayətlərdə III Ur sülaləsinin yeritdiyi siyasətə qarşı narazılıqlar artırdı. Bu narazılıqları aradan qaldırmaq üçün təx. e.ə. 2010-cu ildə İbbi-Suen sonuncu dəfə Suza, Adamduna və Avana hərbi səfər təşkil edir [127, № 289; 242, 113; 248, 146]. Şumerdə siyasi durumun gərginliyindən İbbi-Suenin Simaşa olan nəzarəti tamamilə heçə enir. Şumerdə siyasi durumun gərginliyindən istifadə edən elamlılar Simaşın sakinləri olan Su tayfaları ilə ittifaqa girərək e.ə. 2003-cü ildə Ur şəhərini yerlə yeksan edirlər. Sonuncu Şumer hökmdarı İbbi-Suen əsir düşərək qolları qandallı Anşana sürgün olunur [43, 268-270; 71, 81-82].

IV FƏSİL

CƏMİYYƏTİN SOSİAL STRUKTURU VƏ SİYASİ-İNİZBATİ İDARƏÇİLİYİN FORMALAŞMASI

Erkən mərhələdə Elam cəmiyyətinin iqtisadi həyatında aparıcı rol kənd icmalarına məxsus idi; yaşayış üçün lazım olan bütün nemətlər burada istehsal olunurdu. Sialkda, Təli-Bakunda, Persepolda və Suzda e.ə. IV minillikdə iri ailələrdən təşkil olunmuş icmalar formalaşmağa başlayır ki, bu da özünü çoxotaqlı evlərin tikilməsində büruzə verir [181, 7-18; 218, 47; 31, 122; 61, 122, 125]. Uruk mədəniyyətinin təsiri e.ə. III minilliyin əvvəllərindən Elamda məbəddə və dövlət təsərrüfatlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu təsərrüfatların iri şəhərlərdə cəmlənməsi kənd icmalarının tədricən zəifləməsini şərtləndirirdi.

I Akropolun XVIII təbəqəsindən (e.ə. 3200–3100) aşkara çıxarılan möhürlərin üzərində təsvir olunan iki və üç mərtəbəli tikililərin məbəddə olduğu güman edilir [84, №695; 186, şəkil 7; 71, şəkil 24]. Suzun iri məbədlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin önəmli tərəfləri yazıya alınır. Suzdan tapılan piktoqrafik sənədlər məbəddə təsərrüfatı ilə əlaqələndirilir [48, 218; 58, 153]. Ola bilsin ki, bu Uruk mədəniyyətinin təsirindən irəli gələn ənənənin davamı idi. Məlum olduğu kimi, IV Uruk dövrünün piktoqrafik sənədləri Şumerdə məbəddə təsərrüfatlarının formalaşdığı mərhələni əhatə edirdi. Bu, elə bir mərhələ idi ki, cəmiyyətin gələcək inkişafını təmin edə biləcək sosial-ictimai təbəqələşmə başa çatmamışdı, şəhərlər kollegial orqan (ağsaqqallar şurası), ətraf kəndlər isə icma rəhbərləri tərəfindən idarə olunurdu [209, 12-14; 101, 54-60]. Suzianamı istila etməklə şumerlər nəinki öz mədəniyyətlərini, hətta idarəçilik üsulları və təsərrüfatçılıq metodlarını da Elam mühitinə gətirmişlər. Şumerin erkən məbəddə təsərrüfatları üçün xarakterik olan cəhətlər (təsərrüfat fəaliyyətinin qeydiyyatı, hesabların dəqiqliyini təmin etmək üçün standart ölçü vahidlərinin tətbiqi, istehsal vasitələrinin icarəyə verilməsi və s.), şübhəsiz ki, Elamda da mövcud idi. Elamın vilayətləri eyni inkişaf mərhələsində olmadığından yalnız Suzun məbəddə təsərrüfatı haqqında fikir söyləmək mümkündür.

Məbəddə təsərrüfatının inkişafı insanların dini inancı ilə bağlı idi. İnsanların təsəvvürünə görə, dua və ibadətlər vasitəsi ilə, dini mərasimlərdə qurbanlar kəsməklə kahinlər tanrıların rəğbətini qazanır və bununla da icmanın sosial-iqtisadi həyatında əmin-amanlığı, inəhsuldarlığın artımını, ərzaq bolluğunu təmin edirdilər. Hər bir icmanın mərkəzində qoruyucu tanrının şərəfinə təbii (və ya süni) təpəlikdə məbəddə kompleksi və onun funksiyasını lazımi səviyyədə təmin edəcək yardımçı tikililər ucalırdı. Gil möhrə divar bütün bu kompleksi şəhərin ətrafındakı digər tikililərdən ayırırdı.²²

Hər icmanın öz qoruyucu tanrısı mövcud idi. İri şəhərlərdə isə eyni anda bir neçə tanrıya sitayiş mərkəzləri fəaliyyət göstərirdi. Tanrıların dəqiq sayı bəlli deyil. Onlar müxtəlif təbiət qüvvələrini və səma cisimlərini simvolizə edirdilər. E.ə. III minillikdə Elamda hansı tanrılara sitayiş olunduğu “Naram-Suenlə müqavilədə” üzə çıxır. Müqavilənin mətnində 37 tanrı sadalanır. Mətn fragmentar vəziyyətdə olsa da, onların əksəriyyətinin adı bizə məlumdur. Müqavilədə onlardan şahid qismində çıxış etmələri rica olunur və tərəflər müqavilə şərtlərinə sadıq qalacaqlarına dair onlara and içirlər. Müqavilənin mətnində aşağıdakı tanrıların adı sadalanır: Binikir, Huban, Amba, Zii, Nahiti. İnşuşinak, Simut, Simapir, Husa, Uqqabna, İmitki, Tullat, Hurbi, Hutan, Ninurta, Siasum, Maziat, Ninkarrak, Narude, Ququimuktur, Humkat, Ruhuşna, Ruhusak, Niarzina, Lambani, Kirpisir, Hurbahir, Aşhara [151, 91; 171, 29]. Bu tanrılar Elamın müxtəlif bölgələrini təmsil edirdilər. Sonrakı yüzilliklərə aid mətnlərdən məlum olur ki, Elamda müqavilənin mətnində xatırlanmayan digər tanrılara da sitayiş olunurdu. Tanrılardan üçü (Amba, Ninurta və Ninkarrak) akkad mənşəlidir.

Elam panteonuna tanrıların anası ilahə Binikir (sonrakı dövrün mətnlərində Pinenkir) başçılıq edirdi, müqavilənin mətnində onun adı birinci mövqedə durur. İkinci mövqedə onun həyat yoldaşı, tanrıların atası Huban (və ya Humban) durur. Üçüncü mövqedə duran Amba Akkad hökmdarlarının icma tanrısı olduğundan, etimal ki, ondan əvvəl yer alan Humban Elamda analoji funksiyanı icra edirdi. V.Hinsə görə, onun adı hupa “rəhbərlik

etmək”, “əmr vermək” sözündəndir və “Səmanın sahibi” anlamını verir [150, 23].

Dördüncü mövqedə duran Ziitin adını V.Hinz “sağlamlıq” anlamında izah edir [150, 26]. Zənnimizcə, o zaman tanrısı idi (elamca siti “zaman”) [44, 96].

Səma cisimlərindən Günəş (Nahiti <nan-hunti “ışıqlı günü yaradan”) və Ay (Napir) ilahiləşdirilmişdir [71, 74; 150, 26-27].

E.ə. III minillikdə Suzun himayədarı ilahə İnşuşinak idi. Ehtimal olunur ki, onun adı şumercedən tərcümədə (NIN-ŠYŠIH-AK) “Suzun sahibəsi” anlamını verir [71, 41; 4, 328-329]. İkiçayarasının mətnlərində onun adı İNANNA. EREN. ideogramları (hərəkət “İnanna” + “Sidr ağacı”, *bax*: 3, №66, 263; 174, №103, 541) ilə ifadə olunurdu.

Bu, onu göstərir ki:

1. İnşuşinakı simvolizə edən bütələr sidr ağacından hazırlanırdı;
2. İnşuşinakla İnannanın (Uruk şəhər-dövlətinin sevgi və hərb ilahəsi) funksiyaları üst-üstə düşürdü.²³

Bəzi tanrılar bir-biri ilə qohumluq münasibətində idi. Məsələn, Ruh-u-şak “Bacı oğlu”, Ruh-u-işna “Bacını dinləyən” (inu və ya imu akkadca “eşitmək” anlamını verir). Lakin məlum deyil, onlar hansı tanrının bacıları idi.²⁴

Dinləmək başqa bir tanrının da funksiyasına daxil idi. Lakin, Ruh-u-işnadan fərqli olaraq, o – Sinapir (< elamca Siri-napir “Tanrının qulağı”), ehtimal ki, Şumerdəki Enki kimi allahların söhbətlərini dinləyirdi.

Puzur-İnşuşinakın dönəmində Suzda rəğbət qazanan tanrılardan biri də Narundi idi. Naram-Suenlə müqavilədə Puzur-İnşuşinak Narundiyə sadıq olduğunu bəyan edir [71, 74]. O, Narundinin şərafinə Suzda məbəd tikdirmiş və orada ilahənin əhəng daşından hazırlanmış heykəlini yerləşdirmişdir. Heykəlin üzərində inixi işarələrlə akkad və xətti şriftlə elam dillərində qısa mətn yazılmışdır [71, 45; 150, 28].

Maraq doğuran tanrılardan biri də Aşhara idi. V.Hins onu Akkad tanrısı İşhara ilə eyniləşdirsə də [71, 74], bu, inandırıcı görünmür. Assur hökmdarı Aşşurbanapahn (e.ə. 669–635) kitabxanasına məxsus olan mətnlərin birində Assara adlı tanrı yad

edilir.²⁵ Y.Yusifov onu kutilərin panteonuna aid edir və hesab edir ki, kutilərin hökmdarı Aşşarlaqın (Şumer hökmdar siyahısında Sarlaqab) ismində bu tanrının adı komponent kimi çıxış edir [78, 35]. Elamda məskunlaşan əhalinin kuti mənşəli hissəsi, həqiqətən də, Aşharaya (və ya Aşşaraya) sitayiş edə bilərdi.

Bu tanrıların şərafinə ucalan məbədlər ilk əvvəllər icmanın tərkib hissələri olsalar da, zaman keçdikcə müstəqil təsərrüfat obyektinə çevrildilər.

Məbəd təsərrüfatlarına inzibati rəhbərlik SANGA (şumerce “başçı”) adlanan şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Ola bilsin də ki, bu termin sonralar Elamda SUNKI-R (və ya sunki-k) formasında hökmdar tituluna çevrilmişdir.

Əkin üçün yararlı torpaqların mühüm bir hissəsi iri ailə icmalarına məxsus idi. İcmanın torpaq mülkiyyətinə malik olmayan və ya müxtəlif səbəblər üzündən bu mülkiyyətdən məhrum olan üzvləri ya məbəd təsərrüfatında qulluğa girməklə və ya icarə yolu ilə torpaq ala bilərdilər [43, 45]. Məbədin torpaqla əlaqəsi olmayan işçi heyəti (sənətkarlar, naxırçılar, çobanlar, mirzələr və s.) gündəlik ərzaqla təmin olunurdu.

E.ə. III minilliyin ortalarından vilayətlərdə ilk dövlət qurumlarının yaranması ilə kollektiv təsərrüfatın digər mühüm bir forması – dövlət təsərrüfatı formalaşmağa başlayır. Hökmdarların siyasi qüdrəti artdıqca digər iki təsərrüfat sistemlərini (məbəd və icma) nəzarət altına almağa şərait yaranırdı. Artıq Puzur-İnşuşinakın dövründə siyasi liderin eyni zamanda baş kahın funksiyasını da əlində cəmləməsi onu deməyə əsas verir ki, dövlət və məbəd təsərrüfatlarının birləşməsi prosesi gedirdi. Nəticədə vaxtilə məbədin təsərrüfatlarında çalışanlar iqtisadi asılılıqda qalmaqla bərabər, tədricən vətəndaş hüquqlarından məhrum olaraq kölə vəziyyətinə düşürdülər [43, 148].

I Suz dövrünün qəbiristanlığından əldə olunan materiallar ictimai və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğundan xəbər verir. Qəbirlərdən tapılmış 60-a yaxın balta və 50 ədəd misdən düzəldilmiş diskələr (onları, adətən, “güzgü” adlandırırlar) dəfn olunanların yüksək sosial rəqəmə malik olduğuna işarə edir. Güman

olunur ki, onlar Suz əhalisinin 3 %-ni təşkil edirdi [158, 10-12; 61, 128].

Saxsı qabların üzərində ox və nizə ilə silahlanmış personajları ovçu və ya döyüşçülərlə əlaqələndirmək olar [102, şəkil 211; 63, 424-425, şəkil 2,3; 183, şəkil 6; 73; şəkil 70].

“Suz B” mərhələsində cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən əsaslı dəyişikliklər birbaşa Uruk mədəniyyətinin siyasi-iqtisadi və mədəni-ictimai təsiri ilə bağlı idi. Şumer cəmiyyəti üçün xarakterik olan sosial qurumların və ictimai münasibətlərin bir çoxu Elam mühitində fəaliyyətini davam etdirirdi. Şəhərlərin inkişafı cəmiyyətin təbəqələşməsinə, müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına və onların fəaliyyətini nizamlayan inzibati orqanların formalaşmasına şərait yaradırdı.

IV Uruk dövrünün lövhəciklərinin birində 80-dən artıq peşə və ixtisasın xatırlanması e.ə. IV minilliyin əvvəllərində Şumer cəmiyyətində sosial təbəqələşmənin nə qədər dərin kök saldığı barədə təsəvvür yaradır [250, 25]. Analoji prosesin Elamda da baş verdiyi yazıya qədərki möhürlərlə təsdiq olunur. Möhürlərin bir neçəsində keçı buynuzlu insan təsvir olunub. Əynində uzun və bəzəkli tuman olan bu personaj ilanların və ya xırda buynuzlu mal-qaranın əhatəsində təsvir olunurdu. “Heyvanların hamisi” kimi mənalandırılan bu personajın əsas vəzifəsi müəyyənləşdirilməyib [84, №219-221; 18, 38, şəkil 15; 15, 100]. Möhürlərin birində bu personaj kəcavələrin əhatəsində təsvir olunub [18, şəkil, 15^b]. Belə kəcavənin sxematik təsviri protoşumer sənədlərində kahin-hökmdarın titulu (şumerçə EN) ifadə edirdi [174, №99]. Ev heyvanlarının buynuzundan və ya ayaqlarından tutan personaj Şumer möhürlərində də əks olunub [18 şəkil, 5, 6^a, 9, 19, 28 b, 30^a]. Haqqında danışılan personajm maldarlıqla əlaqəsi şübhə doğurmur.²⁶

IV Uruk və Cəmdət Nəsr dövrlərinin sənədlərində təsərrüfatın başqa sahələri ilə müqayisədə maldarlıqla bağlı hesabatlar üstünlük təşkil edir [43, 92]. Uruk mədəniyyətinin bir neçə əsr ərzində Suzda və digər məntəqələrdə yayıldığını nəzərə alsaq, analoji vəziyyətin Elamda da mövcud olduğunu güman etmək olar. “Suz B” mərhələsində Şumerdən qəbul olunan mühüm

nailiyyətlərdən biri təsərrüfat fəaliyyətinin qeydiyyatı ilə bağlı idi. Dövlətə xas olan idarəçilik üsulları və inzibati orqanlar Suzun ətrafındakı məskənlərdə də (müasir Abu-Fenduveh, Çoğa-Miş, Şərəfabad) aşkarlanmışdır [168, 113-129; 265, 277-279]. Bütün bunlar onu göstərir ki, idarəçilik, izafi məhsulun təyinatı üzrə bölgüsü, mədaxil-məxaric əməliyyatlarının uçotu və nəzarətlə məşğul olan məmur zümresi formalaşırdı.

Protoelam təsərrüfat sənədlərində peşə və ixtisaslarla bağlı ideoqramlar, bir qayda olaraq, “ünvan” qismində çıxış edir. Yəni bu və ya digər peşə sahibləri sənədlərdə alıcı və verici qismində xatırlanırlar. İxtisas və peşələrlə bağlı anlayışlar bir və ya iki ideoqramla ifadə olunurdu. Bu ideoqramlar, adətən, uçot obyektindən və onun cəmiyyətini bildirən rəqəmlərdən əvvəl yazılırdı. Bunların əksəriyyəti sənədlərin qeydə alındığı təsərrüfatların işçi heyətini bildirirdi. Sənədlərdə daha çox təsadüf olunan peşə və ixtisas ideoqramlarından 50-si 4№-li cədvəldə verilmişdir. Bu ideoqramların əksəriyyətinin mənası açılmayıb. Bəzilərinin mənasını analoji formalı protoşumer işarələrinə əsasən izah etmək mümkündür. Məsələn, cədvəlin 19 (“əsa”, “çomağ”), 27 (“paltarlıq/donluq parça”), 31 (“su”), 41 (“hesablama taxtası”), 42 (“yaba”?), 44 (“yazılı lövhəciklərin saxlandığı səbət”) sayılı ideoqramlarını müvafiq olaraq “işçilərin rəhbəri”, “əyan”, “suçu”, “hesabdar”, “vəzifəli şəxs”, “məmur?”, “mirzə” kimi mənalandıрмаq olar [174, №295, 536, 579, 339, 343, 138].

Bəzi ideoqramların zahiri formasına əsasən nəyi təsvir etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, cədvəlin 8 (“böyük saxsı qab”), 9 (“quş”), 34 (“alacıq”), 45 (“möhür”), 46 (“çanaqlı bağa”) №-li ideoqramlarını müvafiq olaraq, “dulusçu”, “quşçu”, “alacıq quran” (“bənna”?), “möhür düzəldən”, “balıqçı” kimi mənalandırmıq olar.

Sənədlərdə “ünvan” qismində çıxış edən bəzi şəxslərin kimliyini iki müxtəlif ideoqramı yanaşı yazmaqla ifadə edirdilər. Məsələn, “dulusçuların rəhbəri”, “möhürçünün şagirdi” və s.

Ünvanların cinsi və yaşı aşağıdakı şəkildə qeyd olunurdu.

4 №-li cədvəldə toplanan “ünvanlar” kişi cinsindən olan ixtisaslı və peşəkar şəxsləri bildirdiyindən əlavə olaraq cinsiyyət

göstəricisindən istifadə olunmurdu. Peşə yönümündən və sosial rəngindən asılı olmayaraq bütün qadınlar qeydə alınarkən, qadın cinsiyyət orqanının sxematik təsviri olan “saçaqlı üçbucaq” işarəsindən istifadə olunurdu [15, 143-144]. İlk mərhələdə mətnə qadın peşə və ixtisasları ilə bağlı ideogramlar cinsiyyət göstəricisindən sonra yazılırdısa, sonralar peşə ideogramları “saçaqlı üçbucağın” daxili boşluğuna yerləşdirilirdi. Məsələn, 225, 459 № lövhəciyin son sətrinin ilk iki işarəsi 225, 466 şriftli mətnin I sətrində bir mürəkkəb işarə şəklində verilmişdir.

Sənədlərdə təsadüf olunan qadın “ünvanların” bir qismi 5 №-li cədvəldə toplanıb. Bu cədvəldən göründüyü kimi, peşə və ixtisaslarla bağlı “ünvan” işarələrin az bir qismi “saçaqlı üçbucaqla” kombinə olunurdu. Bu da kişi əməyinin ictimai həyatda və təsərrüfatda aparıcı rola malik olduğunu göstərir. Bununla belə, bağban (2 №-li işarə: “qadın”+ “bitki”), mühasib – hesabdar (3 №-li işarə: “qadın + hesablama taxtası”) ixtisaslarında qadın əməyindən istifadə olunurdu. Cədvəlin 4 və 5-ci işarələri yüksək statusa malik qadınları bildirirdi. Arxaik şumer mətnlərində “qadın” + “paltarlıq parça” işarələrinin kombinasiyasından yaranan mürəkkəb işarə “xanım” anlamını ifadə edirdi [174, № 556; 39, 121]. Güman ki, 5 №-li cədvəlin 4-cü işarəsi eyni anlamın protoelam variantı idi.

Müxtəlif yardımçı işlərə və xüsusi ixtisas tələb etməyən sahələrə cəlb olunan oğlan və qızlar cinsiyyət göstəriciləri vasitəsi ilə qeydə alınırldılar. Qadın cinsiyyət orqanının “yarımçıq” (“natamam”) sxematik təsviri “qız” anlamını ifadə edirdi [201, 162]. Oğlanlar isə kişi cinsiyyət orqanının sxematik təsviri ilə bildirilirdi. Bu işarə, eyni zamanda “kiçik”, “balaca” mənasında da işlənirdi. İbtidai peşə fəaliyyəti ilə məşğul olan uşaqları piktoqrafik sənədlərdə qeyd edərkən cins göstəricisindən əvvəl müvafiq peşə-ixtisas ideogramı yazılırdı. 6 №-li cədvəldə oğlan və qız uşaqları ilə əlaqəli ideografik işarələr toplanmışdır. Bəzi hallarda uşaqların adları da göstərilirdi.²⁷

Protoelam cəmiyyətində sinfi təbəqələşmənin və sosial bərabərsizliyin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün piktoqrafik sənədlərdə kifayət qədər məlumat vardır. Uçotu aparılan məh-

sulların “ünvanlar” üzrə göstərilən kəmiyyətlərindəki fərqlər, çox güman ki, onların sosial rəngini və cəmiyyətdəki mövqeyini göstərir. Bu kəmiyyətlər mövsümü (gündəlik, həftəlik, aylıq) normaları ifadə etdiyindən “ünvanların” sosial bərabərsizliyi nəzərə çarpır.

Mərkəzi Zaqrosun neolit məskənlərində (Gənc-Dərə, Təpə-Asiab, Təpə-Sarab, Təpə-Quran, Çoğa-Səfid, Şeh-Qabi) aparılan qazıntılar zamanı daşdan və gildən düzəldilmiş silindr, disk, şar, konus və s. formalı xırda fiqurlar aşkar olunmuşdur. Ehtimal olunur ki, e.ə. VIII minillikdən etibarən bu fiqurlar qəbilələrarası əmtəə mübadiləsində tətbiq olunurdu. Onların bir qismi ədədləri, digərləri isə konkret ərzaq məhsullarını bildirirdi [228, 41, 42]. Suzdan tapılan fiqurların (və ya jetonların) bəzilərində dəliyin olması belə ehtimal etməyə əsas verir ki, onları iplə mübadilə predmetlərinə (məsələn, yağ küpünə, şərab bardağına, un kisəsinə və s.) bağlayırdılar [195, şəkil 28; 183, şəkil 33; 228, 39].

E.ə. IV minilliyin ortalarında Uruk mədəniyyətinin yaradıcıları mühüm bir yenilik tətbiq etməyə başlayırlar. Əvvəllər pərakəndə halda, yəni ayrı-ayrılıqda tətbiq olunan jeton-fiqurları yumruq ölçüsündə olan gil “zərfin” içinə yerləşdirməyə başlayırlar. Görünür, mübadilə zamanı jeton-fiqurların mühafizəsi bu yolla təmin olunurdu. Belə bir “zərflər” alan, ona çatacaq informasiyanı bilmək üçün onu qırmaqlı və içindəki jeton-fiqurları nəzərdən keçirməli idi.

Şumerdə yaranan bu yenilik təxminən e.ə. 3100-cü ildən etibarən qonşu ərazilərə (Suriyada Cəbəl-Aruda və Həbibə-Kəbirə), o cümlədən Elama da yayılır. Suz, Təpə-Yahya, Təli-Məlian və Çoğa-Mışdən ümumilikdə 150 ədəd diametri 5-9 sm olan oval (sferik) formalı “zərflər” aşkar olunmuşdur.

Əmtəə mübadiləsinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq jeton-fiqurların da sayı artırdı. Ev heyvanları və heyvandarlıq məhsulları (yun, süd), sənətkarlıq məhsulları (parça, paltar, saxsı qablar, bilərzik, çarpay və s.), ərzaq malları (çörək, yağ), ətriyyat və digər malları ifadə edən xüsusi jeton-fiqurlar tətbiq olunmağa başlayır [84, №460, 488, 539; 228, 44-45].

Suzda I Akropolun XVIII təbəqəsindən əldə olunan “zərflərin” bəzilərinin üzərində onun içindəki jeton-fiqurların (məsələn, “kiçik şar” və “barmaq”) təsvirini çəkirdilər. F.Vala hesab edir ki, bu iki jeton-fiqur, müvafiq olaraq “1” və “10” ədədlərini bildirirdi. Bundan əlavə, “100” (“böyük şar”), “300” (“kiçik konus”) və “1000” (“böyük konus”) rəqəmləri üçün də xüsusi jeton-fiqurlar tətbiq olunurdu [253, 191, şəkil 37; 256, 337, şəkil 1; 186, 45, şəkil 3].

Son zamanlar geniş yayılmış nəzəriyyəyə əsasən, bu jeton-fiqurlar Şumerdə piktoqrafik yazının meydana gəlməsinə həlledici təsir göstərmişdir. Güman olunur ki, piktoqrafik işarələrin kökündə bu jeton-fiqurlar dururdu [228, 44-45; 33, 324-327]. Jeton-fiqurlardan piktoqramlara keçid təxminən bu şəkildə bərpa olunur.

Gil “zərflərin” üzərində onun içinə qoyulmuş jeton-fiqurların təsvir olunması bu sahədə birinci mərhələ idi. Bu təsvirlərin köməyi ilə “zərfin” içindəkilərin forma və sayının müəyyənləşdirilməsi mümkün olduğundan, “zərfin” qırmağa və içindəkiləri nəzərdən keçirməyə ehtiyac qalmırdı. Digər tərəfdən, çatdırılacaq informasiyanı “zərfin” üzərində “yazmaqla” jeton-fiqurlara olan tələbat da aradan qalxırdı, yəni təsvirlərlə kifayətlənmək olardı. Yazının meydana gəlməsinin bu yolu (yəni “predmetli yazıdan” piktoqrafik yazıya) Şumer və Elamda eyni mənbədən (Uruk mədəniyyəti) yarandığından analoji inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Bu vaxt inzibati idarəçiliyin ilk primitiv əlamətləri özünü büruzə verməyə başlayır [84, 2]. E.ə. IV minilliyin sonlarında Suzianada 3 mühüm inzibati rayonun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir: Suz (33, 19 hektar), Abu-Fenduveh (32, 56 hektar), Çoğa-Miş (40, 66 hektar). Hər 3 rayon vahid inzibati iyerarxiyaya təbə edilmişdi [38, 101].

Suzun I Akropolunun XVII təbəqəsindən tapılan sənədlərin böyük əksəriyyətində ədədləri bildiren simvollar olduğundan onları şərti olaraq “rəqəmli lövhəciklər” adlandırırlar [225, 20, 28, 70, 138, 160, 165, 169, 264, 290, 355, 362, 475; 180, 482, 483, 485, 4775 №-li lövhəciklər; 84, №474, 475, 491, 520, 521, 534, 545, 559, 602, 629, 630, 632, 633, 640, 650, 652, 657, 666, 673]. Bəzilərinə dəliyin olması onların yarlıq (birka) olduğun-

dan xəbər verir. Onlarda yalnız göndərilən malların kəmiyyəti bildirilirdi. Həmin təbəqədən tapılan bəzi lövhəciklərdə rəqəmlərlə yanaşı, uçotu aparılan predmetləri bildiren təsvirlərə də rast gəlinir [256, 336; 213, 63]. Düzdür, bəzi “zərflərin” üzərində ev heyvanlarının, dolçaların və hətta real həyat səhnələrinin təsviri verilirdi [186, şəkil 4-7]. Lakin bu təsvirlərin “zərfin” içindəki jeton-fiqurlarla bağlılığı sübut olunmamış qalır. D.Şmandt-Besserat qədim Şumer piktoqramlarına istinadən bu jeton-fiqurların müxtəlif predmet və ərzaq məhsulları ilə əlaqəli olduğunu iddia edir. O hesab edir ki, “şar” formalı jeton “qoyun”, konusvari jeton “yağ” mənasında işlənmişdir [183, 44-45]. F. Vala isə bu jetonları ədədlərlə əlaqələndirir [186, 11-34, 44-47, 54-59; 256, 336-338].

Operativ təsərrüfat əməliyyatları ilə bağlı ilk primitiv jetonlardan tutmuş daha geniş informasiyaya malik olan piktoqrafik hesabat lövhəciklərinə qədər bütün mühasibat vasitələri anbarlarda cəmlənirdi. Anbar əhəmiyyətli binaların möhürlərdəki təsvirlərindən bəlli olur ki, onların damında ərzaqla dolu küplər saxlanırdı. Anbarların damına qalxmaq üçün nərdivanlardan istifadə olunurdu. Bəzi anbarların yan divarlarından biri pilləli şəkildə tikilirdi ki, bu da ərzaq mallarının dama qaldırılması işini yüngülləşdirirdi [84, № 660-663, 930; 71 şəkil 13, 14].

Möhürlərdə mirzələrin təsvirinə də yer ayrılırdı. Onları, adətən, anbarın yanında oturmuş vəziyyətdə təsvir edirdilər [84, №456, 571, 639; 186 şəkil 6:11; 71, şəkil 14].

Anbarlardakı izafi məhsulun və mübadiləyə cəlb olunan malların dəqiq uçotu, eləcə də digər təsərrüfat əməliyyatlarının qeydiyyatı yazı texnikasının təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Hesabatların yazıda əks olunması prosesi Şumerin Uruk və Cəmdət-Nəsr dövrlərinin yazı ənənələri ilə sıx əlaqəli olsa da, fərqli cəhətləri ilə seçilir. Şumerdə olduğu kimi, Elamda da əsas yazı materialı dördkünc formalı gil lövhəciklər və qamış çubuq-qələm idi. Hər lövhəcik əvvəllər yalnız bir hesabatın qeydiyyatı üçün nəzərdə tutulmuşdu və onun üzərinə rəqəmlərlə bağlı simvollar yazılırdı. I Akropolun XVII B təbəqəsindən tapılan lövhəciklərdə rəqəmlərlə yanaşı, uçota cəlb olunan əşyaları bildiren

işarələr də tətbiq olunmağa başlayır [225, 19, 21, 37, 63, 65, 137, 268, 429; 227, 153, 154, 191, 334, 335, 357, 374, 377, 378, 380, 381, 405, 406, 408, 410-414, 416, 417, 418, 420, 421, 424, 425, 427-431, 444, 446-448, 451, 456-460 № lövhəciklər]. Nadir hallarda iki hesabat bir lövhəciyə yazılırdı [227, 75, 332, 333, 366, 369, 382, 394, 454 №-li lövhəciklər].

Şumer və Elam piktoqrafiyasının növbəti inkişaf mərhələsi ünvanlarla bağlı yeni işarələrin yaranması ilə səciyyələnir. Bu işarələr vasitəsi ilə təsərrüfata daxil olan malların kim tərəfindən gətirildiyi və ya anbarlardan buraxılan məhsulların kimə ünvanlandığı göstərilirdi. Şumer sənədlərində hesabat əməliyyatları, adətən, ünvanlar və ya təyinat üzrə qruplaşdırılırdı. Bu halda lövhəcik üfüqi xətlə sətirlərə və şaquli xətlə sütunlara bölünürdü [23, 125-130]. Elam lövhəciklərində isə sətirlər bəzi hallarda göstərilə də, heç bir fərqləndirici əhəmiyyət kəsb etmirdi. Hətta məhsulun kəmiyyətini bildirən ədədlər silsiləsi bir sətirə yerləşmədikdə ardı növbəti sətirə keçirilirdi.

Təyinatı göstərilən hesabat əməliyyatları əsasən iki formada həyata keçirilirdi.

1) Aparılan əməliyyatların sayından asılı olmayaraq mətndə hər dəfə kəmiyyətdən qabaq uçotun obyektini bildirən işarə yazılırdı. Ola bilsin də ki, belə ardıcılıq dilin qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı idi. Uçot obyektini bildirən işarənin hər dəfə qeyd olunması ünvanların müxtəlifliyi ilə izah olunmalıdır. Məsələn, 221, 220 №-li lövhəcikdə üç əməliyyat qeydə alınmışdır. Hər üç halda müxtəlif ünvanlar üzrə eyni bir obyektin (I sətirin 4-cü, II sətirin isə 2 və 7-ci işarəsi) uçotu aparılıb. Əməliyyatların ünvanları I sətirin 2-ci və sonuncu, II sətirin isə 5-ci işarələri ilə ifadə olunub. Ünvanların müxtəlifliyi kəmiyyətlərdəki fərqlərlə də təsdiqlənir. Belə ki, birinci əməliyyat zamanı üçot obyektinin miqdarı “390”, ikinci halda “400”, üçüncüdə isə “233” təşkil edir. Bu ədədlərin məcmusu lövhəciyin arxa tərəfində verilən yekunla üst-üstə düşür – “1423”.

2) Uçotun obyektini yalnız bir dəfə, mətnin əvvəlində göstəriləndən sonra onun miqdarı ünvanlar üzrə sadalanırdı. Məsələn, 197, 19 №-li lövhəcikdə uçot obyektini (I sətirin 2-ci işarəsi) ilk

onluqdan (“kiçik dairə”) əvvəl yerləşdirilib. Onun miqdarı altı ünvan üzrə eynidir; lövhəciyin üz tərəfində altı dəfə “kiçik dairənin” – “onluğun” yazılması bunu təsdiqləyir. Yalnız bir ünvan üzrə onun miqdarı “4” təşkil edir. Lövhəciyin üz tərəfdəki rəqəmlərinin cəmi arxa tərəfdə verilən yekunla üst-üstə düşür ki, bu da “64” təşkil edir.

Bəzi sənədlərin sonunda sadalanan mal və məhsulların miqdarı yekunlaşdırılırdı. Protoşumer və protoelam sənədlərində aparılan yekunlaşdırma əməliyyatı bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Protoşumer sənədlərində yekunlaşdırmanın iki növü mövcud idi; ümumi və fərdi. Bəzi sənədlər yekunla başlayırdı; yekunlaşdırma ilə bitən sənədlər isə “cəmi” ifadəsi ilə tamamlanırdı. Yekun çox vaxt lövhəciyin üz tərəfində göstərilirdi [23, 127].

Protoelam sənədlərində isə yekunlaşdırma əməliyyatı lövhəciyin yalnız arxa tərəfində aparılırdı. İlk mərhələdə lövhəciyin üz tərəfinə yerləşə biləcək qədər informasiya yazılırdı [221, 207, 213, 214, 217, 219-221, 238; 225, 3, 12, 18, 23, 25, 31, 35, 43-45, 73, 77, 79, 81, 93 №-li mətnlər]. Lövhəciyin arxa tərəfini isə yekunlaşdırma məqsədi ilə istifadə edirdilər. Lövhəciyin üz tərəfi dolduqda onu üfüqi xətt boyunca elə döndərirdilər ki, lövhəciyin sağ və sol kənarları yerini dəyişirdi. A.Vayman hesab edir ki, mətni lövhəciyin bir üzündən digərinə keçirmək üçün tətbiq olunan bütün əməliyyatlar Şumerin arxaik yazı sistemindən mənimsənilmişdir. Belə ki, lövhəciyin hər iki üzündə yerləşdirilən informasiya yekcins olduqda (məsələn, eyni obyektin uçotunda və ya bir ünvanla bağlı uçot obyektləri sadalandıqda) lövhəcik üfüqi xətt boyunca döndərilirdi. Arxa üzdə yerləşdiriləcək informasiya üz tərəfdəki informasiya ilə uyğun gəlmədikdə lövhəcik şaquli xətt boyunca döndərilirdi [24, 130; 25, 579-580].

Əslində, lövhəciyin üfüqi və şaquli xətt boyunca 180° döndərilməsi birbaşa yekunlaşdırma əməliyyatı ilə bağlı idi. Arxa tərəfin istifadə olunduğu bütün hallarda lövhəcik horizontal xətt üzrə döndərilirdi. Yekunlaşdırma aparıldıqdan sonra əgər əlavə, əvvəlki informasiya ilə əlaqəsi olmayan məlumatı yazmaq tələbatı yaranarsa, onu yazmaq üçün lövhəciyi şaquli oxu üzrə elə döndərirdilər ki, onun yuxarı və aşağı kənarları yerlərini dəyişirdi. Yalnız belə

bir əməliyyatdan sonra yazılan əlavə informasiya yekuna nəzərən 180° fərqlə görünür [221, 244, 254, 270, 311, 362, 4997; 225, 133, 157, 205, 232, 233, 279; 227, 123, 159, 5011; 197, 4 №-li lövhəciklər].

Yekunlaşdırma əməliyyatını həyata keçirmək üçün bir neçə üsuldan istifadə olunurdu. Əgər lövhəcikdə bir əməliyyat qeydə alınmışsa, onun yekunlaşdırılması problem yaratmırdı. Sənəddə müxtəlif məhsulların uçotu aparıldıqda yekunlaşdırmada hansı məhsulun birinci, hansının ikinci və ya üçüncü sırada yerləşdi-rəkən aşağıdakı amillər nəzərə alınır.

1) Yekunlaşdırma mətnində sayı az olan məhsulla başlayıb, sayı çox olan məhsulla tamamlana bilərdi [221, 246 №-li sənəd].

2) Yekunlaşdırmada məhsullar sayı çox olan məhsulla başlayıb, az olanla tamamlana bilərdi [221, 238 №-li sənəd].

3) Yekunlaşdırmada məhsulların sadalanma ardıcılığı onların lövhəciyin üz tərəfində qeydə alındığı ardıcılığa müvafiq həyata keçirilə bilərdi [225, 93; 227, 148 №-li sənədlər].

4) Ola bilsin ki, yekunlaşdırmada məhsullar əhəmiyyət dərəcəsinə uyğun ardıcılıqla sadalanırdı.

Hesabat əməliyyatları əsasən sağdan sola yazılırdı [81]. Bəzi nəşrlərdə lövhəciklərin surəti səhvən 180° fərqlə dərc olunub [65, şəkil 173; 208, şəkil 359; 251, şəkil 44:1]. V.Şeyl hesab edirdi ki, Suz lövhəcikləri arxaik Şumer mətnləri kimi yuxarıdan aşağı yazılırdı. Lakin bu fikir yalnız “rəqəmli” lövhəciklərdə özünü doğruldur. Məsələn, 225, 20 №-li lövhəcikdə bizə məlum olmayan əşyanın miqdarı göstərilib – “285”. Bu rəqəmi yazmaq üçün hər biri “100” ədədini bildirən iki “böyük dairə”, ondan aşağıda 8 dəfə təkrarlanan və hər biri “onluğu” bildirən “kiçik dairə”, sonda isə “şahı barmağın” 5 dəfə təkrarı ilə təklilər təsvir olunmuşdur.

Lövhəciklərdə ideoqrafik işarələrin meydana gəlməsi yazının istiqamətinin dəyişməsinə təsir göstərmişdir.

Yazının istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verən amillərdən biri odur ki, bəzi lövhəciklərin arxa tərəfində məişət səhnələri, o cümlədən insanların, heyvan və quşların realist təsviri verilirdi [221, 221, 344; 225, 2, 4, 7, 13, 16. 105, 191 №-li

lövhəciklər]. Həmin lövhəciklərdə yazının istiqaməti, bir qayda olaraq, bu təsvirlərə uyğun oriyentasiyada verilirdi. V.Şeylin nəşrlərində isə işarələrin siyahısı və lövhəciklərin təsviri səhvən 90° fərqlə verilmişdir [221, 6-114; 225, 31-66, pl., I-LIX].

Bəzi tədqiqatçılar heç bir təhlil aparmadan lövhəcikləri sağdan sola oxumağı təklif edirdilər [130, 115-116; 197, 16-43; 92, 36-39; 176, 105; 71, 26-27].

Eləmin piktoqrafik sənədlərinin sağdan sola tərtib olunduğu iki mühüm faktla sübut olunur:

1) Bəzi lövhəciklər tam doldurulmadığından sonuncu sətirin yalnız sağ tərəfində yazılı informasiya verilirdi, sol tərəf isə boş qalırdı [225, 17, 18, 25, 34, 54, 91, 92, 102, 118, 184 №-li lövhəciklər]. Bu, onunla izah olunur ki, işarələr sağdan sola yazıldığından informasiyanın uzunluğuna uyğun olaraq lövhəciyin sonuncu sətirində sol künc boş qalırdı.

2) Adətən, kəmiyyətlərin yazılışında ədədlərlə bağlı simvollar “böyükdən kiçiyə doğru” prinsipi üzrə yerləşdirilirdi. Belə hallarda “böyük” simvollar kəmiyyətin (və ya ədədlər silsiləsinin) sağ tərəfində, “kiçik” simvollar isə sol tərəfində yerləşdirilirdi [81, 7].

Bəzi hallarda mətnlərin yazılış istiqaməti dəyişə bilərdi. Hətta bir sətirin sağdan sola, növbəti sətirin isə əks istiqamətdə yazılması (bustrofedon amili) barədə fikirlər söylənilsə də, bu fakt diqqətdən kənar qalmışdır [39, 75]. Bustrofedonun tətbiqi rəqəm simvollarının kəmiyyət daxilində yuxarıda göstərilən qaydada yerləşdirilməsi ardıcılığı ilə təsdiq olunur. Belə ki, bəzi hallarda mətnində, gözlənilməsinin əksinə olaraq, “böyük” ədədlər kəmiyyətin sol tərəfində, “kiçik” ədədlər isə sağ tərəfində yerləşdirilirdi. Ehtimal ki, belə hallarda yazı istiqaməti kəmiyyət simvollarının yerləşdirilməsi prinsipinə uyğun olaraq soldan sağa idi. Bustrofedonun tətbiq olunduğu iki lövhəciyi nəzərdən keçirək.

1) 225, 206 №-li lövhəciyin I sətirində iki “kiçik dairə” 7 dəfə təkrarlanan “şahı barmağın” təsvirindən əvvəl yerləşdirildiyindən bu sətirin sağdan sola yazıldığı şübhə doğurmur. Lakin II sətirdə həmin “kiçik dairələr” “şahı barmağın” təsvirlərindən sonra yerləşdirilmişdir. Ədədlərin belə düzülüşü sətirin soldan sağa yazıldığına işarə edir.

2) Bizə fraqmentar şəkildə çatan 225, 253 №-li lövhəcikdə “5” (II sətirdə) və “7” (III sətirdə) rəqəmlərinin yazılış forması diqqəti cəlb edir. Arxaik Şumer yazısında olduğu kimi, protoelam mətnlərində də “4”-dən yuxarı ədədlərin yazılışında qrafik elementlər “iki sətirdə” verilirdi. Protoelam mətnlərində də təkcə ədədlərin qrafik elementləri alt-alta təsvir olunurdu. 225, 253 №-li lövhəciyin II sətirində “5” ədədinin qrafik ifadəsi sətirin sağdan sola yazıldığını göstərir. Lövhəciyin III sətirindəki 7 ədədinin qrafikası isə sətirin əks istiqamətdə yazıldığına işarə edir.

Struktur baxımından Təli-Malian və Təpə-Yahya sənədlərinin tərtibat prinsipləri Suzdakından fərqlənmirdi. Bu, adı keçən sənədlərin təxminən eyni dövrdə yazıldığı ilə izah olunmalıdır. Təxminən 500 il sonra tərtib olunmuş Cerof mətnlərində tamamilə fərqli mənzərə ilə qarşılaşıq. Xətti şriftlə yazılmış Cerof mətnləri unikal cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Əvvəla, ilk dəfədir ki, hesabat əməliyyatlarının piktoqrafiya ilə deyil, xətti şriftlə qeydə alındığının şahidi olur. Bu fakt Cerof lövhəciklərinin analoji qrafika ilə yazılmış Suz mətnlərindən qədim olduğunu söyləməyə əsas verir.

İkincisi, Cerofdan tapılan 4 mətndən azmdan ikisi tamamilə bustrofedon prinsipi ilə yazılıb; onları şərti olaraq “C.I” və “C. II” kimi işarələyirik. Bustrofedonun tətbiqi fərqli sayda elementdən təşkil olunmuş işarələr kompleksinin mətn daxilində təkrarən, lakin əks istiqamətdə yazılışı ilə təsdiqlənir.

Üçüncüsü, işarələr kompleksi özündə bir və ya daha artıq kiçik element daşıyıcılarını birləşdirir ki, bunların da hər biri müstəqil hesabat əməliyyatını əks etdirir. İşarə komplekslərinin hər dəfə təkrarlanması onu göstərir ki, eyni əməliyyatın hesabı iki dəfə, özü də ardıcıl olaraq aparılırdı. Mətnlərdə yekunlaşdırma aparılmadığından hesabların təkrarən yazılmasını onunla izah etmək olar ki, alınan və verilən məhsullar (və ya alış, veriş əməliyyatları) eyni lövhəcikdə qeyd olunurdu. Deyilənləri mətnlər üzrə nəzərdən keçirək.

“C. I”

Mətnin üz tərəfində 5, arxa tərəfində isə 1 yazılı sətir var. Tək sətirlər sağdan sola, cüt sətirlər isə əks istiqamətdə yazılıb.

Mətn 2 böyük işarələr kompleksindən ibarətdir. I Kompleks 24 işarədən ibarətdir: I sətirin 3-20-ci işarələri + II sətirin 1-6-cı işarələri. Kompleksin təkrarı zamanı II sətirin sonunda (və ya III sətirin əvvəlində) “ŞAQLİ XƏTT” işarəsi mirzənin nəzərindən qaçıb.

II kompleks 20 işarədən ibarətdir: III sətirin 13-18-ci + IV sətirin ilk 14 işarəsi. Bu kompleks “PƏNCƏRƏ”? + “ŞAQLİ XƏTT” elementlərindən sonra təkrarlanır: IV sətirin 17-19-cu işarələri + bütün V sətir.

“C. II”

Mətnin üz tərəfində 6, arxa tərəfində isə 1 yazılı sətir var. Tək sətirlər sağdan sola, cüt sətirlər isə əks istiqamətdə yazılıb. Mətn 5 işarələr kompleksindən, yəni hesabat əməliyyatından ibarətdir. I kompleks 10 işarəni əhatə edir: I sətirin 4-13-cü işarələri. Bu kompleks dərhal təkrarlanır: I sətirin 14-17-ci işarələri + II sətirin 1-6-cı işarələri.

II işarələr kompleksi 8 işarədən ibarətdir: II sətirin 7-14-cü işarələri. Bu kompleks “BARMAQLI PƏNCƏRƏ”? + “ÇEVRE” elementlərindən sonra təkrarlanır: II sətirin 17-19-cu işarələri + III sətirin 1-5-ci işarələri. Bir ideoqramdan sonra (III sətirin 6-cı işarəsi) 9 işarəli III kompleks yazılıb: III sətirdə 7-15-ci işarələr. Bu kompleks dərhal təkrarlanır: III sətirdə 16-18-ci işarələr + IV sətirin ilk 6 işarəsi.

Dörd ideoqrafik elementdən sonra (IV sətirin 7-10-cu işarələri) 7 işarədən ibarət IV kompleks yazılıb: IV sətirin 11-17-ci işarələri.

Üç ideoqrafik elementdən sonra (IV sətirin sonuncu və V sətirin ilk iki işarəsi) IV hesabat əməliyyatı təkrarlanır: V sətirin 3-9-cu işarələri.

Sonuncu ideoqrafik elementdən sonra (V sətirin 10-12-ci işarələri) mətnin sonuncu hesabat əməliyyatı yazılıb: V sətirin 13-18-ci işarələri. Bu V kompleks “SIRA DAĞLAR”? ideoqramından sonra (VI sətirin ilk işarəsi) təkrarlanır.

Hər iki mətnin arxa tərəfində yazılan hecalı işarələrin oxunuşu sonuncu fəsildə nəzərdən keçiriləcək.

Piktoqrafik uçot sənədlərində diqqəti cəlb edən amillərdən biri də vaxt parametrlərinin göstərilməsidir. Vaxt anlayışı əsasən

hesabat mərhələsinin davamiyyəti və ərzaq ödənişlərinin müddətini bildirmək üçün tətbiq olunurdu. Şumer sənədlərində vaxt parametrləri təxminən e.ə. 2800-cü ildən etibarən əks olunmağa başlayır. Cəmdət-Nəsr sənədlərində təpəliyin arxasında günəş şəfəqlərinin sxematik təsviri dan yerinin sökülməsini göstərməklə günü və hesabat müddətini bildirirdi. Günlərin sayı göstərilərkən bu işarənin üstünə təklik və onluğu bildirən simvollar əlavə olunurdu. İli göstərəkən isə rəqəm simvollar “gün” işarəsinin daxili boşluğuna yerləşdirilirdi [250, 20; 25, 581; 245, 273-285].

Məlum olduğu kimi, protoelam sənədlərində isə vaxtın göstərilməsi nisbətən fərqli şəkildə həyata keçirirdi. Şumerdən fərqli olaraq, Elam dağlıq ölkə olduğundan günün qrafik ifadəsi fərqlənirdi. Müvafiq Elam piktoqramı silsilə dağ zirvələrinin arxasından süzülən şəfəqləri təsvir edirdi (2 №-li cədvəlin 57-ci işarəsi). Bəzi sənədlər yalnız günlərin hesabatına həsr olunub. Ola bilsin ki, belə hallarda əmək günlərinin uçuotu aparılıb [225, 63; 227, 406-414, 416, 417].

Bundan əlavə, güman olunur ki, elamlılar astronomik müşahidələr aparır və bürclərin hərəkətini qeydə alırdılar. Lakin bütün bunlar yazı işarələri vasitəsi ilə deyil, möhürlərdəki təsvirlərlə reallaşdırılırdı [145, 726-727; 27, 15-17].

Protoşumer sənədləri üçün səciyyəvi olan digər mühüm amil hesabatın xarakterinin göstərilməsi idi. IV Uruk dövrünün arxaik sənədlərində icarəyə verilmiş istehsal vasitələri (torpaq, qoşqu heyvanları, toxum və s.) ölçü çalovunun (şumerçə BA “vermək”) təsviri ilə ümumiləşdirilirdi. Əməyin ödənişini əks etdirən sənədlərdə isə qamışın təsviri (şumerçə GI “ödəniş”) verilirdi. Hər iki halda sənədlər yekunla təmin olunurdu [25, 580; 250, 18].

Hesabatın xarakteri Suz sənədlərində də göstərilirdi. Bu, onunla təsdiqlənir ki, bəzi hallarda uçuot əməliyyatları rəqəmlərlə deyil, spesifik işarələrlə tamamlanıb. Sözlü oxunuşa malik olan belə işarələrin bəziləri barədə sonuncu fəsildə söhbət açılacaq.

İnzibati idarəciliyin mühüm göstəricilərindən biri də ölçü sistemlərinin yaranması və standart vahidlərin tətbiqi idi. İlk mərhələdə hesabatın kəmiyyət tərəfi jeton-fiqurlar vasitəsi ilə bildirilirdi. Bu jetonların sxematik təsviri sonrakı mərhələdə erkən

piktoqrafik yazının rəqəm simvollarına çevrilir. Yazının klassik mərhələsində rəqəmlər sistemi daha da təkmilləşir. Protoelam rəqəm simvollarının və metroloji vahidlərin mənasının düzgün müəyyənləşdirilməsi təsərrüfatın real miqyasını və həqiqi parametrlərini dəyərləndirməyə imkan verir.

Protoelam rəqəmlərinin öyrənilməsi sahəsində ilk təşəbbüs V.Şeylə məxsusdur. “100”, “10”, “1”, “0,5”, “1/30” və “1/60” metrik ifadələri bildirən işarə və simvollar onun tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir [221, 814, 833, 836, 853, 857-861, 873 №-li işarələr]. Maye ölçüləri ifadə edən rəqəmlərin sistemləşdirilməsi R.de Mekkenemə məxsusdur. O, eyni zamanda, bu ölçü sisteminə daxil olan “1000”, “300”, “1/5”, “1/10” və “1/120” rəqəm-simvollarını da düzgün müəyyənləşdirə bilmişdir [197, 40-41]. Protoelam və protoşumer rəqəm-işarələrinin müqayisəli təhlili A.Vayman və P.Merici tərəfindən həyata keçirilmişdir [25; 204, 159-172].

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, F.Valanın fikrincə, rəqəmlərlə bağlı simvollar jeton-fiqurlardan törəmişdir [197, 32-34; 256, 337]. Lakin onun təklif etdiyi izahların bəziləri özünü doğrultmur. Məsələn, “300” və “1000” anlayışlarını ifadə edə biləcək vasitələrin (jeton-fiqurların) yazıya qədərki mərhələdə tətbiqi fikri həqiqətə uyğun deyil. Belə ki, protoelam yazısının ilk nümunələri sayılan “rəqəmli lövhəciklərdə” əvvəllər yalnız “1” və “10” simvollarından istifadə olunurdu; digər rəqəmlər isə sonralar tətbiq olundu. Belə ki, Təpə-Sialkdan tapılan “rəqəmli lövhəciklərin” birində “100” kəmiyyəti “onluğu” ifadə edən “kiçik dairəciyin” on dəfə təkrarı ilə qeyd olunmuşdur [131, pl., XII]. “Yüz” kəmiyyətinin belə “çətinliklə” yazılışı onu göstərir ki, bu rəqəmi bildirən xüsusi simvol hələ icad olunmamışdır. Lakin çox keçmir ki, operativliyi təmin etmək üçün hesabdar-mirzələr bu simvolun tətbiqinə nail olurlar [225, 20, 28, 264 №-li mətnlər].

Yazının “klassik piktoqrafiya” mərhələsində (I Akropolun XVI təbəqəsindən tapılan sənədlərdə) rəqəmləri ifadə etmək üçün 15 simvoldan istifadə olunurdu. Bu simvollar 100.000-dən 1/120-ə qədər bütün rəqəmləri ifadə etməyə imkan verirdi [bax: cədvəl № 7].

Rəqəmlərlə bağlı simvolların rəngarəngliyi bir neçə say sisteminin mövcudluğu ilə əlaqələndirilir. Bu say sistemlərindən ikisinin bərpası az-çox etibarlı sayılır. Bunlardan biri onluq say sisteminə əsaslanaraq 4 ölçü vahidi ilə ifadə olunurdu: “1000”, “100”, “10” və “1” [8 №-li cədvəlin 5,7, 8, 9-cu simvolları]. İnzibati işçilərin, ev heyvanlarının, məişət əşyalarının, bir sözlə, ədədlə sayılması mümkün olan bütün predmetlərin miqdarı bu sistemin simvolları ilə ölçülürdü.

İkinci say sistemi – həcm ölçü vahidləri R.de Mekkenem tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Bu sistemə aşağıdakı rəqəm-simvollar daxil idi: “100 000”, “10 000”, “1000”, “300”, “10”, “1”, “1/5”, “1/10”, “1/30”, “1/60” və “1/120” (7 №-li cədvəlin müvafiq olaraq, 1-4, 6,8,9, 11, 13, 15, 17 və 19-cu simvolları). Bu sistemdə “300” rəqəmi bəzi hallarda “1000” kimi də oxuna bilərdi [80, 9]. I Akropolun XVII B təbəqəsindən aşkarlanan erkən yazı nümunələrində bu sistemlərin tətbiqinə ciddi nəzarət olunmurdu [80, 10].

Tətbiq olunan üçüncü say sistemi, ehtimal ki, çəki vahidləri ilə bağlı idi. Bu sistemə aşağıdakı ölçü simvolları daxil idi: “1000”, “10”, “1”, “1/2”, “1/5”, “1/10” və “1/30” [7 №-li cədvəlin 5,9, 11, 12, 14, 16, 18-ci simvolları]. Bu sistemdə “100” ədədini bildirən simvol müəyyənləşdirilməyib [80, 11-12].

Qazıntılar zamanı Suzdan gildən, lacivərddən və əhəng daşından düzəldilmiş müxtəlif formalı çəki daşları tapılmışdır [195, şəkil 6:11, 21:15; 84, № 917, 923; 86, şəkil 11].

Elamda tətbiq olunan ölçü sistemləri metroloji struktura malik idi, yəni onluq say sistemi üzərində qurulmuşdu. Lakin bu, hamı tərəfindən qəbul olunmur. Y.Friberq hesab edir ki, Suz şəhərində onluq sistemlə yanaşı, altmışlıq ölçü sistemi də mövcud idi. Onluq sistemlə cansız predmetlərin (məişət əşyaları, əmək alətləri və s.) sayı, ev heyvanlarının və onlara verilən qidanın miqdarı, altmışlıq sistemlə insanların sayı və onlara verilən ərzağın miqdarı hesablanırdı [68, 65-66]. Y.Friberqin bu mülahizələrindən faydalanaraq 1989-cu ildə P.Dameroov və P.K.Enqlund e.ə. III minilliyin əvvəllərində Elamda mövcud olan say sistemlərinin yeni təsnifatını təklif etdilər. Bu təsnifata əsasən, Suz sənədlərində

altmışlıq və iki “qoşa altmışlıq” (Bisexagesimal) sistemlərinin tətbiq olunduğu güman edilir.

P.Dameroovun və P.K.Enqlundun təsnifatından bəlli olur ki, Suzda dənli bitkilərin 3 ölçü vahidləri mövcud idi. Təpə-Yahyada isə bunlardan fərqli olan başqa bir ölçü sistemi tətbiq olunurdu.

Bütün bunlardan əlavə, Suz sənədlərində onluq say sistemi və sahə ölçü vahidləri də tətbiq olunurdu [107, şəkil 29; 213, 78].

P.Dameroovun və P.K.Enqlundun mülahizələri orijinal olsa da, sənədlərin məlumatı ilə təsdiqini tapmır. Dənli bitkilərin ölçü vahidlərinin mənalandırılması ənənəvi izahdan xeyli fərqlənir. Rəqəm-simvolların xüsusi “çərçivədə” verilməsi yanlış olaraq say sistemi kimi təqdim olunur. Kəmiyyətlə bağlı rəqəmlərin bütövlükdə “çərçivədə” verilməsinə çox nadir hallarda təsadüf olunur [225, 104 №-li lövhəcik]. Bütün digər hallarda “çərçivəli” rəqəmlər kəmiyyətin bir hissəsi kimi əşyaların kəmiyyətinə əlavə olunurdu. Qrafik baxımdan bu üç formada ola bilərdi:

1) “Çərçivəli” rəqəmlər kəmiyyətin əsas hissəsindən kiçik ola bilərdi. Məsələn, 225, 109 №-li lövhəciyin II sətrindəki birinci kəmiyyətin “çərçivədə” verilən son hissəsi (yəni “1/30”) kəmiyyətin adi halda yazılmış əvvəlki hissəsindən (yəni “1/5”-dən) kiçikdir. Həmin lövhəciyin III sətrinin sonuncu kəmiyyətinin “çərçivədə” verilən son hissəsi, yəni 2/15 (qrafik ifadəsi “1/10”+ “1/30”) əvvəlki hissədən yəni 2/5-dən (qrafik ifadəsi “1/5”+ “1/5”) kiçikdir.

2) “Çərçivəli” rəqəmlər kəmiyyətin əsas hissəsinə bərabər ola bilərdi [225, 95 №-li lövhəciyin III sətri].

3) “Çərçivəli” rəqəmlər kəmiyyətin əsas hissəsindən böyük ola bilərdi. [225, 360 №-li lövhəcikdə].

Bütün bu hallarda “çərçivəli” rəqəmlər müstəqil kəmiyyəti deyil, onun yalnız bir hissəsini bildirirdi və buna görə də müstəqil say sistemi kimi qiymətləndirilə bilməz [80, 16-17].

Maraqlıdır ki, yalnız müəyyən bir qisim ərzaq məhsullarının kəmiyyəti “çərçivəli” rəqəmlərlə ifadə olunurdu. Hər halda, kəmiyyətin bir hissəsinin “çərçivədə” verilməsini doğuran səbəblər açılmamış qalır.²⁸

P.Dameroov və P.K.Enqlundun təsnifatındakı ölçü sistemlərinə biri orijinallığı ilə fərqlənir. Simvolları maili xətt və cizgilərlə "kəsməklə" mirzələr bu sistemin rəqəmlərini digər sistemlərin ölçü vahidlərindən fərqləndirirdilər [bax:7 №-li cədvəldə 12, 14, 16, 18-ci simvollar]. Bu ölçü vahidləri ilə kəmiyyəti bildirilən məhsullar müxtəlif formalı qabların təsviri ilə ifadə olunur.

Standart ölçü sistemlərinin yaranması, ehtimal ki, bir neçə tutumlu spesifik saxsı qabların tətbiqi ilə bağlı idi. İkiçayarasının və Xuzistanın e.ə. IV minilliyin ortalarına aid yaşayış məskənlərindən xüsusi formada hazırlanmış saxsı qablar tapılmışdır. Bu qablar üç fərqli tutuma malik idi: 0,45 litr, 0,65 litr və 1,1 litr. Ehtimal olunur ki, onlardan ölçü vahidi kimi istifadə olunurdu [89, 289-313].

Standart tutumlu qabların tətbiqi piktoqrafik mətnlərlə də təsdiqini tapır. Belə ki, bəzi sənədlərdə qabın sayından sonra onda olan məhsulun miqdarı göstərilir. Məsələn, 221, 388 №-li lövhəciyin II-III sətirlərində lüləyi olan qabın və ondakı məhsulun ("30" rəqəm simvolu ilə ifadə olunub) miqdarı yazılmışdır. Qabın və ondakı məhsulun miqdarı bütün hallarda üst-üstə düşür [II sətirlə 5:5; III sətirdə 4:4]. Başqa sözlə, qabın bu məhsula olan nisbəti 1:1 təşkil edir.

Standart tutumlu qablar xüsusi ölçü sistemi ilə hesablanan məhsulların uçotu zamanı tətbiq olunurdu [bax: cədvəl № 8]. Nadir hallarda standartdan yayınma hallarına təsadüf olunur [221, 355, 369; 227. 27, 299, 349, 4805 №-li sənədlərdə]. Ehtimal ki, belə hallarda qablar tutumundan az və ya çox doldurulurdu [9].

Elamın ən qədim sakinləri nəinki öz qonşuları, hətta xeyli kənardakı neolit məskənlərinin sakinləri ilə də mübadilə əlaqələrinə malik idi. Əli-Koş, Təli-Bakun və Suzdan tapılmış əmək alətləri buna sübutdur. Bu alətlərin xammalı (obsidian) əsasən Şərqi Anadoludan gətirilirdi.

Əli-Koşdan, I Suz və I Sialk dövrünün məzarlıqlarından tapılan muncuqlar bu yerlər üçün xarakterik olmayan xammaldan – balıqqulağı, lacivərd, firuzədən düzəldilirdi. Bu növ xammallar müvafiq olaraq Fars körfəzi sahillərindən, Bədəxşandan və Xorasandan daxil olurdu [61, 117, 121].

E.ə. III minilliyin əvvəllərində Suz bütün İran dağlıq yaylasının iqtisadi-mədəni həyatında metropoliyaya çevrilir. Elamlılar qısa müddət ərzində şimalda və şərqdə yerləşən yad mədəniyyət ocaqlarını zəbt etməyə nail olurlar. Protoelam mədəniyyəti nümunələrinin (standart tutumlu saxsı qablar, silindrik möhürlər, piktoqrafik yazılı lövhəciklər və s.) daha geniş ərazilərə yayılması da bunu təsdiq edir. Protoelam mədəniyyətinin yayıldığı ən şimal nöqtə Suzdan 265 km məsafədə Poşt-e Kuhda yerləşən Qodin-Təpə, şərqdə isə Suzdan təxminən 1000 km aralıda yerləşən Seistan vilayətindəki Şəhri-Soxtada idi [98, 119-142]. Bir-birindən xeyli uzaq məsafədə yerləşən bu məskənlərdə diqqəti cəlb edən amil yazı nümunələrinin olmasıdır. Belə ki, Qodin-Təpədən 43 [259, 8-11], Təpə-Sialkdan (müasir Kaşan yaxınlığında) 19 [131, 65-68; pl., XCIII; 7, tablo, LIV], Çoğa-Mişdən (Suzdan 27 km şərqdə) [212, 58] və Təli-Xəzirdən (Suzdan 150 km şimal-şərqdə) [184, şəkil 43;4, 44; 20] bir neçə "rəqəmli lövhəcik" aşkar olunmuşdur. Bundan əlavə, Təli-Məliandan 32 [243, 164, pl., III e; 244, şəkil 4; a-i; 5:i-k; 241, 1-12], Təpə-Yahyadan (Suzdan 830 km şərqdə, Kərmən vilayətində) 27 [177, şəkil 1:1, 1:A; 176, 106-108] və Təpə-Sialkdan 1 ədəd [130, 116; 132, 34-36, şəkil 18] protoelam piktoqramları ilə yazılmış lövhəciklər tapılmışdır. İşarələrin qrafikasma əsasən müəyyənləşdirmək olar ki, bu mətnlər tapıldıqları yerlərdə yazılmışdır. Təpə-Yahyadan hətta 63 ədəd yazılmamış lövhəcik aşkara çıxarılmışdır.

Elamın hüduqlarındakı bu koloniyalar strateji əhəmiyyətli ticarət məntəqələri idi [73, 222]. İki-üç əsrlik fəaliyyətdən sonra bu məskənlərdə protoelam mədəniyyəti süquta uğramışdır, bəzilərinə isə (məsələn, Təpə-Sialkda) həyat 1000 il ərzində donmuşdur [7, 141].

Şumer sənədləri Elamın İkiçayarası şəhərləri ilə geniş ticarət əlaqələri barədə xəbər verir. Elamdan Şumer şəhərlərinə qiymətli meşə materialı olan sidr ağacı və bürünc ixrac olunur [67, 214], əvəzində isə əkinçilik məhsulları (arpa və bitki yağları) idxal olunurdu. Təsərrüfat sənədlərindən məlum olur ki, Şumer şəhərlərində Elamdan gəlmiş bənnalar, aşpazlar, əkinçilər, qayıq və

silah istehsalçıları, pivə bişirənlər və digər sənət sahələrində çalışan peşəkar ustalar daimi və mövsümi işlərdə məşğul idilər [175, № 668, 778, 801, 815, 896, 966, 971]. Rəvayətə görə, hətta əfsanəvi Gilqameş “Anşan oxu” ilə silahlanmışdır [75, 25, 159].

Şumerlə Elam arasında mövcud olan əsas yol bataqlıqlardan keçdiyindən ticarət əlaqələri çox vaxt Fars körfəzi vasitəsilə gəmilərlə həyata keçirilirdi [77, 45-46]. Suzdan tapılan onlarca şumerdilli təsərrüfat sənədlərində şəhərin Akkad sülaləsi dönmində (e.ə. XXIII əsr) əyalət mərkəzi kimi aktiv iqtisadi fəaliyyətindən xəbər verilir. Əfsus ki, onların çoxu fragmentar vəziyyətdədir. Sənədlərin bir qismi şumer isimli Enammunenin canişinliyi dönməsinə (Puzur-İnşuşinakdan əvvəl) təsadüf edir və onlarda nəinki Suz və bütün Suziana, hətta Anşan, Huhnur (URUxA ideogramı), Akkad Umma, Qubba, o cümlədən ayrıca olaraq Şumer (Kİ.EN.Gİ. ideogramları) yad edilir [224, 77, 80, 81]. E.ə. III minilliyin II yarısına aid Laqaş sənədlərində Elam gəmiçiləri xatırlanır [66, 34, 132].

Şumer-akkad mətnlərindən məlum olur ki, e.ə. III minillikdə Elamda üçpilləli hakimiyyət sistemi mövcud idi. Ali hakimiyyət şaha (şumerçə LUGAL, akkadca šarru) məxsus idi. Bu titul təkcə Avanda deyil, eyni zamanda Barahşe və Başime vilayətlərində də tətbiq olunurdu. Daha qüdrətli olan Avan şahları həm də “Elam şahı” titulu daşıyırdılar. Bundan əlavə, Nim və Barahşədə vassal canişinlər (şumerçə GİR. NİTA, akkadca şakkanakku) da fəaliyyət göstərirdi.

Hakimiyyətin üçüncü pilləsində kahin-hökmdarlar və ya dini liderlər (şumerçə ENSİ, akkadca işšiakku) dururdu. Suz, Zabı, Anşan, Nim, Barahşe, Gunilaha, Zabşali və digər məntəqələrin yerli dini liderləri bu titulu daşıyırdılar [155, 47, 51; 77, 53; 213, 122-123; 110, 7-8].

Şumer-akkad terminlərinin mahiyyəti əsasən müəyyənləşdirilsə də, Elam mühitində məlumatın qıtlığı üzündən onların funksiyasını araşdırmaq çətinlik törədir [43, 120-127, 142-143]. Puzur-İnşuşinakın ikidilli mətnindən məlum olur ki, şumer-akkad titulu ENSİ = işšiakku elamca HAL. MENİK. adlanırdı [149, 6]. Bu termin HAL “ölkə” + MENİ “idarə etmək” + k

sözdüzəldici şəkilçi sözlərinin birləşməsindən yaranmış və “ölkəni idarə edən” anlamını ifadə edirdi [149, 6; 71, 32-33; 135, 186-187]. Bu titul sahiblərinin vəzifəsi iri şəhərlərin təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət etmək, icmanın iqtisadi yüksəlişini, xüsusən mühüm dini mərkəzlərin ianələrlə təchizatını təmin etmək, məbədlərin tikintisi ilə məşğul olmaqdan ibarət idi [77, 58; 71, 77-78]. Bu terminin digər etimologiyası da mümkündür. Belə ki, MENİ – sözü, eyni zamanda “(bundan) sonra”, “(bunun) ardından”, “(daha) sonra”, “sonra” ifadələrini də bildirdiyindən Hal – meni-k termini “ölkənin arxasındakı şəxs”, yəni “varis”, “şahzadə” kimi də mənalandırıla bilər. Bu terminin daşıyıcılarına piktoqrafik sənədlərdə də təsadüf olunur.

Puzur – İnşuşinakın ikidilli mətnində şumer-akkad termini GİR. NİTA = şakkanakku elam variantında üçbucaq formalı bir ideogramla göstərilib. V.Hins bu ideogramı ZUNKİK (və ya ZUNKİR) kimi oxumağı təklif edir [149, 8]. Lakin belə oxunuş iki baxımdan məqbul sayıla bilməz. Belə ki, e.ə. II minilliyin Elam mətnlərində bu titulu, adətən, Suz və Anşanın ali hökmdarları daşıyırdı. Bu mətnlərdən məlum olur ki, elamlılar öz ölkələrinin (Hal-me; Haltamti) ali hökmdarını KATRİ titulu ilə adlandırırdılar. “A” xətti mətnində GİR.NİTA şumerogramına müvafiq olan elam termini “ölkə” (hal-me) sözü qarşısında yazıldığından ehtimal ki, KATRİ kimi oxunmalıdır. Digər tərəfdən, elam xətti yazı sistemində ZUNKİR termininin hecalı işarələrlə yazıldığı faktı bu termini ifadə edə biləcək bir ideogramın olmadığını təsdiqləyir [11] Ehtimal ki, KATRİ titulu dinc əhaliyə və hərbi qüvvələrə rəhbərlik edən şəxsə şamil edilirdi.

Siyasi müstəqilliyi olan vilayətlərdə ali hakimiyyət ZUNKİR termini ilə ifadə olunurdu. Kifayət qədər siyasi-hərbi gücə malik olan şahlar qonşu əraziləri zəbt etməklə bütün Elamda heqemonluğa iddia edirdilər və bu halda “Elam şahı” titulu tətbiq olunurdu. Bəlkə də, Elamda bu titul İkiçayarasının LUGAL KİŞ (“Kiş şəhərinin şahı”) və ya ŠAR Akkadi (“Akkad şahı”) titullarına adekvat olan əzəmətli termin idi. Avan sülaləsinin yalnız iki nümayəndəsi, Luhişan və onun varisi Hişiprasini (və ya Hişepatep) bu titulun daşıyıcıları idi [211, 189; 155, 47]. Akkad

şahlarının müntəzəm hərbi səfərlərindən zəifləyərək əvvəlki qüdrətini itirən Avan hökmdarları başqa vilayətlərə olan nəzarət imkanlarını itirirlər. Sonuncu Avan şahı Puzur-İnşuşinakın bu istiqamətdə atdığı tədbirlər nəticəsiz qalır. Belə ki, akkad dilində tərtib olunmuş 12 və yerli xətti yazılı 10 mətnində o, bir dəfə də olsun, özünü “Elamın şahı” adlandırmır [90, 350].

Barahşe vilayətində dövlət strukturunda çalışanlar sırasında hakimlər də əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. Sarqon bu vilayətin hakimini (Dİ. KU5 şumeroqramı = akkadca dajjan) əsir götürdüüyü barədə xəbər verir [155, 47]. Ehtimal ki, Barahşədə qanunvericilik funksiyası ayrıca bir adamın əlində cəmlənmişdi, halbuki Suzda bu vəzifəni baş kahin də həyata keçirə bilirdi.

E.ə. III minilliyin sonlarına aid edilən şumer təsərrüfat sənədlərindən məlum olur ki, Anşan və Zabı vilayətlərində daha bir hökmdar titulu tətbiq olunurdu. NİM ideoqramı ilə (şumerce “yüksək”, “uca”, “ali”) ifadə olunan bu titulun nə adı, nə də funksiyası məlum deyil [258, 24-25, 27-28; 175, № 640, 668].

V FƏSİL PROTOELAM SƏNƏDLƏRİNDƏ GÜNDƏLİK HƏYATIN VƏ TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN ƏKSİ

Elamlıların gündəlik həyatı və məişət qayğıları barədə silindrik möhürlərdə və yazılı lövhəciklərdəki təsvirlərdə kifayət qədər canlı səhnələrə təsadüf olunur. Daha çox maldarlıqla bağlı səhnələr nəzərə çarpır. Belə səhnələrdə personajlar (çobanlar, naxırçılar), bir qayda olaraq, xırdabuynuzlu mal-qaranın əhatəsində təsvir olunur [84, № 549, 552, 572, 575, 613, 616, 620]. İki təsvirdə isə keçilərin qırxımının şahidi oluruq [84, № 613, 614].

Əkinçilərin əməyi nisbətən az işıqlandırılıb. Yalnız bir möhürdə yer şumlayan təsvir olunub [84, №621; 71, şəkil 8]. Möhürlərin bir neçəsində xurma bağlarında məhsul yığımında çalışanları görmək olar [84, № 704-708, 710, 711; 71, şəkil 10].

Möhürlərdə sənətkarların da fəaliyyəti diqqətdən kənarda qalmamışdır. Daha çox qab-qacaq istehsalı ilə məşğul olan dulmuşların əməyi təsvir olunub [84, № 568, 569, 634-636, 640-643, 646, 649-651, 666; 71 şəkil 11,12, 15]. Dörd möhürdə toxucuların fəaliyyəti ön plana çəkilib [84, № 673-676; 195, şəkil 7; 104, şəkil 1093]. Möhürlərdə gəmiçilərin və musiqiçilərin təsvirlərinə də təsadüf olunur [84, № 1442-1444, 1446]. Tikintidə çalışan bənnaların və fəhlələrin ağır əməyi də möhürlərin sevimli mövzularından idi [84, № 654, 656, 660-663, 668, 669, 678; 71, şəkil 13].

Bütün bunlarla yanaşı, Suzianada əmək fəaliyyətinin daha qədim və ənənəvi sahələrinin tətbiqi davam edirdi. Bunu balıqçılarla bağlı səhnələrdə görmək olar [104, şəkil 1104; 84, № 598, 622; 71, şəkil 4,5]. Faunanın zənginliyi ovçuluq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Möhürlərdə dəyənək, kaman və nizə ilə silahlanmış ovçular dağ keçisi, qaban, hətta yırtıcı heyvanların əhatəsində təsvir olunurlar [84, № 590, 599-602, 604-606; 71, şəkil 2-3]. Ovçuluqla bağlı səhnələrdə itlərin təsvirinə də geniş yer ayrılır [84, № 562-566, 580]. Piktoqrafik sənədlərin qədim

nümunələrində uçot obyektı qismində ov itlərinin xatırlanması diqqəti cəlb edir [225, 11, 138, 169, 176, 290; 252, 103, şəkil 14:2, 14:3, 14:4, 14:7].

Şumer-akkad sözlüklərində Marhaşi vilayətinin cins itləri xatırlanır [148, 186]. İtlərin uçotu qədim Şumer sənədlərində də aparılırdı [67, 44, 59].

Sonrakı dövrün piktoqrafik sənədlərində itlərin uçotuna təsadüf olunmur. Ehtimal ki, buna səbəb Elamın təsərrüfat həyatında istehsal sahələrinin (maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıq) inkişafı ilə əlaqədar ovçuluğun aparıcı mövqeyinin aradan qalxması idi.²⁹

Erkən Elam cəmiyyətinin iqtisadi həyatında aparıcı sahələrin durumu barədə geniş və dolğun məlumatı piktoqrafik sənədlərdən əldə etmək olar. Bu sənədlərdə təsərrüfat obyektləri və subyektləri uçot qismində çıxış edir və bir qayda olaraq, ideoqrafik oxunuşlu xüsusi işarələrlə ifadə olunurdu. V.Hins hesab edir ki, protoelam piktoqrafiyası 150 əsas loqoqrafik (sözlü) işarədən ibarət idi və onların müxtəlif formada kombinasiya etmə imkanı mövcud idi [71, 27]. A.A.Vaymana görə isə bu yazıda 400 işarə var idi [29, 65; 30, 24].

İndi heç kəs Suzdan tapılan piktoqrafik lövhəciklərin yerli mənşəli olduğuna şübhə etmir. Belə hesab olunur ki, bu yazının bəzi işarələri ornament və dekor şəklində e.ə. V–IV minilliyin saxsı qabları üzərində təsvir olunmuşdur [63, 447; 104, 1830–1835; 147, 22, 51, 65; 132, 32].

Elamın ilk yazı nümunələri yarandığı vaxtdan şəkil və realist təsvirlərlə yanaşı, şərti işarələrlə də zəngin idi. Müəyyən mərhələdən sonra yazının operativliyini təmin etmək üçün şəkil və realist təsvirlər sxematik cizgilərlə əvəz olunur. Qrafik baxından bu işarələr iki quruluşlu idi. Onların əksəriyyətini tək element və ya simvoldan ibarət olan sadə işarələr təşkil edir. Artıq erkən vaxtlarda mirzələr bu sadə işarələri bir-biri ilə müxtəlif şəkildə kombinasiya etməklə mürəkkəb quruluşlu işarələr yaratmağa nail olmuşlar. Mürəkkəb işarələrin yaranması 2 prinsip üzrə həyata keçirilirdi:

1) İdeoqrafik kombinasiya. Bu halda sözlü oxunuşa malik 2 müxtəlif ideoqrafik işarəni bir işarə şəklinə salırdılar. Belə

işarələrin yaranmasına tələbat lövhəciyin mətn üçün nəzərdə tutulan hissəsinə qənaət etməklə əlaqəli idi. Belə işarələrin böyük əksəriyyəti ya “ünvan” xarakterli iki işarənin sintezindən, ya da “ünvan” + “uçot obyektı” ilə bağlı işarələrin kombinasiyasından yaranırdı. Bu zaman nisbətən sadə quruluşlu işarə (başqa sözlə, “daşınan element”) daxili boşluğu olan digər işarənin (başqa sözlə, “daşıyıcı element”) içində yazılırdı. Belə mürəkkəb işarələrdən (liqaturlardan) bir neçəsini nəzərdən keçirək.

225, 459 №-li lövhəciyin II sətirində qeydə alınan ilk iki işarə 225, 466 №-li lövhəciyin I sətirində bir işarədə kombinə olunmuşdur.

Təbiidir ki, liqaturlar yazı texnikasının mütərəqqi nailiyyəti olmaqla bərabər, lövhəciklərin qədimliyini müqayisəli şəkildə fərqləndirməyə imkan verir. Belə ki, 225, 459 №-li lövhəcik xronoloji baxımdan 225, 466 №-li mətndən qədimdir.

2) Hecalı kombinasiya. Bu halda fonetik oxunuşa malik iki işarə birləşdirilirdi (bu barədə sonuncu fəslə bax).

İşarələrin qrafikasında diqqəti cəlb edən özəlliklərdən biri də onların müxtəlif vəziyyətlərdə oriyentasiyasıdır. Digər piktoqrafik yazı sistemlərindən fərqli olaraq Elam heroqliflərinin bir qismi 90°, 180° və 270° fərqlə verilə bilərdi [24, 130; bax, cədvəl № 16].

Yarandığı məkandan asılı olmayaraq piktoqrafik yazı sistemlərində simvol və işarələr təsviri şəkildə olduğundan bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənmirdi. Belə ki, insan, heyvan, əmək alətləri, məişət əşyaları və s. predmetlər bütün piktoqrafik sistemlərdə təxminən eyni şəkildə təsvir olunurdu; sadəcə olaraq, onları başqa şəkildə vermək mümkün deyildi. Belə təsvirlərin semantik mənasını açmaq böyük çətinlik törətmir. Lakin bəzi əşyaların tətbiqi artıq qədim zamanlarda aradan qalxdığından onları ifadə və ya təsvir edən işarələrin mənası, təbii ki, müəmmalı olaraq qalır. Elə anlayışlar da var idi ki, (məsələn, predmetlərin rəngi, ölçüləri, məhsulların keyfiyyət göstəriciləri və s.) onların birbaşa şəkli ifadəsi mümkün olmadığından xüsusi simvollardan istifadə olunurdu. Bəzi abstrakt ifadələrin yazılışı dilin imkanları hesabına reallaşdırılırdı.³⁰

Şumerin və Elamın piktoqrafik sənədləri primitiv hesabatlar olduğundan lakonikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onları birləşdirən ümumi cəhət konkret uçot obyektinin qeydiyyatı ilə əlaqədar olaraq yazılmalarıdır. Belə ki, torpaqla bağlı əməliyyatlar və maldarların hesabatları heç vaxt bir sənəddə birləşdirilmirdi. Bu, onların fərqli təsərrüfat strukturlarında tərtib olunmağından irəli gəlir. Sənədlərin məlumatı nə qədər yığcam və sadə olsa da, təsərrüfat sahələrinin durumu barədə təsəvvür yaratmağa kifayət edir.

Maldarlıq bütün minilliklər boyu Elam təsərrüfatının aparıcı sahəsini təşkil edirdi. Xırdabuynuzlu mal-qaranın əhliləşdirilməsinə dair ilk məlumatlar Deh-Luran yaylasında qeydə alınıb. Təpə-Asiab və Gənc-Dərədən (e.ə. VIII minilliyin II yarısı) ev keçilərinin, Bas-Mardehdən isə (e.ə. VII minilliyin I yarısı) əhliləşdirilmiş qoyun sümükləri tapılmışdır [51, 419]. Analoji material Əli-Koşdan da aşkarlanıb [156, 129-131, 134]. Təpə-Sialkın sakinlərinə e.ə. V minilliyin ortalarında iki qoyun növü ilə yanaşı, inək də məlum idi [73, 289]. Xuzistanda isə inəyin əhliləşdirilməsinə dair ən qədim arxeoloji dəlillər Təpə-Səbzdən (e.ə. 5500–5000) aşkar olunub. E.ə. IV minilliyin birinci yarısında saxsı qabların üzərində heyvan və quşların realist təsviri geniş yayılmağa başlayır [208, şəkil 71, 111-119; 102, şəkil 183-185, 193, 200, 220, 221, 224, 230-233-241; 183, şəkil 4,6,7]. Elamın piktoqrafik sənədlərində ev heyvanlarını və heyvandarlıq məhsullarını bildirən işarələrə iri həcmli xüsusi məqalə həsr olunsada [105, 81-134], bu məsələ kifayət qədər həllini tapmayıb.

Saxsı qablar və silindrik möhürlər üzərindəki təsvirlərdən bəlli olur ki, ev heyvanlarından daha çox keçiyə üstünlük verildirdi. Suzun piktoqrafik sənədlərində bu heyvanı bildirən işarə 227, 387 №-li lövhəcik əsasında müəyyənləşdirilir. Bu lövhəcikdə keçinin təsviri yazı işarələrinə nəzərən 180° fərqlə verilmişdir. Keçi təsvirinin lövhəciyin mətni ilə birbaşa əlaqəsi şübhə doğurmur. “Ox” işarəsi və keçinin “baş-ayaq” vəziyyətdə təsviri, bəlkə də, ölmüş heyvanlardan xəbər verir. Əminliklə demək olar ki, lövhəciyin ilk işarəsi keçini ifadə edirdi. Qrafik baxımdan bu işarə keçiyə başının və saqqahnın sxematik təsviridir. IV Uruk

dövrünün qədim Şumer sənədlərində bu heyvan “Qoyun” + “saqqal” işarələrinin kombinasiyası ilə ifadə olunurdu [174, №92].

Protoelam sənədlərində “keçi” işarəsi bir neçə liqaturun daşıyıcı elementi kimi çıxış edir [197, 5034-5077 №-li işarələr]. Bu liqaturaların bir qismi 10 №-li cədvəldə toplanmışdır. Cədvəlin 6-7-ci liqaturaları “keçi” və müxtəlif formalı saxsı qab işarələrinin kombinasiyasından yaranmışdır. Zənnimizcə, bu liqaturaların vasitəsi ilə “sağılan keçilər” bildirilirdi.

Erkən Elam möhürlərindəki təsvirlərdən bəlli olur ki, ev və dağ keçilərinin rəsmi fərqləndirilirdi. Belə ki, ev keçilərinin buynuzu kənarlara doğru azacıq qalxmış vəziyyətdə təsvir olunurdu [225, 16, 445; 227, 62 №-li lövhəciklər; 84, № 469, 520, 540, 548, 551, 552, 575, 613, 614, 924, 927, 933, 966, 982, 987, 1069, 1313]. Dağ keçilərinin buynuzu isə geriye doğru istiqamətləndirilirdi [84, № 463, 489, 509, 523, 551, 577, 606, 921-924, 978, 984].

Ehtimal ki, 10 №-li cədvəldə “buynuzu” təsvir edən 9 və 10-cu işarələr “dağ keçilərini” bildirirdi.

“Keçi” işarəsini “iki qulplu saxsı qab” işarəsinin daxili boşluğuna yerləşdirməklə, ehtimal ki, keçiyə süd və ya ondan alınan ərzaq məhsullarından biri ifadə olunurdu. Müqayisə üçün deyək ki, Şumer mətnlərində qrafik ifadəsi mümkün olmayan bəzi ərzaq məhsulları, o cümlədən süd, saxlandığı qab-qacaqın təsviri ilə ifadə olunurdu [174, № 214, 215, 225, 319, 349; 48, 120].

Protoelam sənədlərində “Qoyun” anlamında işlənən işarə P. Merici tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir [201, 162; 119, 327]. Bu heyvanın təsvirlərinə silindrik möhürlərdə də təsadüf olunur [84, № 547. 608, 609, 922]. Qoyunla bağlı işarələr 11 №-li cədvəldə toplanmışdır. Cədvəlin ilk üç işarəsi P. Mericinin “qoyun” anlamında izah etdiyi işarənin qrafik variantlarıdır. Cədvəlin 10-cu liqaturası (qrafik: “saxsı qab” + “qoyun”), güman ki, “qoyun südü” kimi izah oluna bilər. Cədvəlin 5 və 11-ci işarələrinin qoyunla əlaqəli olduğu 227, 437 №-li lövhəciyin məlumatları ilə təsdiqlənir. Lövhəciyin hər iki üzündə qeyd olunan rəqəmlərin cəmi eynidir – “6”. “Qoyun” işarəsi hər iki üzə uçot obyektinin qismində çıxış edir. Üz tərəfdə onun sayı “1”, arxa tərəfdə isə

“6” təşkil edir. İlk nəzərdən elə təsəvvür yaranır ki, üz tərəfdə qeyd olunan digər rəqəmlər başqa əşyaların kəmiyyətini ifadə edir. Lakin arxa tərəfdəki uçot obyektini bildirən işarə qoyunla bağlı anlamları özündə birləşdirən ümumiləşdirici simvol idi.³¹

Elam əsasən dağlıq ölkə olduğundan əhalinin məşguliyyətinə qoyun və keçi saxlamaq daha səmərəli və perspektivli idi. Xırdabuynuzlu mal-qara bir yerdə saxlandığından sənədlərdə keçilərlə qoyunların uçotu çox vaxt birgə aparılırdı. Məsələn, 225, 277 №-li sənəddə 152 baş keçi, 300 baş qoyun, 225, 276 №-li lövhəcikdə 645 baş keçi və 160 (?) baş qoyun, 225, 275 №-li sənəddə isə 1200 baş keçi və 400 (?) baş qoyun xatırlanır. Bəzi kiçik lövhəciklər isə yalnız bir heyvanın uçotundan bəhs edir. Məsələn, 227, 86 və 133 №-li lövhəciklərdə, müvafiq olaraq, 360 və 670 baş qoyunun hesabatı aparılıb. Bir tarixi mənbənin məlumatından bəlli olur ki, Adamdun şəhərinin baş kahini vassalı olduğu Ur şəhər-dövlətinə 2152 qoyun, 1414 keçi və 2324 baş çəpiş göndərmişdi [67, 334].

Protoelam sənədləri atın xatırlandığı ən qədim yazılı abidələr sayılır. Şumerlərin “dağ ulağı” adlandırdığı bu heyvan e.ə. III minilliyin əvvəllərində Elamm təsərrüfat həyatında geniş istifadə olunurdu.³² Uçot sənədlərində xüsusi işarə qismində “at başı” təsvirinə dəfələrlə təsadüf olunur (12 №-li cədvəlin 1-ci işarəsi). Bəzi hallarda bu təsvirə aşağı və yuxarı istiqamətləndirilmiş ştrixlər əlavə olunurdu (12 №-li cədvəldə 2 və 3-cü işarələr). V.Şeyl bu “ştrixləri” “yalın” təsviri kimi izah edirdi. Dik yalın at başı təsviri “aygır”, yalın aşağı olan at başı rəsmi “madyanı” ifadə edirdi. At başının “yalsız” təsviri isə “dayçanı” bildirdiyi güman olunur. V.Şeylin bu mülahizəsi yekdilliklə digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunmuşdur [92, 32; 201, 162; 71, 26; 4, 310]. Elam atlarını Prjevalski cinsinə aid edirlər [148, 1; 104, 1821]. Marhaşı vilayətinin atları hətta şumer-akkad sözlüklərində xatırlanır [148, 186].

Suzun piktoqrafik mətnlərində atların hesabatına geniş yer ayrılırdı. Belə ki, iki sənəddə 1 dayça [221 257; 181, 63], digər bir mətnə 7 madyan [225, 124], başqa iki lövhəcikdə 6 və 8 baş aygır [227, 71, 77] qeyd alınmış. Bəzi sənədlərdə hətta şumla-

maya cəlb olunan işlək aygırların da hesabatı aparılıb. Fərdi qaydada yalnız atların uçotuna həsr olunmuş yeganə bir sənəddə isə 185 baş aygır, madyan və dayça qeydə alınmış [225, 105; 71, 26-27; 84, № 924].

Suzdan tapılan silindrik möhürlərdə öküz və inəklərin təsvirinə geniş yer verilirdi [84, № 512, 513, 515, 542, 549, 559, 579, 611, 620, 653, 959, 988, 990, 992, 1400, 491, 493, 518, 946, 960, 972, 991, 1013, 1014]. Bəzi piktoqrafik lövhəciklərdə də iribuynuzlu mal-qara təsvirlərinə rast gəlinir [225, 7, 13, 33, 239, 417, 427, 437, 468, 474; 197, 4].

E.Herzfeldin “ulaq” və “qatır” kimi mənalandırdığı işarələr (12 №-li cədvəldə 4 və 5-ci işarələr) arxair Şumer yazısındakı “ulaq” işarəsindən yalnız oriyentasiyası ilə fərqlənir. Belə ki, Şumer yazısında ulaq başının təsviri sağ tərəfə, protoelam piktoqrafiyasında isə, əksinə, sol tərəfə istiqamətlənib [147, 65, şəkil, 121; 174, № 208].

Protoelam sənədlərində quşları bildirən işarələr 13 №-li cədvəldə toplanmışdır. Cədvəlin 1-ci işarəsi, ehtimal ki, “qarğanın” sxematik təsviridir. Bu işarə sənədlərdə uçot qismində çıxış etmir və bütün hallarda hecalı oxunuşa malik işarələr kompleksi daxilində qeydə alınmış. Hələ 1905-ci ildə V.Şeyl bu işarənin quşu bildirdiyini söyləmişdir [221, 102; 586-592 №-li işarələr]. Bu işarəyə Suzdan tapılmış gil quş fiquru üzərində təsadüf olunub [195, şəkil 15: 6]. Bundan əlavə, quşlara arpa yeminin ayrılmasından bəhs edən bir lövhəciyin arxa tərəfindəki quş təsvirləri də işarənin düzgün oxundugunu təsdiq edir [227, 4773].

13 №-li cədvəlin 2 və 3-cü işarələri qrafik baxımdan uçuşda olan quşun iki müxtəlif oriyentasiyasını təsvir edir [221, 101, 579-585 №-li işarələr]. Sənədlərdə bu işarə vasitəsi ilə ev quşlarından biri (qaz ?) ifadə olunurdu. Quşların təsvirinə Suzun silindrik möhürlərində də rast gəlinir [84, № 501, 502, 539, 559].

Möhürlərdə donuzun və qabanın təsvirlərinə təsadüf olunsa da, onları ifadə edən yazı işarələri müəyyənləşdirilməyib [84, № 517, 542, 549, 550, 599, 600].

Protoşumer sənədlərində heyvan qruplarının uçotu zamanı yaşlı, yetkin və bala fərdlər arasında qrafik fərq gözlənilirdi.

Məsələn, keçini və çəpişi, qoyunu və quzunu ifadə edən fərqli işarələrdən istifadə olunurdu [174, № 76, 122, 252, 537]. Lakin protoelam piktoqrafiyasında bütün bala heyvanları cinsindən və növündən asılı olmayaraq bir işarə ilə ifadə edirdilər. 14 №-li cədvəldə “bala” ideogramının fərqli semantik ifadə variantları toplanmışdır. Cədvəlin 1-ci işarəsi heyvan balalarını ifadə edən əsas işarə, 2 və 3-cü işarələr isə onun variantlarıdır. 5-ci işarə, güman ki, 10 №-li cədvəlin 8-ci işarəsinin variantıdır.

Xırdabuynuzlu mal-qaranın qeydə alındığı sənədlərdə “bala” ideogramı “keçi” və “qoyun” işarələri arasında verilirdi. Məsələn, 225, 96 №-li sənədin üz tərəfinin III sətirində və arxa tərəfin II-V sətirlərində bu işarə vasitəsi ilə ifadə olunan uçot obyektinin sayı keçilərin sayından sonra, qoyunların sayından isə əvvəl göstərilib. Belə ardıcılıq 225, 191 №-li lövhəcikdə də görmək olar. Bundan əlavə, “bala” ideogramı “keçi” işarəsinin daxili boşluğuna da yerləşdirilə bilərdi (10 №-li cədvəlin 8-ci işarəsi). Qrafik baxımdan bu liqaturu “boğaz keç” kimi mənalandırmaq olar.

227, 437 №-li lövhəcikdə qeydə alınan 6 qoyundan biri “bala” ideogramı ilə ifadə olunub (lövhəciyin üz tərəfinin I sətirində sağdan ikinci işarə). Bundan əlavə, 225, 443 №-li lövhəcikdə qeydə alınan “bala” heyvandan ən azı 50-si qrafik baxımdan qoyunla əlaqəli idi (I sətirdə “27”, II sətirdə isə “23”). 225, 78; 227, 216; 227, 390 №-li lövhəciklərdə də “bala” ideogramı qoyunlarla bağlı idi. Bütün bu hallarda işarə “quzu” anlamında çıxış edir. İki lövhəcikdə “bala” ideogramı “ulaq baş” işarəsindən sonra yerləşdirilib [197, 44; 227, 281].

Çəpiş və quzular bir sənəddə qeydə alınarkən onları fərqli işarələrlə göstərirdilər. Belə hallarda çəpişlər “bala” ideogramı ilə, quzular isə “kiçik xaç” işarəsi ilə (11 №-li cədvəlin 15-ci işarəsi) ifadə olunurdu. Şumerdə isə “kiçik xaç” işarəsi “çəpiş” anlamında işləyirdi [174, № 74].

Açıq (və ya ağ) rəngli davarı ifadə edən işarələrin heç bir fərqləndirici əlaməti olmurdu. Yəni 10 №-li cədvəlin 1-ci; 11 №-li cədvəlin 1-3, 6, 7, 12-15; 14 №-li cədvəlin 1-4-cü işarələri açıq (ağ) rəngli davarı bildirirdi. Tünd (və ya qara) rəngli davarı ifadə

edərkən bu işarələri cizgiləyirdilər və ya “qaralayırdılar” (10 №-li cədvəlin 3-cü; 11 №-li cədvəlin 4, 8, 9, 11-ci; 14 №-li cədvəlin 7-10-cu işarələri).

Qara rəngli heyvanlar nadir hallarda qeydə alınır və saylarının azlığı ilə seçilirlər. Onların ən çox sayı 225, 96 №-li lövhəcikdə verilmişdir; üz tərəfdə 30 baş, arxa tərəfdə 10 baş. 225, 97 və 225, 285 №-li lövhəciklərdə qara rəngli keçilərin sayı eynidir: 13 baş. Maraqlıdır ki, 225, 97 №-li sənədin arxa tərəfindəki yekunda ağ keçilərin sayı (89 baş) qara rəngli keçilərin sayından (13 baş) ayrılıqda göstərilir. Lakin 197, 26 №-li lövhəciyin üz tərəfində 96 baş qara çəpiş və 55 baş ağ çəpiş ayrılıqda uçota alınsa da, arxa tərəfdəki yekunda onların ümumi sayı birgə göstərilir. Bu sənəddə qara rəngli çəpişlərin sayı çox olduğu üçün onları ifadə edən işarə yekunda qeydə alınan çəpişlərin ümumiləşdirici işarəsi kimi çıxış edir.

Protoelam sənədlərində ev heyvanlarının yemlənməsində istifadə olunan məhsulların uçotuna da yer ayrılırdı. Bu fakt onunla əsaslandırılır ki, bəzi sadə qeydiyyatlarda ev heyvanlarını bildirən işarələrdən sonra kəsirli ədədlər yazılıb. Belə hallarda heyvan işarələri ilə yanaşı, digər piktoqramlara da təsadüf olunur. Şumerin arxaik sənədlərində qoyunların yemlənməsi üçün anbarlardan buğda, arpa, xurma, çörək və s. buraxılmasına dair qeydlərə rast gəlinir [67, 42].

Protoelam lövhəciklərindən görünür ki, qoyunların yemlənməsində daha çox bitki formah işarə ilə ifadə olunan məhsuldan istifadə olunurdu [197, 111-123 №-li işarələr]. Üç lövhəcikdə bu yemin miqdarı da göstərilib [225, 189; 227, 245; 225, 207].

Qoyunlar üçün nəzərdə tutulan digər bir yem “6 xırda cizgi” formah işarə ilə ifadə olunurdu [225, 232 №-li lövhəcikdə].

Qədim Şumer sənədlərində olduğu kimi, Suzdan tapılan lövhəciklərdə də ev quşlarının və onlara verilən yem rasionunun hesabı aparılırdı [67, 44; 43, 93]. Belə lövhəciklərdə əvvəl quşların sayı, sonra isə yemin miqdarı göstərilirdi. Məsələn, 227, 157 №-li lövhəcikdə iki uçot əməliyyatı aparılıb. Birinci halda 6 quşa, ikinci halda isə 3 quşa ayrılmış arpanın miqdarı göstərilmişdir: müvafiq olaraq “3” və “15”, analogi qaydada

tərtib olunmuş xeyli lövhəcik mövcuddur. Onlardakı qeydlərdən məlum olur ki, ev quşlarına verilən arpanın norması dəyişkən idi (bax: 15 №-li cədvəl). Hər quşa düşən arpanın gündəlik norması "Protoelam litrinin" (və ya Şumer ölçü vahidi sila) 0,83%–0,50%-i arasında dəyişirdi.

Arpa iribuynuzlu mal-qaranın da rasionunda əhəmiyyətli yer tuturdu. Sənədlərin birində qoşqu kəlləri üçün təxminən 20 litr arpa və 10 litr digər dənli bitki (qrafik "6 xırda cizgi") ayrılması barədə məlumat verilir. Sənədin arxa tərəfində bu kəllərin təsviri də çəkilib [225, 437].

Protoelam sənədlərində heyvandarlıq məhsullarını bildirən işarələrə də təsadüf olunur. Bu işarələrin bir neçəsi 16 №-li cədvəldə toplanmışdır. Əksər hallarda bu məhsullar heyvanlarla birgə qeydə alınır. Məhsulların bir qismi süzgəc tipli saxsı qabların ("altı ştrixlənmiş qab" işarəsi) sxematik təsviri ilə ifadə olunurdu və onların qarşısında "keçi" və ya "inək" ideoqramları yazılırdı (16 №-li cədvəlin 1, 8, 10-14-cü işarələri).

Daha çox qeydə ahnan məhsullardan biri "1/30" rəqəm-simvolu ilə ifadə olunurdu. Maraqlıdır ki, silindrik möhürlərdə bu simvol, bir qayda olaraq, keçi və qoyun təsvirləri ilə müşayiət olunurdu [84, 1001, 1031, 1033, 1036, 1038, 1063, 2313, 2318; 130, şəkil 1]. Piktoqrafik sənədlərdə bu simvol bəzən məhsul kimi kəsirli ədədlər sırasnda verilirdi. Belə hallarda bu məhsulu kəsirli ədədlərdən fərqləndirmək üçün nisbətən iri ölçülərdə, yəni qrafik baxımdan daha iri formada yazırdılar. Zənnimizcə, "1/30" rəqəm-simvolu "süd" mənasında da tətbiq olunurdu.

16 №-li cədvəlin sonuncu işarəsi – "1/60" rəqəm-simvolu da ərzaq məhsullarından birini ifadə edə bilərdi. 17 №-li cədvəlin 26 və 76-cı kompleksləri göstərir ki, bu məhsul heyvan və ya bitki mənşəli ola bilərdi. Belə qənaətə gəlmək olar ki, "1/60" rəqəm-simvolu "yağ" anlamında da işlənirdi.

Sənədlərdə yağın digər bir növünə də təsadüf olunur. Yağın bu növünü ifadə edərkən "1/60" rəqəm-simvolu badəyə bənzər işarə ilə kombinə olunurdu [197, № 991-998, 1006-1011, 1020-1024; 17 №-li cədvəlin 66-cı işarəsi]. Süd və süd məhsulları

əksər hallarda saxlandığı qablarla birgə qeydə alınır. Belə hallarda öncə qabların sayı, sonra isə ondakı məhsulun miqdarı göstərilirdi. Belə sənədlərdən biri II fəsildə nəzərdən keçirilmişdir. Heyvandarlıqla bağlı hesabatlarda beşguşəli ulduzu xatırladan işarə uçot obyektini qismində çıxış edirdi [225, 85, 97, 444]. Zənnimizcə, bu işarə heyvan dərisinin sxematik təsviri idi. Müqayisə üçün deyək ki, analoji şumer hesabatlarında ölmüş heyvanların dərisi və quyruğu da qeydə alınır [74, 21; 67, 60].

11 №-li cədvəldə 12 müxtəlif qabın süd və süd məhsulları tutumuna dair lövhəciklərin məlumatları toplanmışdır. Qabların tutumunun müasir maye ölçü vahidlərinə olan nisbətini müəyyənəlmək üçün protoelam sənədlərində tətbiq olunan maye ölçü standartlarının mahiyyətini anlamaq lazımdır.

Süd, yağ, pıvə, çaxır, saf su və bir çox digər içkilərin hesabı xüsusi ölçü sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Bu sistemə 9 ölçü vahidi daxil idi: 7 №-li cədvəlin 3, 4, 5, 8, 9, 12, 14, 16, 18-ci simvolları.

Kəsirli ədədləri bildirən simvolların üzərindən mayenin sxematik təsvirini verən qoşa xəttin çəkilməsi onların mənasına təsir göstərmirdi. Lakin bu fərqləndirici qrafik element çox vaxt gözlənilmirdi. Bu ölçü sisteminin ilk böyük dörd simvoluna digər ölçü sistemlərində də təsadüf olunur. Lakin tədqiqatlar göstərdi ki, maye ölçülərinin tətbiqi zamanı bu simvollar fərqli parametrlərdə çıxış edirdilər. Belə ki, 7 №-li cədvəlin 8-ci simvolu "6", 4-cü simvolu "60", 5-ci simvolu "180", 3-cü simvolu isə "1080" mənasında işlənirdi [213, 78]. Həqiqətən də, mayələrin kəmiyyətlərini bildirən ədədlər silsiləsində 9-cu simvol 5 dəfədən artıq, 4-cü simvol 2 dəfədən çox qeyd oluna bilməzdi, 5-ci simvol isə maksimum 9 dəfə yanaşı yazıla bilərdi. Başqa sözlə, parametrlərinə görə 1 "kiçik dairə" 6 "şahı barmağı" təsvirinə, 5-ci simvol ("180") 4-cü simvolun üç dəfə təkrarına bərabər idi. Bu sistemin ən böyük ölçü vahidi "180" simvolunun daxili boşluğuna "6" ("kiçik dairə") yazmaqla yaranmışdır ki, bu da "1080" anlamında işlənirdi.

Maye ölçü sisteminə daxil olan vahidlərin adı məlum deyil. Hec şübhəsiz ki, bu sistemdə təklilər, onluqlar və yüzliklər

xüsusi terminlərlə adlandırılırdı. Bunlardan birinin necə səsləndiyini müəyyənləşdirmək mümkündür. E.ə. V əsrin elamdilli təsərrüfat sənədlərində pivənin ölçü vahidi kimi MARRİŞ terminə təsadüf olunur: 1 marriş təxminən 10 litrə bərabər idi [35, 7; 37, 150]. Həmin sənədlərdə bəzən bu ad saxsı qablardan birinə şamil edilirdi [139, 207]. Ehtimal ki, bu qablar təxminən 10 litrlik maye tutumuna malik idi və onları standart ölçü vahidi kimi tətbiq edirdilər.

Elam əsasən dağlıq ölkə olduğundan əkinçilik üçün əlverişli şərait əsasən Suziana düzənliyində, Karun və Kerha çayları vadisindəki münbit ərəzilərdə və qismən də dağətəyi sahələrdə yayılmışdır. Suziananın relyefi və iqlim xüsusiyyətləri İkiçayarasındakına çox bənzəyirdi. Orta illik temperaturun 25 dərəcədən artıq olması əkin sahələrindən ildə 2 dəfə: fevral-mart və sentyabr-oktyabr aylarında məhsul götürülməsinə imkan verirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı Əli-Koşdan və Suzdan mis oraqlar və daş taxıl üyüdənlər aşkar olunmuşdur [208, şəkil 91; 104, şəkil 210]. Daşdan hazırlanmış ilk xış nümunələrinə isə Əli-Koş, Sialk, Cəfərabad, Covi və Suzda təsadüf olunmuşdur [183, şəkil 17, 1-3; 112, şəkil 26; 40, 33; 61, 118, 126, 127].

Bir sıra əlamətlər Əli-Koşda suvarma əkinçiliyinin tətbiqindən xəbər verir [40, 33]. Bol sulu Karun, Kərha, Diz çaylarından çəkilən kanallar vasitəsi ilə əkin sahələrinin suvarılması həyata keçirilirdi. Sidari adlı belə kanallardan biri Puzur-İnsuşinak tərəfindən çəkdirilmişdir [71, 77; 83, 109].

Piktoqrafik sənədlərin məlumatları onu deməyə əsas verir ki, aqrar münasibətlər qonşu Şumerdə mövcud olan səviyyədə idi. Şumer şəhər-dövlətlərinin torpaq fondu üç qurumun – icmanın, məbədin və dövlətin mülkiyyətində idi. Əkin üçün yararlı sahələrin çox hissəsi məbəd və dövlət təsərrüfatlarında cəmləşmişdi. Məbədin və dövlətin sərəncamında olan torpaqlar təyinatına görə üç yerə bölünürdü. Torpağın bir hissəsindən əldə olunan gəlir birbaşa məbədin (və ya sarayın) ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlirdi. Digər bir hissə məbəd (və ya dövlət) qurumlarında çalışanlara qulluq müqabilində verilirdi və oradan əldə olunan gəlirlə onların əməyi ödənilirdi. Nəhayət, sonuncu hissə xırda

sahələrə bölünərək icmadan olan əkinçilərə müddətli icarəyə verilirdi. Sonuncu halda verilən torpağı əkib becərmək üçün icarədarlar lazımı vasitələrlə (qoşqu heyvanı, əmək alətləri, səpik toxum və s.) təmin olunurdular [43, 40-45; 48, 167-168].

Elamda analoji halların mövcud olduğu e.ə. II minilliyin akkaddilli mətnlərinin geniş təhlilini aparan Y.B.Yusifov tərəfindən təsdiq olunmuşdur [77, 218-234]. Daha qədim dövrün aqrar münasibətləri barədə məlumat verə biləcək mənbənin – piktoqrafik sənədlərin şifrəsi sona qədər açılmasa da, ilkin nəticələr bu sahədə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Uruk, Ur, Cəmdət-Nəsr və Şuruppak arxivlərindəki torpağın algı-satqısına, icarəyə verilməsinə və ondan istifadə qaydalarına dair onlarca arxaik lövhəciyin tədqiqindən alman nəticələr e.ə. III minilliyin birinci yarısında Şumerin erkən şəhər-dövlətlərində qüvvədə olan aqrar münasibətlər barədə təsəvvür yaratmağa imkan verdi. Bəşər sivilizasiyasının ilk ocaqlarının birində yaranan bu münasibətlər o dövr üçün etalon (nümunə) olduğundan Şumerin arxaik aqrar hesabatları analoji Suz mətnlərinin dərk olunmasında əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir.

Suzun piktoqrafik sənədlərində torpaq təsərrüfat obyektini qismində bir neçə fərqli işarə ilə ifadə olunurdu. Əkin üçün ayrılmış sahələr qrafik baxımdan “çərçivəyə alınmış bitki” anlamında yozulan işarə vasitəsi ilə qeyd olunurdu [197, 1468-1478 №-li işarələr]. Adətən, bu işarəyə dənli bitkilərin hesabatına həsr olunmuş sənədlərdə təsadüf olunur [197, 4; 221, 201; 227, 317, 335, 339 №-li sənədlər].

Qrafik baxımdan torpaq üzərində bitən ağac anlamını verən digər bir işarə “bağ” mənasını daşıyırdı [197, 385, 386, 390, 392, 2369-2372 №-li işarələr]. O, analoji formalı Şumer piktoqramından az fərqlənir [174, № 152]. Bu işarə Suz sənədlərində bəzən dənli bitkilərlə birlikdə xatırlandığından, ehtimal ki, fərdi təsərrüfatlarla əlaqələndirilməlidir [227, 45, 123, 239, 341].

Təsərrüfat subyekti kimi torpaq geniş anlamda qrafik baxımdan dörd tərəfdən girişi olan böyük dairə formalı işarə vasitəsi ilə ifadə olunurdu [197, 653-657 №-li işarələr]. Onun daxili boşluğuna heyvan və bitkilərlə əlaqəli simvollar yerləşdirilirdi [197,

670, 684-687, 691-696, 698, 700, 705 №-li işarələr]. Ehtimal ki, belə mürəkkəb işarələri öyrəş sahələri ilə əlaqələndirmək lazımdır. Məsələn, 227, 229 №-li sənəddə “örüş” işarəsindən sonra “qara çəpiş” və “305” rəqəmi yazılmışdır ki, bu da konkret təsərrüfat strukturundakı heyvanların sayından xəbər verir.

Protoelam sənədlərinin böyük bir qismi dörd tərəfdən girişi olan geniş ərazinin sxematik təsvirini verən işarə ilə başlayır. Əksər hallarda belə sənədlərdə ev heyvanlarının və qida məhsullarının müxtəlif təyinatlar üzrə bölgüsü qeydə alınıb. Belə sənədlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, haqqında danışılan işarə torpaqla əlaqəsi olan böyük təsərrüfat strukturunun simvolu idi. Simvolun müxtəlif kombinasiyaları fərqli təsərrüfat strukturlarının mövcudluğundan xəbər verir. Torpağın, səpik toxumun və ev heyvanlarının icarəyə verilməsi belə strukturlar tərəfindən həyata keçirilirdi.

İcarəyə verilən şumluq sahə xışın sxematik təsviri ilə ifadə olunurdu. Vaxtilə V.Şeyl tərəfindən mənası açıqlanan “xış” işarəsi digər tədqiqatçılar tərəfindən də qəbul olunmuşdur [221, № 788, 447-449; 197, pl., LVII; 92, 31, 32; 201, 162-163; 161, 49].

Sənədlərdə “xış” işarəsindən sonra yazılan rəqəmlərin təhlili göstərir ki, bu işarə iki semantik çalara malik idi. Əvvəla bu işarə birbaşa təsvir etdiyi predmetlə bağlı idi və inventar qismində sadə hesablama sistemi ilə uçota alınır. Məsələn, 227, 265 №-li sənəddə xışın sayı (102 ədəd) bu hesablama sistemi ilə göstərilir. Lakin elə sənədlər də var ki, orada “xış” işarəsindən sonra xüsusi ölçü vahidlərinin yazıldığını görmək olar. Şübhəsiz ki, belə hallarda “xış” işarəsi özünün əvvəlki real mənasında deyil, yardımçı funksiyasında çıxış edirdi. Şumerin arxaik mətnlərində də “xış” ideogramı təsvir etdiyi əşyadan başqa, geniş mənada əkinçini (rəncbəri, yer şumlayam, cütçünü) bildirirdi [174, № 56].

Protoelam sənədlərində isə “əkinçi” termini altıbucaqlı həndəsi fiquru xatırladan işarə ilə ifadə olunurdu. Onun daxili boşluğuna müxtəlif işarə və simvollar yerləşdirməklə əkinçilərin fəaliyyət sahəsi dəqiqləşdirilir və bağlı olduğu təsərrüfat subyektləri göstərilirdi. 17 №-li cədvəldə “əkinçi” termini ilə əlaqəli 20 işarə cəmlənmişdir. Cədvəlin 1-ci işarəsi qrafik baxımdan

şumerlərin “yer”, “torpaq” ideogramından fərqlənir (2 sayılı cədvəlin 39-cu işarəsi). Ola bilsin ki, işarənin protoelam variantı da üzərində arx və kanallar çəkilmiş ərazini təsvir edirdi [67, 31]. 17 №-li cədvəlin 2-ci işarəsi kişi əkinçini bildirirdi. İşarənin daxilinə “qadın cinsiyyət orqanı” simvolunu yerləşdirməklə zərif cinsdən olan əkinçilər ifadə olunurdu (cədvəlin 9-cu işarəsi). Əvvəllər bu işarələr yanaşı yazılırdı [227, 316]. Məbəd təsərrüfatı ilə bağlı olan əkinçilər “torpaq” ideogramının daxilinə “məhür” (şumer yazısında eyni zamanda ŞİTA “kahin”) simvolunu yazmaqla bildirilirdi. (4-cü işarə). Dövlət fondundakı torpaqlarda çalışanlar isə həmin ideogramın daxilinə KATRİ titulu ilə ifadə edən simvolu yazmaqla bildirilirdi (15-ci işarə).

“Əkinçi” ideogramının daxilinə müxtəlif növ bitkiləri bildirən simvollar da əlavə olunurdu (cədvəlin 3, 12, 16, 18-ci işarələri). Cədvəlin 14-cü işarəsi isə “əkinçi” və “öküz” işarələrinin kombinasiyasıdır. Bütün bu mürəkkəb işarələr əkinçiliklə məşğul olanların fərqli sahələr üzrə ixtisaslaşdığından xəbər verir. Onlar Şumerdə ENGAR adı ilə tanınan əkinçilər kimi kifayət qədər sosial statusa malik idilər. İcarəyə əkin sahəsi götürməklə bərabər, onlar lazımi texniki vasitələrlə, o cümlədən səpik toxum və qoşqu heyvanları ilə təmin olunurdular.

Əkinçilik ağır zəhmət tələb edən sahə olduğundan məbəddən və ya dövlətdən torpaq alan icarədar təsərrüfata ən azı ona qədər işçi qüvvəsi cəlb etməli olurdu. Onlar yer şumlayır, əkin və biçinlə məşğul olur, qoşqu heyvanlarına qulluq edir, məhsulun yığımında və təhvilində iştirak edirdilər. Daha çox arpa, buğda, meyvə ağaclarından isə xurma əkilirdi. Bundan əlavə, darı, küncüd, kətan, noxud, xardal, paxla, üzüm, sarımsaq, pazı, soğan və digər bitkilərin də əkilirdi güman olunur.³³

Protoelam təsərrüfat sənədlərində müxtəlif növ bitkilərin sxematik təsvirini verən onlarca işarə və ideografik komplekslər xatırlansa da, onların əksəriyyəti identifikasiya olunmayıb. Bununla belə, bəzilərinin nəyi təsvir etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Məsələn, qrafik baxımdan 18 №-li cədvəlin 2 və 3-cü işarələri dənli bitki toxumlarını, 4-cü işarə sarımsağı, 10-11-ci işarələr dənli bitki sünbüllərini, 12-ci işarə yoncanı, 13-17-ci işarələr

meyvə ağaclarını, 18-ci işarə xurma ağacını, 19-cu işarənin isə sidr ağacını bildirdiyi ehtimal olunur. Cədvəlin 1-ci işarəsi sənədlərdə daha çox qeydiyyatı aparılan məhsulu bildirirdi. 22-27-ci ideoqrafik komplekslər bu işarənin təsvir etdiyi obyektə dərk etməyə imkan verir. Bu komplekslərdə onunla yanaşı verilən işarələr təyin funksiyasında çıxış edərək həmin məhsulun mövcud ola biləcək formalarından xəbər verir. Belə ki, 22-ci kompleks bu məhsulun sünbül, yəni bitki, 23-cü kompleks isə toxum formalarına işarə edir. 25-ci kompleksdə bu məhsulun qarşısında “kirkirə”, 27-ci kompleksdə isə “xış” işarələri dayanıb. Bu təyinedici işarələr danışılan məhsulun toxum halından və un formasından xəbər verir. Bütün bunlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, 18 №-li cədvəlin 1-ci işarəsi ən geniş yayılmış dənli bitkini, arpanı bildirirdi. Bir qrup tədqiqatçı bu işarəni dənli bitkilərin ölçü vahidi kimi qələmə verir [197, işarə №1191; 92, 28, 31; 201, 162].

Bir qrup təsərrüfat sənədlərində “xış” işarəsinin vasitəsi ilə şumlanmış sahənin ölçüləri verildikdən sonra arpanın miqdarı göstərilmişdir. Belə sənədlərin köməyi ilə səpin normasını müəyyənənləşdirmək olar. Lakin bunun üçün öncə sahə ölçülərinin və dənli bitkilərin həcm ölçülərinin müasir ölçü vahidlərinə olan nisbəti təyin olunmalıdır. Bunu isə Şumer materialı əsasında etmək mümkündür.

Hesablamalar nəticəsində müəyyən olunub ki, e.ə. III minilliyin ortalarında İkiçayarasında orta məhsuldarlığa nail olmaq üçün 1 hektar sahəyə təqribən $32\frac{1}{3}$ sila toxumluq arpa səpilirdi. Bu halda səpin normasının məhsuldarlığa olan nisbəti 1:68 təşkil edirdi. Lakin sila adlanan həcm ölçü vahidinin parametri dəqiqləşdirilməyib; məlum olan yalnız odur ki, 1 sila 1 litrdən az idi. F.Türe-Danjenə görə, 1 sila 0,97 litr, A.Vaymana görə isə 0,75-0,77 litrə bərabər idi [48, 180]. Təklif olunan ən kiçik nisbəti ($1=0,75$) qəbul etdikdə aydın olur ki, səplik arpanın 1 hektara ayrılan norması təqribən 25 litr təşkil edirdi. Təbii ki, bu norma müxtəlif səbəblər üzündən artıb azala bilərdi. Şurupakdan tapılan 2 sənəddə 37,3 BUR (yəni 237 ha) sahəyə 21 GUR-MAH (yəni 3780 kq) səplik arpa ayrılması bildirilir; bu hesabla 1 ha sahəyə 16 kq-dan artıq toxumluq arpa düşür [67, 99].

C.Şarəşenidzenin hesablamalarına görə isə e.ə. III minilliyin sonlarında 1 BUR (yəni 6,35 ha) sahəyə 350-550 SİLA civarında arpa səpilirdi. Bu hesabla 1 ha sahəyə orta hesabla 60 litr səplik arpa düşür [74, 23].

İkiçayarası və Suziana relyef və iqlim xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən ciddi fərqlənmədiyindən əminliklə söyləmək olar ki, Suz sənədlərində xatırlanan səpin normaları təxminən bu səviyyədə idi. Suz sənədlərinin oxunuşunu təklif edən R.de Mekkenem Şumerdə tətbiq olunan ölçü terminologiyasını olduğu kimi qəbul edirdi [197, 16-43]. A.Vayman da hesab edir ki, bəzi ölçü sistemləri, məsələn, sahə ölçü vahidləri bütövlükdə Şumerdən qəbul olunmuşdur. Lakin sənədlərin birində göstərilən sahə ölçülərini o, zənnimizcə, düzgün oxuya bilməmişdir. O hesab edir ki, V.Şeyl tərəfindən 1935-ci ildə dərc olunmuş bir sənəddə [227, 5224] Şumer rəqəm-simvolları ilə 2318 iku, yəni 834,48 hektarlıq ərazinin “möhr” ideoqramı ilə ifadə olunan baş kahinə (şumercə ŠİTA) verilməsi qeyd olunmuşdur. A.Vayman birbaşa misallar gətirmədən fikrini onunla əsaslandırır ki, analoji ölçülərdə torpağın verilməsi Cəmdət-Nəsr dövrünün digər şumer mətnlərində də təsadüf olunur [28,4]. Torpağın algı-satqısı və istifadəyə verilməsi ilə əlaqədar tərtib olunmuş Cəmdət-Nəsr sənədlərinin əksəriyyəti fraqmentar vəziyyətdə olduğundan məzmunu tam dərk olunmur. Bununla belə, bir mətnə kanal boyu uzanan 233 BUR, yəni 1500 hektara yaxın sahənin bir neçə şəxs arasında bölüşdürülməsi qeyd olunur. Bunun 1000 hektara yaxını hökmdara, 122 ha kahin qadına, 64 ha digər bir kahin-münəccimə, 103 ha baş tacirə, təxminən 95 ha baş hakimə, 100 ha qoşun başçısına və s. verilir [48, 126-127]. Bundan əlavə, Suzdan tapılmış şumerdilli daş kitabədə tanrı Ensarnun üçün 60 BUR, yəni 381 ha torpaq sahəsinin ayrılması faktı da nəzərə almsa, aydın olar ki, məbədin təsərrüfat işlərinə rəhbərlik edən kahinə, A.Vaymanın dediyi kimi, 834,5 ha sahə ayırma bilməzdi. Bu baxımdan Suz lövhəciyindəki rəqəm-simvolların və bütövlükdə sahə ölçü vahidlərinin mənası dəqiqləşdirilməlidir.

Protoelam sənədlərində şumluq sahə “xışm” təsviri ilə verildiği hallarda 5 rəqəm-simvoldan istifadə oluna bilərdi. Maraqq-

lıdır ki, Şumerdə də sahənin ölçüləri 5 ölçü vahidi ilə təmin olunurdu: BURU (63,5 ha), BUR (6,35 ha), GAN (0,35 ha), SAR (35 m²) və GİN (0,6 m²). Lakin Elamın 5 ölçü simvolu Şumerdəki ölçü vahidləri ilə heç də həmişə üst-üstə düşmürdü. Elamda sahə ölçülərini “180”, “60”, “6”, “1”, “½” kəmiyyətlərini ifadə edən simvollar təşkil edirdi (7 №-li cədvəl 4, 6, 8, 9 və 10-cu işarələri). Son iki simvolun mənası ilk tədqiqatlar zamanı müəyyənləşdirilmişdir. İlk üç simvol dənli bitkilərin ölçü sisteminə daxil olsa da, sahə ölçüsü zamanı fərqli parametrlərdə çıxış edirdi. Bunlardan “iri dairə” Şumerdə “60” – BUR mənasında işlənirdi. Protoelam sənədlərində kəmiyyətləri ifadə edən rəqəmlər silsiləsində bu işarənin 3 dəfə yanaşı yazıldığı hallara təsadüf olunmayıb. Təbii ki, “60” simvolun 3 dəfə təkrarı cəmdə “180” etdiyindən bu kəmiyyəti xüsusi bir işarə ilə yazmaq daha münasib idi. BUR – “60” simvolu 10 kiçik dairəni əvəz edirdi.

“Kiçik dairə”, digər metrik sistemlərdə olduğu kimi, “10” mənasında işlənirdi, çünki sahə ölçülərinin yazılışı zamanı bu simvol maksimum 9 dəfə təkrarlana bilərdi və nəticədə alınan kəmiyyət “60”-dan (yəni BUR simvolundan) kiçik olmaq idi. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, “kiçik dairə – “6” mənasında işlənirdi. Bu parametrlərdən çıxış etdikdə aydın olur ki, A.Vaymanın müraciət etdiyi Suz sənədindəki 2 “böyük dairə” + 8 “kiçik dairə” + 2 “şahı barmağı” simvollarını şumer terminologiyası ilə şərti olaraq 2 BUR, 8 GAN, 2SAR kimi oxumaq olar. Rəqəmlə ifadədə bu, 12, 70+2,8+0,70, yəni təqribən 16,20 ha təşkil edir.

Maraqlıdır ki, nəzərdən keçirilən Suz sənədində “möhr” işarəsindən sonra daxilinə “xırda dairə” çəkilmiş iki “şahı barmağı” yazılıb. Ola bilsin də ki, belə qeyri-adi yazılış “möhr” işarəsindən sonra verilən “2” rəqəmini sahə ölçüsü ilə bağlı əvvəlki “2” rəqəmindən fərqləndirmək üçün edilib. Yəni son kəmiyyət say sistemə aid olduğundan onu əvvəl yazılmış ölçü vahidindən belə qrafik üsulla ayırıblar. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu Suz sənədində iki kahin-hesabdara ~ 16 ha sahə verilmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, sənədlərin birində “qadın əkinçiyə”

2 BUR (12,70 ha), digər bir mətnə isə kişi əkinçiyə 2 BURU 8 SAR (129,8 ha) sahənin verilməsi qeyd olunub [227, 106, 103].

Eyni vaxtda bir neçə şəxsə əkin sahəsinin ayrılması bir sənəddə də rəsmiləşdirilə bilərdi. Məsələn, 227, 118 №-li sənəddə 9 nəfərə 70 hektara yaxın (arxa tərəfin yekun hissəsində 1 BURU 1 BUR işarələri) sahənin ayrılması qeydə alınıb. Bunlardan 4 nəfərə eyni ölçüdə – 18 GAN (təx. 5,4 ha), 1 qadına isə bundan iki dəfə artıq sahə ayrılır. Ehtimal ki, bunlar eyni fonddan icarəyə verilmiş sahələr idi.

Bəzi sənədlərdə sahənin ölçüləri ilə yanaşı, arpanın miqdarı da göstərilib. Onların əksəriyyəti kəmiyyətlərin azlığı ilə diqqəti cəlb edir. Səkkiz sənədin təhlili göstərir ki, sahənin ölçüləri ilə arpanın miqdarı arasındakı nisbət sabit idi. Yəni 1 SAR (35 m²) sahəyə protoelam ölçü meyarının 40%-i həcmində arpa düşürdü. Əfsus ki, o zaman Elamda tətbiq olunan dənli bitkilərin ölçü vahidləri barədə təsəvvürümüz yoxdur. Yalnız Persepol qala kitabələrindən məlum olub ki, e.ə. V əsrdə elam leksikonunda KURRİMA (10 litr) və İRTİBA (3 litrə yaxın) adlanan meyarlardan istifadə olunub [35,7]. Ola bilsin ki, sonuncu meyar e.ə. III minillikdə də tətbiq olunurdu. Belə ki, xətti mətnlərdə “üç şaquli xətt” işarəsi Ri-hecasını ifadə edirdi və ehtimal ki, bu irtiba (“3”) sözünün baş hecası ilə əlaqələndirilməlidir. (Sonuncu fəslə bax).

1935-ci ilə V.Şeylin dərc etdiyi 8 lövhəciyin məzmunu eynidir; fərq yalnız rəqəmlərdədir. Sənədlərdə 1;2; 2,5; 3,5; 4; 4,5 və 6 SAR ölçülərindəki sahələrlə yanaşı, müvafiq olaraq 0,4; 0,8; 1; 1,4; [1], 6; 1,8 və 2,4 İRTİBA həcmində arpa qeydə alınıb [227, 108-114, 174]. Bu sənədlərə əsasən, 1 SAR (35 m²) əraziyə 1 İRTİBA meyarının 40%-i, yəni 1,2 litr həcmində arpa müvafiq gəlir. Ehtimal ki, bu sənədlərdə şumlanmış sahələrin ölçülərinə müvafiq səpin normaları göstərilib. Bir növ “səpin təlimatı” təsiri bağışlayan bu sənədlərin məlumatından aydın olur ki, Suz ətrafında 1 hektar sahəyə düşən səpin norması (33,6 litr) qonşu Şumerdəki orta normadan (25 litr) artıq idi.³⁴

Toxumluq arpa torpaq sahəsi ayrılmadan da verilə bilərdi. Məsələn, bir lövhəcikdə 6 ünvan üzrə bütövlükdə 110 KURRİMA+0,6 İRTİBA (1136 litr) həcmdə toxumluq arpa verilmə-

sinə dair hesabat aparılıb. Bunlardan dörd nəfər bərabər səviyədə: 10 KURRİMA + 3 İRTİBA, yəni 109 litr toxumluq arpa ilə təmin olunub [221, 217]. Nisbətən böyük həcmdə toxumluq arpa buraxılışı 221, 221 №-li sənəddə qeydə alınıb: 890 KURRİMA + 5,60 İRTİBA, yəni 8915,60 litr. Lakin burada bölgü konkret şəxslər arasında deyil, 5 müxtəlif əkin sahəsi üzrə aparılıb. Bu halda əkin sahəsi “xışın” təsviri ilə deyil, “xaç” şəkilli işarə vasitəsi ilə bildirilib ki, bu da P.Merici tərəfindən müəyyənləşdirilib [201, 162]. 221, 224 № digər bir sənəddə isə daha böyük həcmdə səpik arpa qeydə alınıb: 2740 KURRİMA + 3,20 İRTİBA və ya 27403 litrdən artıq.

İcarəyə götürdüləri torpağı əkib-becərmək üçün əkinçilər qoşqu heyvanları ilə də təmin olunurdular. Qonşu Şumerdə xışa iribuynuzlu mal-qara, bəzən də qatır və ulaq qoşulurdu [67, 39, 78, 93, 102-103; 74, 20, 49, 50]. Bəzi hallarda heyvanla birgə müəyyən miqdar arpa yemi də ayrılırdı [74, 21].

Protoelam sənədlərində atlardan qoşqu heyvanı kimi istifadə olunduğu ideoqrafik komplekslərlə müəyyənləşdirilir. Belə komplekslərdə heyvanı bildirən işarədən sonra “xışın” təsviri yazılırdı. Bir neçə lövhəcikdə “aygır” və “xış” işarələrinin yanaşı yazıldığını görmək olar. Məsələn, sənədlərin birində 331 “işlək aygırdan” sonra “14 rəncbər” qeyd olunub [227, 120]. Bu hesabat əsasən, bir icarədara 24-25 baş heyvan düşürdü. Digər bir lövhəcikdə isə bir rəncbərə 10 at ayrılması göstərilib [227, 121]. 10 baş aygır başqa bir sənəddə də qeydə alınıb [227, 119]. Bu sənəd 0,40 İRTİBA (yəni 1,2 litr) arpanın uçuotu ilə tamamlanır. Bəlkə də, bu sənəddə qeydiyyatı aparılan hər baş heyvana ayrılan arpanın gündəlik norması göstərilib.

Müqayisə üçün deyək ki, Şuruppakda e.ə. XXVI əsrdə əkinçiyə icarəyə götürdüyü sahənin ölçüsünə müvafiq olaraq 1-4 baş ulaq ayrılmalı idi [67, 93]. E.ə. III minilliyin sonlarında isə dövlətin torpaq fonundan icarəyə sahə götürən əkinçiyə 2-7 baş kəl və ya 24-dək ulaq ayrılması barədə mənbələrdə məlumatlara təsadüf olunur [74, 21].

Maraqlıdır ki, Suz sənədlərinin birində “xışın” təsviri qarşısında “inək” işarəsi yazılıb [227, 174]. Bu kompleksin ardınca

sahə ölçüləri və arpa miqdarı göstərilib. Güman etmək olar ki, bu sənəddə inəklə şumlanmış 4,5 SAR (170 m²-ə yaxın) əraziyə 1,8 İRTİBA (5,4 litr), yəni yuxarıda açıqlanan təlimata müvafiq toxumluq arpa səpinin hesabı aparılıb.

Əkinçilik mövsümi xarakterli olduğundan icarədarlar vaxtaşırı icmanın istehsal vasitələrinə malik olmayan üzvlərini, xüsusən də uşaqları işə cəlb edirdilər. Uşaqların istehsal sferasına cəlb olunması praktikası ən qədim Şumer lövhəcikləri ilə təsdiqlənir. Onlar TUR, DUMU “balaca”, “oğul” ideoqrafik işarəsi ilə ifadə olunurdu və güman edilir ki, yardımçı işlərə cəlb olunurdular [67, 51; 209, 13; 174, № 144].

Protoelam sənədlərində analoji işarə ondan artıq ideoqrafik kompleksin tərkibində çıxış edirdi. Bu komplekslərdə uşaqların fəaliyyət sahəsi, məşğuliyyəti və ictimai vəziyyəti göstərilirdi. Sənədlərdə daha çox “əkinçi” və “oğlan” işarələrindən yaranan kompleksə təsadüf olunur. Adətən, belə sənədlərdə onların gördüyü işin hesabı deyil, alacağı ərzaq məhsullarının qeydiyyatı aparılıb (bu barədə irəlidə söhbət açılacaq). Bir neçə sənəddə “ağac” + “oğlan” kompleksinə təsadüf olunur [225, 158, 278; 227, 20, 5017]. Digər bir sənəddə qeydə alınan 591 uşaqdan 42-si ağaclara qulluq edirdi [225, 45]. Bir lövhəcikdə hətta onlara rəhbərlik edən şəxs də xatırlanır [227, 4]. Sənədlərin birində “xış” və “oğlan” işarələrindən ibarət kompleksə də təsadüf olunur [225, 31]. Əkinçilikdə qızların əməyindən də istifadə olunurdu [227, 333; 221, 324].

Bəzi hallarda icarədarlar kollektiv istehsalda üstünlük verərək əkin sahələrini birgə becərirdilər. Bu fakt iki sənədin təhlili ilə müəyyənləşdirilir. Belə ki, 227, 73 №-li sənəddə bir qadına 22 SAR (yəni 770 m²), digər bir şəxsə isə + 14 SAR (yəni 490 m²) əkin sahəsi ayrılması qeyd olunub. Lövhəcik 2 KURRİMA + 2,40 İRTİBA (yəni 27,2 litr) həcmində toxumluq arpanın hesabı ilə tamamlandı. Bu həcmdə toxumluq arpa, təbii ki, hər iki şəxsə ayrılan ümumi əkin sahəsi üçün (22 SAR + 14 SAR = 1266 m²) nəzərdə tutulmuşdur və bu Şumerdəki orta illik səpin normasına (1 hektara 25 litr) müvafiqdir. Digər sənəddə bu iki icarədarı yanaşı qeyd etməklə, onlara ayrılan əkin sahəsinin ölçüləri və

toxumluq arpanın miqdarı ümumiləşdirilərək göstərilmişdir [227, 78].

E.ə. II minilliyin II yarısında kollektiv təsərrüfatların xüsusi mülkiyyətçiliyin inkişafı ilə əlaqədar fərdi və ailəvi təsərrüfatlara parçalanması prosesi güclənir [77, 217].

Bir qrup sənədlər “əkinçi” işarəsi ilə tamamlanır. Belə sənədlər arpa və digər dənli bitkilərlə yanaşı, heyvanların da uçotuna həsr olunub [221, 224, 235, 262; 225, 10, 320; 227, 61, 64]. Lakin bu lövhəciklərdə əkinçilərin hansı amplituda (şahid, sənəd imzalayan, məhsul təhvil verən və ya alıcı) çıxış etdiyi naməlum qalır.

E.ə. IV minilliyin ortalarına qədər şəhər əhalisinin məşğuliyyətində saxsı qablar istehsalı mühüm yer tuturdu. İlk saxsı qab nümunələri Gənc-Dərədən aşkarlanıb; belə kobud düzəldilmiş iri qablarda ərzaq məhsulları saxlanırdı. Persepolun anbarlarında yerə basdırılmış və qida ehtiyatı üçün nəzərdə tutulmuş nəhəng küplər mövcud idi; onların bəzilərinə balıq sümükləri də tapılıb [40, 31; 51, 460; 31, 112]. Gil qablar əl ilə düzəldilir və xüsusi dulus ocaqlarında bişirilirdi. Qablara yüksək zövqlə işlənmiş bəzək və naxışlar vurulurdu. Həndəsi cizgilər və realist təsvirlər qabların əsas naxışlarını təşkil edirdi [63, 416-425, 433-440; 103, şəkil 171-193, 199-202; 86, 11-14]. Bu naxış və dekorlar müəyyən semantik çalara malik idi, onların bəziləri isə sonralar yazı işarələrinə çevrilmişdi. Qablar üzərində bahgün, çanaq bağanın, bitkilərin, yağm (“1/60” rəqəm-simvolu), suyun (qoşa dalğavari xətt) və s. təsvirləri diqqəti cəlb edir ki, bu da, heç şübhəsiz, onların təyinatından xəbər verir [257, şəkil 9, pl, 60 a-d, pl., 112 d., pl., 113, a.c.; 2, şəkil 68; 147, şəkil 54^a, 65, 70, 73, 75, 78, 79.].

“Suz B” dövründə qab-qacaq istehsalında dönüş yaranır. Dulus dəzgahında düzəldilən hamar qablara qulp və uzunsov burun qoyulurdu. Möhürlərdəki təsvirlərdən bəlli olur ki, qab-qacaq istehsalı ilə əsasən kişilər məşğul olurdu. Bununla belə, bəzi işlər qadınlar tərəfindən yerinə yetirilirdi [71, 20, şəkil 11, 12, 15; 186, şəkil 6, 7; 84 №629, 631, 634, 636, 640-642, 646, 649-651, 666].

Saxsı qablar istehsalı e.ə. III minillikdə də sənətkarlığın aparıcı sahəsi olaraq qahrdı. İstehsalın bu sahəsində ənənəvi halların

tətbiqi davam etsə də (məsələn, bəzi qabların dəfn mərasimi üçün hazırlanması, material kimi əhəng daşından, gipsdən və bitumdan istifadə, realist təsvirlərin verilməsi və s.), forma müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir [183, 113-119]. Bu, piktoqrafik sənədlərlə də təsdiqini tapır.

Erkən tədqiqatlarda 20-dən artıq yazı işarəsinin müxtəlif formalı qab-qacaqla əlaqəli olduğu müəyyənləşdirildi. Bu işarələrdə qablar üçün xarakterik olan detallar (qulp, burun, süzgəc üçün dəliklər və s.) da qeyd olunurdu [197, № 1275, 1808, 1898, 2639, 2686, 2700, 2702, 2731, 2821, 2913, 2951, 4036, 4158, 4161, 4807, 4865, 5422; 164, 345; 39, şəkil 26; 201, 162].

Qab-qacaq təsvirləri onlarca mürəkkəb işarənin aparıcı elementi kimi çıxış edirdi. Qablarla bağlı işarələrin daxili boşluğuna horizontal xətlər, xırda dairəciklər, rəqəm-simvollar və hətta ərzaq məhsullarını bildirən işarələr də çəkilirdi. Belə kombinə olunmuş işarələr, ehtimal ki, qabların taxıl və maye formalı ərzaqla dolu olduğuna və onların tutumuna işarə edirdi. Qab təsvirlərinin daxili boşluğunda kəsirli rəqəmlərin verilməsi çox kiçik ölçülü qabların mövcudluğunu təsdiq edir. Belə qablar Suzdan aşkar olunmuşdur [102, şəkil 272, 273; 183, şəkil 28, 37, 38, 39, 42, 44, 49].

Bəzi qab təsvirlərinin altında xırda ştrixlər (cizgilər) çəkilirdi. Belə kombinasiya altında dəlikləri olan və doldurulduqdan sonra xüsusi tıxaclarla qapanan iri tutumlu saxsı qabların tətbiq olunduğuna işarə edir. Möhürlərdə anbarların damında belə qabların yerləşdiyini görmək olar [84, № 658, 661, 663].

Persepolada, Suzda, Məlianda, Şəhri-Soxte və Təpə-Yahyada aparılan qazıntılar belə iri qabların xüsusi möhürlərlə qapan-dığını aşkara çıxardı [15, 229; 31, 124].

Suzun piktoqrafik sənədlərində “altı ştrixlənmiş qab” işarəsindən sonra bəzi hallarda kəsirli ədədlərin yazılması diqqəti cəlb edir. Ehtimal ki, belə kiçiktutumlu qablar süzgəc kimi istifadə olunurdu. Suzdan belə qabların bürünc (tunc) nümunələri tapılıb [15, 121].

İritutumlu qabları taxta şuqulla iki nəfər çiyinlərində daşıyırdı. Bunu möhürlərdəki təsvirlər təsdiqləyir [84, № 667; 15, şəkil 26:2].³⁵

Qab-qacaq işarələrinin bir qismi konkret ərzaq məhsullarını bildirirdi. Adətən, belə məhsulların miqdarı xüsusi ölçü sistemi ilə göstərilirdi (19 №-li cədvələ bax).

Təbii sərvətlərin zənginliyi Elamda sənətkarlığın digər sahələrinin, o cümlədən metallurgiyanın inkişafına zəmin yaradırdı. Əvvəlki neolit məskənlərindən fərqli olaraq, Suzda e.ə. IV minilliyin ortalarından misdən istifadə geniş hal almağa başlayır. Əmək alətləri və bəzi məişət əşyaları (iynə, biz, güzgü, kərki, balta, qıhnc, sancaq və s.) misdən hazırlanırdı [102, şəkil 207; 183, 93, 109, 119; 208, şəkil 79-83; 195, şəkil 21, 55; 73, şəkil 76, 83]. Mis qablar xüsusi qəliblərdə və sobalarda düzəldilirdi. Qazıntılar zamanı əsasən iki yaruslu sobaların qalıqları Suzdan, Sialkdan və Təli-Bakundan tapılmışdır [73, 213; 131, 27-30, 37-38; 181, 6-7; 61, 25; 31, 122]. Bu sobalarda lazımi temperaturu saxlamaq üçün keçi dərisindən (?) düzəldilmiş kürəklərdən istifadə olunurdu. Möhürlərin üzərində belə kürəklərin təsvirinə təsadüf olunur [84, № 640, 642, 646; 71, şəkil 15]. Bütün bunlar onu göstərir ki, metallurgiya ilə ixtisaslaşmış sənətkarlar məşğul olurdu. Arxeoloji materialın təhlili göstərir ki, e.ə. IV minilliyin sonlarında sənətkarlıq əkinçilikdən tamamilə ayrılaraq, müstəqil sahə kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır [48, 88; 86, 15, 16, 26].

Xırdabuynuzlu mal-qaranın sayının artması toxuculuğun inkişafına zəmin yaradırdı. Persepoldan, Sialkdan, Suzdan gil və alebastrdan düzəldilmiş ağırlıq daşlarının və iylərin tapılması üfqi vəziyyətdə işlədilən toxuculuq dəzgahının mövcudluğundan xəbər verir [131, 74; 147, 11; 73, 295]. Bas-Mardeh, Təpə-Quran və Suzdan heyvan sümüklərindən hazırlanmış iynə və biz nümunələri də tapılmışdır. Maralıdır ki, Suz nümunələri üzərində müxtəlif formalı işarələrə təsadüf olunur [195, şəkil 38].

Yun parçam təsvir edən işarə protoşumer piktoqramı ilə eyni qrafik formaya malikdir (2 №-li cədvəlin 22-ci işarəsi). Protoelam sənədlərində “parça” işarəsinin “qoyun” ideoqramı ilə kompleks yaratması onu deməyə əsas verir ki, parça qoyun yununun emalından alınır. Bir sənəddə 3, digərində isə 6 parçanın hesabı aparılıb [227, 401; 227, 423]. Bəzi hallarda “parça” işarəsi konkret peşə sahiblərini, dərziləri bildirirdi. “Parça” işarəsinin

“qadın” ideoqramının daxili boşluğuna yerləşdirilməsi onu göstərir ki, dərziliklə qadınlar da məşğul olurdu (5 №-li cədvəldə 4-cü işarə).

Şumerin təsərrüfat sənədlərində elam mənşəli müxtəlif peşə sahibləri xatırlanır. Əsasən silah, pivə və çaxır istehsalında çalışan bu ustalar gündəlik qida ilə təmin olunurdular [175, № 640, 641, 643, 645, 653, 656, 665, 668, 674, 677]. Elamlılar qonşu Şumer şəhərlərini yalnız xammalla (tunc, ağac, gümüş və s.) deyil, həm də silahla təmin edirdilər. Ummadan tapılmış şumer mətnlərində bildirilir ki, Sabumdakı daş karxanalarında il yarım davam edən ağır işlərdə 3000-dən artıq adam çalışırdı [54, 176].

Protoelam mətnlərində sənətkarlarla bağlı məlumatlara az təsadüf olunur. Sənətkarları və onların əməyinin məhsullarını bildirən işarələrin mövcudluğu şübhə doğurmur. Əfsus ki, bir neçə sənəddə saxsı qabların tənə qismində qeydə alındığını söyləmək olar [225, 35, 107, 434]. Bir lövhəcikdə dulusçuluqla məşğul olan qadınların “8” rəqəminə nəzərən 180° fərqlə təsvirini görmək olar [225, 166; 84, № 666].³⁶ Ehtimal ki, burada söhbət 8 ölmüş dulusçu qadından gedir. Maralıdır ki, ölmüş işçilərin sayı Şumer sənədlərində də göstərilirdi [74, 130].

Erkən Elam və Şumer cəmiyyətlərinin iqtisadi yüksəlişini şərtləndirən bir sıra ümumi və oxşar cəhətlər mövcud idi. İstehsal sahələri əsasən aparıcı mərkəzlər ətrafında cəmlənir, məbəd və saray strukturları tərəfindən idarə olunur, əkin sahələri çaykənarı münbit zonalarda yayılır və irriqasiya şəbəkəsi ilə suvarılma hesabına həyata keçirilirdi və s. Eyni coğrafi şəraitdə yerləşdiyindən eyni məhsul istehsal edən Şumer şəhərləri arasında mübadilə və ticarət əlaqələri olduqca ləng həyata keçirdi; onlar ticarət partnyorları deyil, rəqabət mərkəzləri idi. Bu baxımdan onlar arasında hərbi münaqişələr adi hal idi və hazır məhsulun qənimət kimi ələ keçirilməsi üçün aparılırdı.

Lakin relyev xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyi Elam iqtisadiyyatı üçün əlavə üstünlüklər yaradırdı. Elam şəhərləri izafi məhsul uğrunda deyil, daha çox xammal və təbii sərvətlər ələ keçirmək üçün rəqabət aparırdı.

Şumerdə olduğu kimi, Elamda da məbəəd təsərrüfat strukturlarında daimi və mövsümi işlərə cəlb olunanların, o cümlədən inzibati-idarəçilik sistemində çalışanların əməyi natural formada dəyərləndirilirdi. İşçilərin əmək fəaliyyəti, gördükləri işin həcmi sənədlərdə əks olunmasa da, təsərrüfata cəlb olunanların qeydiyyatı aparılırdı. Məxsusi olaraq işçilərin uçotuna həsr olunmuş sənədlər azlıq təşkil edir. Dörd lövhəcikdə çobanların (?) qeydiyyatı aparılıb [227, 453-456]. Qadmların da kişilərlə bərabər təsərrüfata cəlb olunması sənədlərlə təsdiqlənir. Məsələn, 225, 245 №-li lövhəcikdə 82; 225, 432 №-li mətnə 6; 225, 466 №-li sənəddə 10 qadın qeydə alınıb və s. Kişi işçilərin qeydiyyatına həsr olunan sənədlərin, demək olar ki, hamısı fraqmentar vəziyyətdədir [227, 5227; 225, 427; 225, 440]. Yardımçı işlərə cəlb olunan uşaqların qeydiyyatı digər işçilərlə bərgə və ya ayrılıqda aparılırdı. Məsələn, bir sənəddə 26 su daşıyan qız və fəaliyyəti bəlli olmayan daha 39 qız qeydə anılıb [227, 194]. 49 qızın qeydə alındığı digər bir lövhəcikdə göstərilir ki, bunların 20-si pivə bişirməklə, 3-ü möhür düzəltməklə, ikisi dulusçuluqla, digər ikisi isə keçilərə qulluq etməklə məşğul idilər [227, 297]. Digər sənədlərdə qeydə alınan qızların məşğuliyyət sferası göstərilməyib [225, 44-5 qız; 225, 113-19 qız və s.].

Uşaqların böyük sayda qeydə alındığı bir lövhəcikdə 591 oğlan xatırlanır. Onlar 7 dəstə üzrə qruplaşdırılıb. Ən böyük dəstəyə 147, ən kiçiyinə isə 44 uşaq daxil idi [225, 45]. Digər bir sənəddə 30 “bağban oğlan” qeydə alınmış [225, 173]. Başqa bir lövhəcikdə qeydə alınan 264 oğlanın isə məşğuliyyəti göstərilməyib [227, 264]. Qızların isə ən iri sayda qeydiyyatı 227, 397 №-li lövhəcikdə aparılıb: 400 nəfər. Şəxsi heyətin hesabatına həsr olunmuş bu tip sənədlərin sayını artırmaq da olar. Ölən işçilərin hesabatının aparılması şəxsi heyətin sayına nə qədər ciddi yanaşıldığına, hər bir işçinin diqqət mərkəzində olduğuna işarədir. Belə hallarda ya ölən işçinin realist təsviri, ya da onu ifadə edən işarə 180° fərqlə verilirdi [197, 5; 225, 190, 179, 166; 225, 21, №-li lövhəciklər].

Mətnlərdə əmək haqqı müqabilində işçilərə ayrılan ödəmələri təyin etmək tədqiqatın problemli məsələlərindəndir. Uçot

obyektinin təyinatı əksər hallarda göstərilmədiyindən məhsulun alınma və ya verilmə məqsədi ilə qeydə alındığı bilinmir. Yalnız təxmini fikir yürütmək olar ki, məhsulların “ünvanlar” üzrə hesabatı kiçik kəmiyyətlərlə, xüsusən kəsirli ədədlərlə müşayiət olunduqda söhbət əmək haqqı formasındakı ödənişlərdən gedə bilər. Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və anbarlara təhvil verilməsi əsasən mövsümi hallarla əlaqəli olduğundan, sənədlərdə onların uçotu iri kəmiyyətlərlə müşayiət olunurdu. Əfsus ki, sənədlərdə qeydiyyat tarixi göstərilmədiyindən verilən ödəmələrin hansı müddət üçün nəzərdə tutulduğu qaranlıq qalır. Həç şübhəsiz ki, ödəmələr gündəlik, həftəlik və aylıq müddətlərə verilirdi. Gündəlik ödəmələrin əsasını bir şəxsə (və ya bir heyvana) ayrılan rasion norması təşkil edir və minimal tələbatın təmin olunması üçün nəzərdə tutulurdu.

Mərkəzləşmiş məbəəd və dövlət inzibati-təsərrüfat strukturlarında çalışanların əməyinə ayrılan ödəmələr, o cümlədən heyvanların yem rasionu arxaik şumer mətnlərində də əksini tapıb. Sistemli şəkildə belə qeydlərin aparılması e.ə. III minilliyin son yüzilliyinə təsadüf edir. Bu dövrün sənədlərindən bəlli olur ki, işçilərə əmək haqqı ödəmələri, adətən, görülən işin həcminə əsasən deyil, əmək günləri üzrə verilirdi. Günəmuzd iş prinsipinin ciddi gözlənilməsi təsərrüfatlarda ayrıca olaraq işçi qüvvəsinin uçotu aparılırdı. İşçi qüvvəsi tam və kəsirli ədədlərlə verilə bilərdi. Çünki eyni işdə tam iş günü ərzində, günün yarısı və hətta 2/3 hissəsi müddətində çalışanlar var idi [67, 272; 74, 88-96].

Əmək haqqına təsir göstərən digər mühüm amillər işçilərin peşəkarlıq səviyyəsi, yaş həddi və cinsi ilə əlaqəli idi. Belə ki, peşəkar səviyyəli kişi işçilərə ayrılan ödənişlər qadın və uşaqlara veriləndən 2-3 dəfə artıq olurdu. Bu nisbət uzun əsrlər boyu dəyişməz olaraq qalırdı.

Təsərrüfatda çalışdığı bir əmək günü müqabilində kişilərə orta hesabla 1,7 litr arpa, eyni miqdarda pivə, un, 350 qram bitki yağı, ət, balıq, xurma, parça, paltar, 2 kq yun və s. verilirdi [74, 31, 34, 69, 188-189]. Ev heyvanlarının yem rasionunda da normalar gözlənilirdi. Belə ki, gün ərzində qoşqu kəllərinə təxmi-

nən 5 litr, ulağa 2,5 litr, xırdabuynuzlu mal-qaraya 1 litr arpa yemi verilirdi [67, 326].

Eynilə bu tip qeydlərə Elamın piktoqrafik sənədlərində də rast gəlinir. Onların məlumatları ödəniş alanların sosial rəqəmi, cəmiyyətdəki mövqeyini müqayisəli şəkildə təhlil etməyə imkan verir. Belə təhlil uçuotu aparılan məhsulların cəmiyyətlərindəki fərqlərə əsaslanır. Bu baxımdan işçilərin ərzaq rasionuna daxil olan üç məhsulun – arpa, yağ və pivənin təyinatı üzrə paylaşdırılmasının sənədlərdə necə əks olunduğunu, qısaca da olsa, nəzərdən keçirmək yerinə düşər.

20 №-li cədvəldə müxtəlif fərdlərə verilən arpanın miqdarı göstərilmişdir. Bunlardan 4, 11 və 15-ci “ünvanlar” aldığı arpanın çoxluğu, 5-10, 16, 17-ci “ünvanlar” isə azlığı ilə fərqlənir.

1, 2, 3 və 12-ci “ünvanlara” verilən arpanın norması üst-üstə düşür ki, bu da onların təxminən bərabər statusa malik olduğunu göstərir.

Fərdlərə ayrılan yağ ödəmələrinə dair məlumatları əks etdirən 21 №-li cədvəldə qul oğlanın (15-ci “ünvan”), dərzinin (16-cı “ünvan”) və rəncbərin (3-cü “ünvan”) aldığı normanın azlığı diqqəti cəlb edir. Balıqçılarla (17-ci “ünvan”), çobanların (13-cü “ünvan”) norması eyni idi. Maraqlıdır ki, qadınların yağ almasına dair sənədlərdə heç bir məlumat yoxdur. Yağ istehsalı birbaşa qadın zəhməti ilə bağlı olduğundan, bu məhsula olan tələbat, ehtimal ki, onların özləri tərəfindən həll edilirdi və kənardan alınmırdı.

22 №-li cədvəldə fərdlərin pivə almasına dair məlumatlar cəmlənmişdir. Pivəni bildirən işarə (9 №-li cədvəlin 7-ci işarəsi) V.Şeyl tərəfindən 1905-ci ildə müəyyənləşdirilmiş və digər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur [221, 744 №-li işarə; 201, 162]. 22 №-li cədvəldə 2, 3, 13, 15-18-ci “ünvanlar” aldığı normanın azlığı ilə seçilir.

Şumer mətnlərində dəfələrlə işçilərə digər ərzaq məhsulları ilə yanaşı, pivə ödənişləri barədə qeydlərə təsadüf olunur; onlar orta hesabla “yarım qab” pivə alırdılar [67, 87, 89, 221, 225]. Maraqlıdır ki, “yarım qab” ifadəsi ölçü meyarı kimi Urukun arxaik sənədlərində süd ödənişlərinin qeydiyyata zamanı da

işlənirdi [134, 1, 2, 5, 7 №-li lövhəciklər]. Şumerdə çalışan elamların əməyinin bəzən pivə ilə ödənilməsi Akkad dövrünün mixi sənədləri ilə də təsdiqlənir [137, 67, 68 №-li lövhəciklər]. İki arxaik Şumer mətnində uşaqlarla əlaqədar xeyli miqdarda çörək və pivə ödənişləri qeydə alınıb [67, 56].

Məzmunu tamamilə ideoqrafik işarələrlə yazılmış Suz lövhəciklərinin birində müxtəlif sahələrdə çalışan oğlanlara verilən pivənin hesabı aparılıb [227, 21]. Lövhəciyin üz tərəfinin I sətirində qeydə ahnan oğlanların ümumi sayı – “34” göstərilmişdir. II-III sətirlərdəki rəqəmlərin cəmi (14, 20+4+1+0,5+1) lövhəciyin arxa tərəfində yazılmış pivənin ümumi miqdarı ilə (“20, 70”) üst-üstə düşür. Lövhəciyin üz tərəfində uşaqların peşə fəaliyyətini bildirən işarələrdən sonra yazılmış rəqəmlərin ən kiçiyi 1/2-dir (qrafik ifadəsi: “0,20”+ “0,20”+ “0,10”). Ehtimal ki, bu rəqəm bir yeniyetmə oğlanın gündəlik pivə norması idi. Müqayisə üçün deyək ki, Persepoldan tapılmış elamdilli təsərrüfat sənədlərində (e.ə. I minilliyin ortaları) ixtisash orta yaşlı işçilərə verilən pivənin gündəlik norması təxminən 1 litr təşkil etdiyi göstərilir [37, 172]. Yeniyetmələr üçün bu norma 0,5 litr ola bilərdi. 227, 21 №-li lövhəcikdə qeydə ahnan pivə ödənişləri 23 №-li cədvəldə verilmişdir.

İşçilər digər məhsullarla da təmin olunurdular. Məsələn, bir qrup sənədlərdə əkinçi qadınlara müxtəlif qablara doldurulmuş məhsulların paylanması qeyd olunub [227, 303, 305, 307, 316, 336, 467].

20, 21, 22, №-li cədvəllərdə toplanan məlumatlar arpa, yağ və pivə üzrə olan ödəmələri tam əhatə etməsə də, ödəmələrin miqyası barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Hər üç cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, işçilərin bu məhsullarla təminatında ciddi fərqlər mövcud idi. Hətta arpa ödənişi yüksək olanların yağ və pivə ödənişləri gözlənildiyindən az olduğu hallarla rastlaşırıq. Normalar sabit olmadığından ödəmələrin gözlənildiyindən az və ya çox həcmdə ayrılması adi hal idi. Ödəmələrin səviyyəsi təchizatda vaxtaşırı baş verən müvəqqəti çətinliklər üzündən də aşağı düşə bilərdi.

VI FƏSİL ELAM PİKTOQRAFİYASININ İNKİŞAFI: IDEOQRAFİK İFADƏ VASİTƏLƏRİNDƏN HECALI YAZILIŞA KEÇİD

Protoelam piktoqrafik sənədlərinin hansı dildə yazıldığı uzun illərdi mübahisə obyektı olaraq qalır. İndiyə qədər yüzdən artıq piktoqrafik sənədin məzmunu barədə mülahizələr söylənsə də, əsasən rəqəmlərin oxunuşunda irəliləyiş əldə olunmuşdur [197, 16-43].

Mətnlərin böyük əksəriyyəti Suzdan tapıldığından onların elam dilində yazıldığı daha çox vurğulanıb. Q.Çayld hətta onların anşan dilində yazıldığını güman edir [73, 221]. A.Vaymana görə, Suz lövhəcikləri sanskrit dilində yazılmışdır [28, 3-5; 29, 67 – 71; 30, 24-25]. Y.B.Yusifov piktoqrafik sənədlərin dilini Şumer və akkad dillərindən fərqləndirir [77, 33]. Həqiqətən də, protoşumer sənədlərində cümlə rəqəmlərlə başladığı halda, protoelam mətnlərində bunun əksinin şahidi oluruq. Hər bir söz konkret işarə ilə ifadə olunduğundan mətnlərin dilini müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, “dolçanın” və “şahı barmağın” təsviri 1 ədəd dolça barədə xəbər verir və bu xəbəri istənilən dildə oxumaq olar, çünki bu, təsvirin dilidir. Əgər bu ifadə hecalı şəkildə, yəni fonetik formada yazılarsa, onun dili barədə mülahizə söyləmək olar.

Piktoqrafik və xətti mətnlərdə təsadüf olunan işarələrin siyahıları bir neçə dəfə dərc olunub. Bu cədvəllərdə işarələrin variantları və hansı mətndə rast gəlinəyi də göstərilirdi. Birinci siyahıda 989 [221, 84-114], ikincidə – 1582 [225, 31-66], üçüncüdə – 5529 [197, 45-146, planches. XII-LXVII] işarə, simvol və onların variantları əks olunub. P.Mericinin siyahısında 393 əsas işarə verilib ki, müxtəlif variantlar nəzərə alınmaqla onların ümumi sayı 2280 təşkil edir [205; 119, 325]. C.Dala məxsus sonuncu siyahıda 506 əsas işarə (qrafik variantlar nəzərə alınsa da, fərqli işarə kimi verilməyib) əks olunub [270, 1-60].

Xətti şriftli mətnlərdə 62 işarədən istifadə olunub ki, [152, 44; 149, 21] bunlardan yalnız 19-na piktoqrafik mətnlərdə təsadüf olunur [88, 1-7].

Elamın piktoqrafik lövhəciklərində hecalı yazılışın mümkünlüyü bir çoxları tərəfindən söylənilsə də, indiyə qədər bir söz belə oxunmayıb [197, 34; 92, 32; 24, 125].

Tədqiqatçıların yekdil rəyinə görə, protoelam piktoqrafiyası əsasən ideoqrafik xarakterli olduğundan işarələr konkret sözləri bildirirdi. Bu sözlər mətndə cümlə üzvü kimi çıxış edir və dilin qrammatik normalarına uyğun olaraq yerləşdirilirdi. İki ideoqrafik işarə ilə ifadə olunan anlayışlarda (əsasən uçot obyektləri və “ünvanlar”) işarələrdən biri təyin funksiyasını icra edirdi. Belə ideoqrafik komplekslərdə işarələr arasında semantik əlaqə mövcud idi. Məsələn, “kirkirə” təsvirini “Arpa” sinvolunun qarşısında yazmaqla məhsulun formasını, yəni arpanın un halında olduğunu ifadə edirdilər [225, 109 №-li sənəd].

Bununla belə, bəzi komplekslərdə iki işarə arasında semantik bağlılıq nəzərə çarpmır. Məsələn, “qatır qulaqları” + “su”; “su” + “it”; “küp” + “quş” və s. işarələrdən qurulmuş komplekslərin izahı heç bir məntiqə həllini tapmır.

Ehtimal ki, belə komplekslərin yazılışında işarələr arasında semantik əlaqənin gözlənilməsi şərt deyildi, məqsəd müəyyən hecalı yazılışı təmin etmək idi.

Bundan əlavə, ideoqrafik mətnlərdə işarələr əksər hallarda müəyyən olunmuş ardıcılıq üzrə yerləşdirilirdi. Bəzi hallarda isə işarələrin “yerində” yazılmadığının, yəni mövqeyinin dəyişdirildiyinin şahidi oluruq. İdeoqrafik işarələrin “yerini dəyişməsi” piktoqrafiya tarixində təsadüf olunan haldır. Belə ki Şumerin Şuruppak şəhərindən tapılan təsərrüfat sənədlərində (e.ə. 2600-cı illər) şəxs adlarının yazılışında hətta hecalı oxunuş üçün nəzərdə tutulan işarələr fonetik ardıcılıqla deyil, qarışıq formada yazılırdı [41, 33; 67, 37]. Suzdan tapılan piktoqrafik sənədlərdəki xırda komplekslərdə də işarələrin yerinin dəyişməsinin şahidi oluruq. (Bax: 24 №-li cədvəl). Şumer mətnlərində bəzi söz və adların “tərs” yazılışı ənənəvi olaraq uzun illər ərzində dəyişməz qalmışdır. Məsələn, “böyük adam” titulu GAL+LU şəklində

yazılsa da lu-qal kimi oxunurdu. Ay tanrısı Zuen isə EN+ZU kimi yazılırdı və s. Ola bilsin də ki, 24 №-li cədvəldə verilən “tərs” yazılışlar bustrofedon, yəni yazı istiqamətinin dəyişməsi ilə izah olunmalıdır. Lakin belə yazılışların fonetik oxunuşla bağlılığını da inkar etmək olmaz.

Nəhayət, fonetik yazılış olmadan yer və şəxs adlarını – təsərrüfat əməliyyatlarının mühüm subyektlərini ifadə etmək olmaz.

Qədim yazı sistemlərinin tədqiqatında istinad nöqtəsinin olması mühüm və həlledici şərtədir. Məsələn, protoşumer lövhəciklərinin oxunuşunun müəyyənləşdirilməsində piktoqramların varisi olan mixi işarələr həlledici amil idi. Belə ki, IV Uruk və Cəmdət-Nəsr dövrlərinin piktoqramlarının bir hissəsinin sonralar mixi işarələrə çevrildiyindən, onların nəinki ilkin mənasını, hətta hecalı oxunuşlarını da bərpa etmək olur. Xoşbəxtlikdən, Elamın piktoqramları üçün də belə istinad nöqtəsi mövcuddur. Söhbət Suzdan tapılmış xətti şriftli mətnlərdən gedir. Xətti şriftlə yazılmış kitabələrin tədqiqi sona çatmasa da, əldə olunan nəticələr tapılan mətnlərin yarısının məzmununu dərk etməyə imkan verib. Bu nəticələrin piktoqrafik sənədlərin oxunuşuna tətbiqi prinsipə mümkün olsa da, bu iş xronoloji uyğunsuzluq üzündən ilk nəzərdən perspektivsiz görünür. Belə ki, U.Braysa görə, Elamda piktoqrafik yazı sistemi e.ə. 2900–2600-cü illərdə, yəni təxminən dörd əsr tətbiq olunmuşdu [92, 22; 93, 27-28]. Xətti şriftlə yazılmış mətnlər isə V.Hinsin mülahizələrinə görə, Puzur-İnşuşinakın adı ilə bağlı idi [149, 17; 71, 28,33, 75, 78]. Lakin Elamın tarixində hər iki yazı sistemi arasında dörd əsrlik yazısız mərhələnin olması inandırıcı görünür. Nəzərə alsaq ki, e.ə. XXIII əsrdə Suzda akkad mixi yazı sistemi yayılmışdı, bu halda dörd əsr əvvəl unudulmuş piktoqrafiyanı dirçəltməyə nə ehtiyac var idi.

E.ə. XXIII əsrdə – Elamda siyasi yüksəlişin yaşandığı dövrdə formalaşmış yazı sisteminə böyük tələbat mövcud idi. Elamlılar qonşuluqdakı şumer-akkad mixi yazı sistemindən xəbərdar olsalar da, yerli yazı sisteminə xüsusi önəm verirdilər; bunu ölkənin artan siyasi nüfuzu tələb edirdi. Bir sıra əlamətlər (bunlar irəlidə nəzərdən keçiriləcək) Suzda piktoqrafik və xətti yazı sistemləri-

nin paralel işləndiyindən xəbər verir. E.ə. XXIII əsrdə yazı mədəniyyəti sahəsində aparılan islahatlar daha mükəmməl olan xətti qrafikalı yazıya keçiddə zəmin yaratdı. Əvvəllər yalnız sadə uçot əməliyyatlarının qeydə alınmasında işlədilən heroqliflərə konkret heca oxunuş verməklə yazı texnikasının imkanları genişləndi. Bundan sonra ölkənin həyatında baş verən əhəmiyyətli hadisələri (məbədlərin tikintisini, dini ayinlərin icrasını, aparılan hərbi əməliyyatları və s.) yazıya həkk etməklə gələcək nəsillərə çatdırmaq imkanı yaranmışdı.

Piktoqrafik və xətti şriftlə yazılmış mətnlərdə təsadüf olunan işarələr arasındakı zahiri oxşarlıq onların eyni mənşəli olduğuna dəlalət edir. İşarələrin qrafik uyğunluğu onların hər iki yazı sistemində eyni oxunuşa malik olduğunu söyləməyə əsas versə də, bu sahədə heç bir araşdırma aparılmayıb.

V.Hinsin araşdırmaları nəticəsində xətti mətnlərdə rast gəlinən 60 işarənin oxunuşu müəyyənləşdirildi [149, 21]. Lakin onun təklif etdiyi bəzi oxunuşlar birmənalı qəbul olunmur. Belə ki, 25 №-li cədvəldəki 25 və 38-ci işarələri müvafiq olaraq MU və UK kimi oxumaq da təklif olunmuşdur [256, 343]. Bizim təklif etdiyimiz oxunuşlar isə “?” işarəsi ilə verilir.

V.Hins hesab edir ki, xətti işarələr və onların piktoqrafik formaları eyni cür oxunmalıdır [150, 36]. İşarələrin zahiiri oxşarlığı və hətta eyni oxunuşa malik olmaları heç də piktoqrafik və xətti mətnlərin eyni dildə yazıldığını söyləməyə əsas vermir. Belə ki, şumerlərin yaratdığı mixi yazı sistemi sonralar bir-biri ilə genetik qohumluğu olmayan akkad, elam, hurri, hett, urartu dillərində müxtəlif məzmunlu mətnlərin yazılışında tətbiq olundu. Bu baxımdan piktoqrafik və xətti elam mətnlərinin müxtəlif dildə yazıla biləcəyi ehtimah da irəli sürülürdü [36, 224-225].

Lakin bir sıra əlamətlər piktoqrafik və xətti işarələrin eyni cür oxunduğunu və elamdilli mətnlərin yazılmasında tətbiq olunduğunu söyləməyə əsas verir.

İlk öncə onu qeyd edək ki, xətti mətnlərin bəzi qısa komplekslərinə (işarə birləşmələrinə) daha qədim piktoqrafik sənədlərdə də təsadüf edilir (bax: cədvəl №26). Bunların bir qisminə

bütöv sözlər yazılsa da (1,2,5,8-ci komplekslər), digərləri yarı-mçıq ifadələrdir.

Tərəfimizdən aparılan araşdırmalar nəticəsində işarələrin piktoqrafik sənədlərdəki ideoqrafik oxunuşu ilə xətti mətnlərdəki hecalı oxunuşu arasında heç bir fərqi olmadığı, əksinə, birbaşa genetik əlaqənin mövcudluğu nəzərə çarpır. Bu tədqiqatlar göstərir ki, işarələrin hecalı oxunuşu onların ilk əvvəl ifadə etdiyi semantik anlamdan törəmişdir. Fikrimizi 25 №-li cədvəldəki bir neçə işarənin tədqiqi təmsalında nəzərdən keçirək.

1. Cədvəlin 1-ci işarəsinin analoji qrafikalı Şumer variantı işçilərə rəhbərlik edən səlahiyyətli şəxsi ifadə edirdi [174, №259]. Protoelam işarəsinin erkən formasında şaquli xəttin üzərində iki deyil, daha artıq üfüqi xətlər çəkilirdi [197, 421-426 №-li işarələr]. Analoji formalı şumer işarəsi -AŠ – hecasını ifadə etməklə yanaşı, ölçü anlamında da çıxış edirdi [174, №167]. Ehtimal ki, bu erkən formalar taxta parçası və ya gil lövhəcik üzərində cizgilər çəkməklə primitiv hesabatın aparılmasının qrafik təsviri idi. Elamın piktoqrafik sənədlərində bütün bu formalar konkret peşə sahibini, hesabdarı bildirirdi. Elam dilində bu peşə sahiblərinə HAŠİRA, yəni “sayan”, “hesablayan” deyilirdi [192, 97]. Bu termin HAŠSA “saymaq”, “hesablamaq” felinə – r sözdüzləldici şəkilçisini əlavə etməklə yaranmışdır. Müqayisə et: PET – “döyüş”, “savaş” – petir “qiyamçı”; SUNKİ – “hakimiyyət” – SUNKİR “hökmdar”, KUTİ – “qorumaq” – KUTİR “mühafizəçi” və s. [44, 96-97]. Orta Elam dövrünə aid sənədlərdə təsadüf olunan HAŠTUK “sayqılı” sözü ilə eyni kökdəndir [171, 141]. Bəlkə də, Şumer leksik fondunda qorunub saxlanan giş HAŠ mirzələrin hesabat apardıqları arxaik taxta predmetin adı idi [108, 124. Müəllif onu “taxta silah” kimi tərcümə edir]. Elam mirzələri bu predmetin adının ilk hecasını (HA-) saxlamaqla xətti şriftli mətnlərdə onu təsvir edən işarənin oxunuşu formasına salmışlar.

2. Cədvəlin 3-cü işarəsi iki “rombun” kombinasiyasıdır. “Romb” işarəsi iri küpləri ifadə etdiyindən, ehtimal ki, 3-cü işarə tutumlu küpləri bildirirdi. Belə qablar elamca MARRİŞ adlanırdı və e.ə. I minilliyin ortalarında onların tutumu standart ölçü vahidi kimi tətbiq olunurdu. M.A.Dandamayev hesab edir ki,

bu termin qədim fars dilindən mənimsənilmişdir [35,7]. Lakin qədim fars dilində tərtib olunmuş mətnlərdə bu terminə təsadüf olunmadığından M.A.Dandamayevin mülahizəsi əsassız görünür. Ehtimal ki, MARRİŞ termini MAR və ya MARİ “tutmaq” felindən yaranmışdır [171, 202].

3. Cədvəlin 6-cı işarəsi iki variantda təmsil olunub: erkən “qoşa yarım dairə” və ondan yaranan “qoşa qövs”. Hər iki variant piktoqrafik və xətti şriftli yazılarda sinxron tətbiq olunurdu. İşarənin oxunuşu “A” mətni əsasında müəyyənləşdirilib. İşarə mətnin II sətrinin əvvəlində Kutik-İnşuşinakın adının ilk hecasında işlənib. V.Hins bu işarəni iki müstəqil işarəyə ayıraraq “yarım dairələri” müvafiq olaraq U.Ku-, yəni “Mən, Ku [-tik - İnşuşinak]” kimi oxuyur. Lakin mətnin akkad variantında “mən” mübtədası olmadığından V.Hinsin oxunuşu əsassız görünür [149, 3, 7,8; 71, 30, 33]. Hər iki “yarım dairə” bir işarə kimi qəbul olunmalıdır. Protoelam işarələrinin müxtəlif vaxtlarda tərtib olunmuş kataloqlarında bu “yarım dairələr” bir işarə kimi verilir [221, 62; 197, 4806, 4853-4855]. Bu işarənin sadələşmiş variantı “iki qövs” şəklindədir. İşarənin hər iki variantı KU hecasını bildirirdi.

4. Piktoqrafik sənədlərdə “arpa” mənasında işlənən işarə xətti mətnlərdə İŠ hecasını ifadə edirdi (Cədvəlin 7-ci işarəsi). Maraqlıdır ki, şumer dilində “arpa” ŠE kimi səslənir [108, 195; 174, № 367].

5. Cədvəlin 13-cü işarəsi, ehtimal ki, qapının sxematik təsviridir. İşarənin fonetik oxunuşu Šİ, zənnimizcə, ŠİP (elamca “qapı”) sözündən yaranmışdır [171, 214].

Beləliklə, 25 №-li cədvəlin 5 işarəsinə verdiyimiz qısa şərh onu deməyə əsas verir ki, işarələrin fonetik (hecalı) oxunuşu onların təsvir etdiyi obyektin adı ilə üst-üstə düşür. İşarələrin fonetik oxunuşu akrofoniyə prinsipinə əsasən yaranıb. Bu prinsipin tətbiqi zamanı işarənin təsvir etdiyi predmetin adının ilk hecası saxlanılır, sonluğu isə atılırdı. Məsələn, HAŠH ha-; MARRİŞ ma-; ŠİPHŠi və s.

V.Hinsin tədqiqatları göstərdi ki, bəzi hecalar (ME, EN, TE, Tİ) iki işarə vasitəsi ilə də yazıla bilərdi. Bundan əlavə, bəzi işarələr vasitəsi ilə iki müxtəlif heca ifadə olunurdu. 27 №-li cədvəldən

göründüyü kimi, xətti mətnlərdə Šİ hecası üçün 3; ME, İŞ, Kİ, Pİ, Tİ hecaları üçün isə 2 işarə tətbiq oluna bilərdi. Digər tərəfdən, İK və ŠA hecaları bir işarə ilə ifadə oluna bilərdi. Bəzi hallarda bir mətn daxilində müəyyən hecaların yazılışında iki fərqli işarədən istifadəyə təsadüf olunur. Belə ki, “B” və “G” mətnlərində -ki- hecasını ifadə edən iki işarədən istifadə olunub.

Piktoqrafik işarələrə onların xətti variantlarının oxunuşunu tətbiq etmək olarmı? Piktoqrafik sənədlərdəki sadə komplekslərin oxunuşu bu suala müsbət cavab verməyə əsas verir. Məsələn, 28 №-li cədvəldə piktoqrafik sənədlərdə təsadüf olunan sözlərin hecalı yazılışının müxtəlif qrafik variantları göstərilmişdir. Təsərrüfat əməliyyatları üçün xarakterik olan sözlərin ideoqrafik deyil, fonetik şəkildə onlarca lövhəcikdə qeyd olunması diqqəti cəlb edir. Cədvəldəki 6a, 7b, 8a, 9a, b, c komplekslərdəki işarələrə onların xətti mətnlərdəki analoqlarının oxunuşunu tətbiq etdikdə elam leksikasının nümunələrini görürük. Digər komplekslərin yazılışında xətti mətnlərdə rast gəlinməyən işarələrə də təsadüf olunur. Məsələn, cədvəldə birinci və ikinci sözün yazılış variantlarının analizi göstərir ki, -ME- hecası beş fərqli işarə ilə ifadə olunurdu. Bunlardan biri (1b, 2a, c, d komplekslərinin ikinci işarələri) şumer yazısında da -ME- hecasını bildirirdi [174, №532].

Xətti işarələrlə müqayisə piktoqrafik sənədlərdə təsadüf olunan işarələrin az bir qisminin oxunuşunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Digər işarələrin hecalı oxunuşunu təyin etmək üçün ardıcıl tətbiq olunan bir neçə metoddan istifadə etmək olar.

İlk öncə işarənin nəyi təsvir etdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Belə eyniləşdirmə əsasında işarənin ideoqrafik (sözlü) oxunuşu təmin olunur. İdeoqrafik oxunuş bütövlükdə və ya qismən (ixtisarla; sözün ilk hecasını saxlamaqla) işarənin fonetik oxunuşu kimi qəbul oluna bilər. Bəzən işarənin nəyi təsvir etdiyi məlum olsa da, onun elam dilində necə səsləndiyini bilmədiyimizdən hecalı oxunuşu təyin etmək olmur.

İşarənin nəyi təsvir etdiyini zahiri görünüşünə əsasən (qrafik) təyin etmək olar. Bunu 8 işarənin timsalında nəzərdən keçirək.

1. Piktoqrafik işarələrdən biri “ulaq qulaqları”nı təsvir edir. Xətti mətnlərdə təsadüf olunmadığından bu işarənin oxunuşu

məlum deyildi. Qrafik baxımdan bu işarə şumerlərin “qulaq” GEŠTU işarəsindən az fərqlənir. Çox güman ki, şumer analoqu da qatır qulaqlarını təsvir edirdi (Cədvəl №2, 23-cü işarə). Qrafik və müqayisəli eyniləşdirmə haqqında danışılan protoelam işarəsini “qulaq” kimi oxumağa əsas verir. Elam dilində “qulaq” sözü SİRİ formasında səslənir [260, 110; 261, 38-39]. İşarənin belə oxunuşu piktoqrafik komplekslərdə təsdiqini tapır.

2. Şumer yazılarında analoqu olan digər protoelam işarəsi “suyu” bildirir (Cədvəl №2, 26-cı işarə). “Su” sözünün elamca necə səsləndiyi barədə birmənalı rəy yoxdur. Belə ki, tədqiqatçıların bir qismi bu sözün elamca ZUL, digərləri isə HUN olduğunu iddia edir [154, 111-112; 135, 186; 171, 190; 192, 145]. Protoelam yazısında iki və üç dalğalı fərqli işarələrin olması hər iki sözün işləndiyindən xəbər verir. “Üç dalğa” işarəsi xətti mətnlərdə -ŠU- hecasını ifadə etdiyindən, güman ki, onun piktoqrafik sənədlərdəki ideoqrafik oxunuşu ŠUL və ya ZUL idi. Lakin bu işarə heç vaxt uçot obyekt qismində çıxış etmir və bu baxımdan təbii su hövzəsini ifadə edə bilərdi. “İki dalğa” işarəsi piktoqrafik mətnlərdə uçot obyekt qismində işləndiyindən onu “içməli (saf) su” kimi mənalandırır və HUN kimi oxumağı təklif edirik.

3. 25 №-li cədvəlin 8-ci işarəsi uçuşda olan quşu təsvir edir. Piktoqrafik sənədlərdə bu işarə ev quşlarından birini ifadə edirdi. Bununla bərabər, bəzi hallarda onu fonetik işarələr qrupu daxilində də görmək olar. Xətti şriftlə yazılmış “O” mətninin sonundakı işarələr qrupunun paleoqrafik təhlili bizi maraqlandıran işarənin unudulmuş oxunuşunu bərpa etməyə imkan yaradır. Belə ki, bu sonluq -iṣ-hi- işarələri ilə tamamlanır. Digər sinxron xətti mətnlərlə müqayisə onu deməyə əsas verir ki, “O” mətnində Avan sülaləsinin sonuncu hökmdarı Kutik-İnşuşinakın atası Şimbihişhukun adı yazılmışdır. Sağdan sola yazılmış bu işarələr qrupunda ilk mövqedə duran “uçan quş” işarəsinə “K” xətti mətninin əvvəlində də rast gəlinir. Şimbihişhuk şəxs adının xətti mətnlərdə yazılış variantlarının müqayisəli təhlili “uçan quş” işarəsini ŠİM formasında oxumağa əsas verir (bax. cədvəl №29).

Maraqlıdır ki, şumer mixi yazısında -Sim- hecasını ifadə edən işarənin kökündə quşun təsviri durur [174, №79]. Ehtimal

olunur ki, şumer dilində “qaranquş” (*Hirundo rustica*) SİM adlanırdı [218, 248, 249, 280, 326]. Kassi dilində isə “cücə” si-im-bar adlanırdı [218, 250]. Güman etmək olar ki, elamlılar da bu quşun adını olduğu kimi saxlamışlar.

4. V.Hins tərəfindən oxunuşu müəyyənləşdirilmiş xətti mətnlərdə Suz şəhərinin yazılışının sonunda şumer yazısından mənimsənilmiş KĪ “yer”, “məkan” determinativi əlavə olunurdu [149, 6, 11, 16; 71, 28]. 227, 169, 170 №-li lövhəciklərdən məlum olur ki, bu işarə iritutumlu saxsı qabı təsvir edirdi və belə qablarda içməli su saxlanılırdı. Zənnimizcə, elamlılar bu qabı KĪRĪ adlandırırdılar. Akrofoniyanın tətbiqi nəticəsində “E” xətti mətnində bu qabın təsviri “məkan” determinativini əvəz edirdi. “A” xətti mətnində “və” sözü (elamca AK) də eyni ilə bu işarə ilə ifadə olunub.

Protoelam piktoqrafik sənədlərində KĪRĪ adlanan su qabının təsviri və şumerlərdən mənimsənilmiş KĪ məkan determinativi eyni ampuada çıxış edirdi və biri digərini əvəz edə bilirdi. Xətti mətnlərdə bu işarə Avanın son hökmdarının adının yazılışında qeydə alınıb. Akkad dilinə tərcümə variantı olan “Puzur-Inşuşinak” V.Hinsi adın elam formasını Kutiki [n] şuşinak kimi bərpa etməyə və “Inşuşinakla qorunan” kimi mənalandırmağa sövq edib [71, 33; 149, 7-8]. Əslində, elam variantında -n- foneminin bərpasına ehtiyac yoxdur. Üçüncü işarəni hecah (-ki-) deyil, sözlü (-KĪRĪ-) şəkildə oxusaq, daha düzgün forma Ku-ti- kiri -šu-ši-na-ik olar. Suzun baş tanrısının adı “Suzun ilahəsi” (şumerlə NĪN- şuşinak) kimi mənalandırılır [71, 29]. Şumerlərin NĪN “xanım”, “ilahə” termininə elam dilində KĪRĪ sözü uyğun gəlir [71, 39].

5. Piktoqrafik sənədlərdə məkan determinativi qarşısında itin sxematik təsvirinə rast gəlinir. Şübhə yoxdur ki, bu kompleks konkret coğrafi məntəqənin ideoqrafik yazılışıdır. Bu kompleksdə elə məntəqə qeydə alınıb ki, onun adı ilə “it” sözü üst-üstə düşür; yəni omonim prinsipi tətbiq olunub. Belə bir məntəqə Şumerin Ur şəhəri ola bilirdi, çünki şumerlə “it” sözü UR kimi səslənir [108, 109; 174, №575]. Bəlkə də, it bu şəhərin totemi idi.

Bəzən piktoqrafik sənədlərdə “İT”+ “məkan” ideoqramlarının qarşısında “Su” işarəsinin yazıldığına şahidi oluruq. Bu tip

yazılışı iki cür mənalandırmaq olar. Əgər belə kompleks ideoqrafik prinsip əsasmda qurulubsa, onu “Ur şəhərindən olan suçu” kimi mənalandırmaq olar. Lakin burada fonetik yazılışı da inkar etmək olmaz. İşarələri kompleksdəki ardıcılıqla hecalı formada oxuduqda HUN-UR KĪ alınır ki, bunu da Elam şəhəri Huhur ilə əlaqələndirmək olar.

6. 2 №-li cədvəlin 52-ci işarəsinin protoelam variantı piktoqrafik sənədlərdə, bir qayda olaraq, fonetik komplekslərdə qeydə alınıb. Zənnimizcə, bu, şumer yazısındakı SUM “sarımsaq” işarəsinin sadələşdirilmiş formasıdır [3, lev. 2, 4-cü sətirdə; lev. 9, 17-ci sətirdə; lev. 10, 41-ci sətirdə və s.]. Elamın piktoqrafik sənədlərində bu işarə Şumer ölkəsinin yazılışında tətbiq olunduğundan güman etmək olar ki, şumer piktoqrafiyasından mənimsənilmişdir.

7. 2 №-li cədvəlin 56-cı işarəsi ağac növlərindən birini təsvir edir. Elam dilində “ağac” iki söz ilə ifadə olunurdu: HUSA, MALU [238, 120; 136, 164]. Fonetik komplekslərdə bu işarə -MA- hecasını bildirirdi və MALU sözünün akrofoniyası kimi qəbul oluna bilər.

8. 2 №-li cədvəlin 31-ci işarəsi ulaq başını təsvir edir. İşarənin qrafik və müqayisəli eyniləşdirilməsi mümkün olsa da, “ulaq” sözünün elamca necə səsləndiyi məlum deyil. Bunu bilmədən işarənin fonetik oxunuşunu müəyyənləşdirmək olmaz. I Daranın üç dildə tərtib olunmuş Bisütun kitabəsi (e.ə. 520–515-ci illər) bu işi həll etməyə imkan verir. Kitabədə I Daraya qarşı üsyan qaldıran qüvvələrin hərbi kontingenti özünəməxsus terminlərlə ifadə olunurdu. Kitabənin qədim fars variantında onlar asabara-biş (hər fən “atla aparılan”, “atın apardığı”) adlandırılır. Terminin babil ekvivalenti elia şa sise meš (yəni “atların üstündə olanlar”) formasında yazılırdı. Mətnin elam variantında bu termin harikip və ya harikkip şəklində səslənir və “süvari” kimi tərcümə olunur [261, 26-27, 38-39]. Nəzərdən keçirilən elam termini üç hissədən ibarətdir: har – (minik heyvanı) -ikki- (-da; -də; “üstündə”) -p (ismin cəm şəkilçisi) [44, 100; 192, 68].

Kitabənin qədim fars və babil variantlarında işlənən terminlərdən bəlli olur ki, süvarilər minik vasitəsi kimi atdan istifadə

edirdilər. Lakin elamca har – “at” anlamında işləmə bilməzdi. Çünki Əhəməni dövrünün (e.ə. 550–330) elamdilli mətnlərində, o cümlədən Bisütun kitabəsində “at” sözü mixi yazı sistemləri üçün ənənəvi olan ANŠU, KUR, RA (“dağ ulaqı”) şumerogramları ilə ifadə olunurdu [261, 24, 102; 76, 280]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, har sözü atı deyil, ulaqı ifadə edə bilirdi. Zənnimizcə, bu söz sonralar hind-iran dillərinə keçmişdir; sanskritcə khara, Avestada xara “ulaq”.

Bisütun kitabəsindəki məlumatlardan görünür ki, Ön Asiyanın qədim xalqları kütləvi halda atdan minik heyvanı kimi istifadə etdikləri zamanlarda elam leksikası, köhnə ənənəyə sadıq qalaraq, süvariləri ulaqla əlaqələndirirdilər. Ulaq başını təsvir edən protoelam işarəsinin HAR formasında oxunuşu fonetik komplekslərlə də təsdiqlənir.

Gətirilən misallardan görmək olar ki, protoelam işarələrinin identifikasiyasında, yəni təsvir etdiyi obyektin müəyyənləşdirilməsində onların analoji formah protoşumer işarələri ilə müqayisəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müqayisələr əvvəllər də aparılırdı. Lakin müqayisənin nəticələri protoelam mətnlərinin oxunuşunda istifadəsiz qaldığından nə dərəcədə reallığa uyğun olduğu əksər hallarda qaranlıq qalır.

2 №-li cədvəldə hər iki yazı sistemində işlənən 70 işarə nəzərdən keçirilib. Şübhə yoxdur ki, onları yalnız forma deyil, eyni zamanda məna eyniliyi birləşdirirdi. Bəzən müqayisə olunan işarələrin oxunuşu da üst-üstə düşür. Bu, onu göstərir ki, onların təsvir etdiyi əşyalar hər iki xalqın dilində eyni cür səslənirdi və ya biri digərindən bu adı əxz etmişdi. Belə işarələrdən bir neçəsini nəzərdən keçirək:

1. 2 №-li cədvəlin 6-cı işarəsi baltanı təsvir edir. Onun şumer analoqu TU hecasını ifadə edirdi. Elam analoqunun oxunuşu V.Hins tərəfindən “A” qoşa dilli mətninə (bilinqva) əsasən müəyyənləşdirilib. Mətnin akkad variantındakı BELU “cənab” termininə müvafiq olaraq xətti elam variantında ilk dörd işarədən ibarət olan kompleks V.Hins tərəfindən te-im-tik-ki, F.Vala tərəfindən isə mu-uk-tuk-ki formasında oxunur [149, 7; 256, 343]. Kompleksin üçüncü işarəsini, yəni “balta” təsvirini şumer analo-

quna müvafiq olaraq -tu- formasında da oxumaq olar və bu ümumi kontekstə xələl gətirmir. “Balta” işarəsinin -tu- formasında oxunuşu “Q” mətnində ru-tu (“xanım – həyat yoldaşı”) sözünün yazılışı ilə də təsdiqlənir (bax irəli). Hətta sonrakı dövrlərdə də bu söz ru-tu və ya riti formasında yazılırdı və ona -k şəkilçisi əlavə olunmurdu [171, 211; 136, 164]. “D” mətnində isə bu işarə haş-tu “sayqılı” sözünün yazılışında tətbiq olunub (bax irəli).

2. 2 №-li cədvəlin 7-ci işarəsi bumeranqı təsvir edir. Şumer mətnlərində o RU – hecasını bildirməklə “tullamaq”, “atmaq” anlamında işlənirdi [48, 119]. İşarənin elam analoqu xətti mətnlərdə V.Hinsə əsasən İR hecasını ifadə edirdi.

3. 2 №-li cədvəlin 66-cı işarəsi məişətdə işlədilən qablardan birini təsvir edir. Daxili boşluğuna “dağ” ideogramı yerləşdirilən bu işarənin şumer analoqu AM hecasını bildirirdi. İşarənin elam analoquna “Q” mətnində təsadüf olunur və zənnimizcə, eyni oxumuşa malik idi (bax irəli). İşarənin şumer yazısındakı qrafiki və anlamı (“dağ qabı” və ya “yad qab”) güman etməyə əsas verir ki, bu tip qablar hansısa dağlıq ölkələrdən (bəlkə də, Elamdan) daxil olurdu. Ola bilsin ki, qabın adının hər iki yazıda üst-üstə düşməsi fikrimizi təsdiq edir.

4. Bisütun kitabəsində babil variantındakı libbu “ürək” sözünə elam variantında sap sözü müvafiq gəlir [214, 107]. Ola bilsin ki, 2 №-li cədvəlin 19-cu işarəsinin protoelam variantını -sa- və ya -sap- kimi oxumaq lazımdır.

5. Şumerin arxaik lövhəciklərində “yun” ilk nəzərdən iki qismən fərqli işarə ilə ifadə olunurdu. Çox vaxt bu məqsədlə “qoyun” işarəsinin (“daxilində xaç olan kvadrat”) daxili boşluğuna ştrixlər əlavə olunurdu. Nadir hallarda isə belə ştrixlər qarşı-qarşıya qoyulmuş iki üçbucağı xatırladan işarənin daxilinə çəkilirdi [174, 224–225]. Öncə qeyd olunduğu kimi, “qarşı-qarşıya qoyulmuş iki üçbucaq” Elamda dekor və işarə kimi “keçi” anlamında işlənirdi. Şumer yazısında hər iki variantın bir işarə kimi verilməsi təbiidir; yun qoyunun və keçinin qırxımından alınan xammal olduğundan piktoqrafiyanın tətbiqi mərhələsində onların fərqləndirilməsi vacib idi. Zənnimizcə, şumerlərin “keçi yunu” anla-

mında işlətdiyi işarə (2 №-li cədvəlin 17-ci işarəsi) Elam piktoqrafiyasından mənimsənilmişdir.

Əksər hallarda müqayisəyə cəlb olunan işarələrin fonetik səslənməsində ciddi fərqlər nəzərə çarpır. Bu təbiidir. Belə ki, “qatır qulaqlarının” (2 №-li cədvəldə 23-cü işarə), “suyun” (2 №-li cədvəldə 28-ci işarə), “ulaq başının” (2 №-li cədvəldə 31-ci işarə) təsvirləri hər iki yazı sistemində oxşar olsa da (bu anlayışları, sadəcə olaraq, başqa şəkildə vermək mümkün deyil), İkiçayarası sənədlərində onları şumerçə, Suziana mətnlərində isə elamca adlandırırdılar.

Nəzərə çarpan maraqlı cəhətlərdən biri də hər iki yazı sistemində qab-qacaq işarələrinin qrafikasındakı fərkdir. Bu fərq qabların tutum hissəsinin təsvirində özünü büruzə verir. Şumerin IV Uruk dövrünün və Elamm ən qədim lövhəciklərində qabların bu hissəsi dairəvi formada təsvir olunur və xarakterik detallar (qulpu, boğazı, lüləyi və s.) əlavə edilirdi. Piktoqrafiyanın növbəti mərhələsində rəqəmlər müstəsna olmaqla dairəvi formada təsvir olunan bütün işarələrin qrafikasında ciddi dəyişikliklər baş verir. Şumerdə qabların tutum hissəsi üçbucaq, Elamda isə romb şəklində təsvir olunmağa başlayır. 2 №-li cədvəldə hər iki yazı sisteminin 10 qab işarəsi müqayisəyə cəlb olunub. Bu müqayisə ilk növbədə protoelam yazısının qab işarələrinin təyinatını aydınlaşdırmağa imkan verir. Məlum olur ki, MARRİŞ adlanan saxsı qab nümunəsi (2 №-li cədvəlin 65-ci işarəsi; sonralar onun tutumu standart meyar kimi istifadə olunurdu) əvvəllər bal saxlanması üçün nəzərdə tutulmuşdu. HAL adlanan qablarda (2 №-li cədvəlin 63-cü işarəsi) isə süd saxlanılırdı. Hər iki dildə adı bəlli olmayan birqulplu qabların (2 №-li cədvəlin 69-cu işarəsi) təyinatı məlum deyil. Bu qabların sxematik təsviri Şumerdə “yığıncaq”, “iclas” anlamında işlənirdi.³⁷

İşarələrin zahiri oxşarlığı bəzən aldadıcı ola bilər. Başqa sözlə, oxşar qrafikalı işarələr hər iki yazı sistemində fərqli anlamlarda işlənə bilərdi: məsələn, 2 №-li cədvəlin 4, 12, 20, 30, 32-ci işarələrinin elam və şumer variantlarını yalnız zahiri oxşarlıq birləşdirir, mənaları isə tamamilə fərqlidir.

Eyni söz və ya ifadənin müxtəlif yazılış variantlarını müqayisə etməklə oxunuşu məlum olmayan işarələrin sirrini açmaq olar. 27, 28, 29 №-li cədvəllərin məlumatları bəzi hecaların bir neçə işarə vasitəsi ilə ifadə olunduğunu təsdiqləyir.

Bəzi hallarda işarənin fonetik oxunuşu kontekstə müvafiq olaraq müəyyənləşdirilir. Əgər hecalı oxunuşlu kompleksdə iki və ya daha artıq işarənin ifadə etdiyi heca məlumdursa, digər işarənin oxunuşunu da bərpa etmək olar. Belə hallarda bərpa olunan oxunuş şərti xarakter daşıyır, çünki o, sonrakı dövrün yazılarında qeydə alınmış formaya əsaslanır. Məsələn, Marhaşi toponiminin yazılışında ilk və son işarələrin oxunuşu məlum olduğundan -RA- işarəsi kontekstə müvafiq təyin olunur. Belə oxunuşun şərtiliyi onunla əsaslandırılır ki, protoelam piktoqrafik sənədlərlə Marhaşinin adı keçən mixi mətnlər arasında 500 illik bir zaman fərqi dayanır və bu müddət ərzində elam dilinin fonologiyasında ciddi dəyişikliklər baş verə bilərdi.

29 №-li cədvəldə Şimbihişuk şəxs adının yazılış variantlarının müqayisəli təhlili kontekstə müvafiq olaraq iki işarənin heca oxunuşunun müəyyən olunmasını təmin edir. Bunlardan biri, tərsinə çevrilmiş “saçaqlı üçbucaq”, irəlində qeyd olunduğu kimi, qadın cinsiyyət orqanının sxematik təsviri idi və piktoqrafik sənədlərdə “qadın” anlamında işlənirdi. İşarənin tərəfimizdən təklif olunan fonetik oxunuşu – HİŞ digər ideoqrafik komplekslərlə də təsdiqini tapır. Məsələn, bəzi hallarda bu işarə “iki qulplu dolça” təsviri ilə yanaşı yazılıb. V.Hins bu dolça işarəsini -TAŞ- kimi oxuyur ki, bu da nəzərdən keçirdiyimiz kompleksləri HİŞ-TAŞ şəklində oxumağa əsas verir. Bəlkə də, bunu Avan hökmdarlarından Hişutaş adı ilə müqayisə etmək olar (bax: 28 №-li cədvəldə 21-ci komplekslər).

Əgər piktoqrafik mətnlərdə “saçaqlı üçbucaq” ideoqrafik anlamda işlənirsə, bu halda onu RUTU “qadın” kimi oxumaq daha düzgün olar. Müqayisə üçün deyək ki, analoji formah şumer işarəsi də sözlü (SAL) və fonetik (MİN, RAK) oxunuşlara malik idi (bax. 2 №-li cədvəlin 59-cu işarəsi).

29 №-li cədvəlin 3-cü kompleksində orta mövqedə duran işarə tərəfimizdən -Hİ- kimi oxunur. Qarşı-qarşıya qoyulmuş iki üçbu-

cağa dekor şəklində “SUZ a” dövrünün saxsı qablarında da təsadüf olunur. Bu dekorun keçı bədəninin sxematik təsviri olduğu güman edilir [63, 436]. Bəzi qablarda isə bu dekor keçı təsviri ilə paralel verilirdi [145, şəkil 11, 12]. Elamca bu heyvanın adı HİT və ya HIDU səslənirdi [192, 97]. Təklif olunan hecalı oxunuşun əsasını da bu elam sözü təşkil edir. Digər fonetik komplekslərdə də işarənin Hİ- şəklində oxunuşu özünü doğruldur (28 №-li cədvəlin 1F kompleksi).

Kontekstə müvafiq olaraq oxunuşu təyin olunan işarələrdən biri də “təpəliyin” (?) sxematik təsviridir (25 №-li cədvəlin 10-cu işarəsi). İşarənin oxunuşu “N” xətti mətninə əsasən bərpa olunur. Mətnin III sətrində hökmdar titullarından KATRİ yazılıb (25 №-li cədvəlin 11-ci işarəsi). Digər sinxron xətti mətnlərdə bu ideogramdan əvvəl titulun daşıyıcısının adı yazılırdı [149, 10, 11, 13; 71, 33].

Elam dilinin qrammatik xüsusiyyətlərindən irəli gələn belə yazılış forması, çox güman ki, nəzərdən keçirdiyimiz “N” mətnində də tətbiq olunmuşdur. Bu baxımdan KATRİ ideogramından əvvəl yazılan iki işarəni şəxs adının son hecaları kimi izah etmək olar. Adın son hecasını bildirən işarə isə oxunmamış qalmışdı. Lakin bunu kontekstə uyğun müəyyənləşdirmək olar. Ehtimal ki, “N” mətnində Qırname xatırlanır; digər adlar kontekstə uyğun gəlmir. Sənədlərdə Simaşın bu hökmdarının adı hecalı oxunuşlu mixi işarələrlə Gi-ir-na-am-me və ya Ki-ir-na-ine formasında yazılıb [226, 2; 213, 144, 147]. “N” mətnində [Qi]-ir (!)-nam (?) formasında onun admın yazılışı onu deməyə əsas verir ki, xətti yazı sisteminin tətbiqi, V.Hinsin söylədiyi kimi, Kutik/Puzur-İnşuşinakla bitməmişdir [10, 231-232].

Göründüyü kimi, qrafik və müqayisəli eyniləşdirmə metodunun tətbiqi işarələrin təsvir obyektini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların fonetik oxunuşunu da aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu eyniləşdirmələrin nəticələri 28 və 30 №-li cədvəllərdə toplanmış toponimlərin, şəxs adlarının və digər sözlərin yazılışında əks olunub. Bu yazılışların ayrı-ayrı sənədlərdə və fərqli variantlarda qeyd alınması onların müxtəlif vaxtlarda yazıldığından xəbər verir.

Qeyd olunduğu kimi, bəzi ideografik işarələr mətn daxilində oriyentasiyasını 90°, 180° və 270° dəyişə bilərdi. Yazı tarixində

bu, yeni hadisə idi; şumerlər bu texniki nailiyyətdən istifadə etməmişlər. Xətti şriftli mətnlərdə hecalı işarələrin dəyişik oriyentasiya ilə yazıldığı hallar bu texniki nailiyyətin konkret məqsəd üçün həyata keçirildiyindən xəbər verir. Məsələn, KATRİ ideogramı, -pi-, -ir- və -iś- hecalarını ifadə edən işarələr “F”, “B”, “L” mətnlərində 180° fərqlə yazılmışdır [227, XII; 197, şəkil 4]. Buna baxmayaraq, belə yazılış onların oxunuşuna təsir göstərmir.

Bəzi qapalı hecaların 180° fərqlə, yəni tərs yazılışla həyata keçirildiyi başqa nümunə ilə də təsdiqini tapır. 24 №-li cədvəlin 1_a kompleksini ME-ŞİM kimi oxumaq olar. Bəlkə də, bu Eannatumun kitabəsindəki Mi-ši-me toponimi ilə eyniləşdirilməlidir. 25 №-li cədvəlin 1_b kompleksində “quş” (ŞİM) işarəsi 180° fərqlə verildiyindən onun ifadə etdiyi heca da əks istiqamətdə oxunmaqdır. Bu halda 1_b kompleksi MİŞ-ME kimi oxunur. Ehtimal ki, bu, həmin toponimin başqa bir yazılış variantı idi.

Göründüyü kimi, Elam piktoqrafiyasında fonetik ifadə imkanları toponimlərin, şəxs adlarının, terminlərin və digər sözlərin yazılışını təmin edəcək səviyyədə idi. 28 və 30 №-li cədvəllərdə hecalı şəkildə yazılmış sözlər verilmişdir. Lakin oxunan sözlərin hamısının eyniləşdirilməsi və mənalandırılması mümkün deyil, bəzilərinin isə şərhə ehtiyacı var.

1. Quşun təsviri ilə ifadə olunan toponim (30 №-li cədvəlin 22-ci kompleksi) Şumer şəhər dövləti Laqaş ilə eyniləşdirilə bilər. Həmin cədvəlin 21-ci kompleksində bu toponim HAL “öləkə” ideogramı ilə yazılmışdır.³⁸

2. 30 №-li cədvəlin 8-ci kompleksində Suz şəhəri soldan sağa yazılmışdır.

3. 30 №-li cədvəlin 10-cu kompleksindəki -Şu-Şi işarə birləşməsinə “H” xətti mətnin I sətrində, tanrı İnşuşinakın adının yazılışında da təsadüf olunur (bax: 26 №-li cədvəlin 12-ci kompleksi). Lakin 30 №-li cədvəldəki kompleksin əvvəlində ünvan qismində Hi işarəsi yazıldığından burada tanrı adı deyil, Suz şəhəri yazıldığı güman etmək olar.

4. 30 №-li cədvəlin 20 b kompleksində işarələrin yerdəyişməsinin şahidi oluruq. Normal halda məkan toponimini (ki) sonda yazılmalıdır.

5. 28 №-li cədvəldə Sirtuh şəxs adının 6 fərqli yazılış variantları göstərilmişdir. Suzdan tapılmış akkaddilli mətnlərdə (e.ə. II minilliyin ikinci yarısı) bu ad Sirtuh və ya Sirukduh formasında yazılırdı [266, 40]. 28, №-li cədvəldən göründüyü kimi, bu adm son hecasının yazılışı zamanı “Qarğa” (?) və ya “keçi” (qrafik “qoşa üçbucaq”, fonetik-hi) işarələri də tətbiq oluna bilərdi. “Qarğa” (?) işarəsinin -h- səsini ifadə etməsi onunla əsaslandırılır ki, Şumer yazısında “quş” təsviri -hu- hecasının yazılışına tətbiq olunurdu [174, №78].

6. 28 №-li cədvəlin 2-ci kompleksində Mesiri şəxs adı yazılmışdı. 227, 5055 №-li sənəddə bu adı daşıyan şəxsin titulu da göstərilib: KATRİ Hal-me “ölkənin hökmdarı”. Bəlkə də, bu şəxsi Şumerin Kiş şəhərinin hökmdarı Mesilim ilə eyniləşdirmək lazımdır [8].

7. 28 №-li cədvəlin 4-cü komplekslərində ehtimal ki, Elam tanrılarından Simutun adı yazılmışdır.

8. 28 №-li cədvəlin 6-cı komplekslərində eyni sözün müxtəlif dialekt və ya qrafik variantları (sime, sima, simme “vermək”) yazılmışdır. Bu sözü Şumer təsərrüfat sənədlərinin Simataha “artırmaq” ifadəsində görmək olar [44, 96].

9. 28 №-li cədvəlin 8-ci kompleksində Sian kimi oxunan söz sonrakı dövrün elamdilli sənədlərində “məbəd” anlamında işlənirdi [171, 212; 238, 124].

10. 28 №-li cədvəlin 10-cu komplekslərindəki Tihu sözü duh (“almaq”) formasında sonrakı dövrün mətnlərində çıxış edir [192, 103].

11. 28 №-li cədvəlin 11-ci kompleksləri daha çox maraq doğurur. Burada işarələri Si-Ki kimi oxumaq olar. Maraqlıdır ki, şumer dilində bu söz “təmiz” anlamında işlənirdi. E.ə. II minilliyin elamdilli mətnlərində “[mətni] silmək”, “[yazını] pozmaq” anlamında işlənən SUKU sözünə təsadüf olunur [171, 215; 238, 125; 192, 100]. Bu baxımdan haqqında danışılan kompleksi “təmizləmək” kimi mənalandırmaq düzgün olar. Məsələn, 221, 227; 225, 414, 490 şriftli sənədlərdə “təmizlənmiş” arpanın uçotu aparılmışdır.

12. 28 №-li cədvəlin 16-cı kompleksləri tikume sözünün fərqli qrafik yazılışlarıdır. E.ə. II minilliyin mətnlərində bu söz mixi qrafika ilə tak-ki-me formasında yazılırdı və “həyat” anlamında işlənirdi [171, 219; 238, 126]. Piktoqrafik sənədlərdə bu söz, ehtimal ki, “canlı”, “diri” mənasında tətbiq olunurdu.

13. 28 №-li cədvəlin 19-cu kompleksində si-li sözü yazılmışdır. Sonrakı dövrün sənədlərində bu söz silin (“bolluq”) formasında yazılırdı [238, 125].

14. 28 №-li cədvəlin 20-ci komplekslərindəki hu-ti sözü “yığmaq”, “toplamaq” anlamında işlənirdi [266, 14].

Hecalı işarələrin bir qismini liqaturlar təşkil edir. Liqaturlar iki fonetik işarənin kombinasiyasından yaranan mürəkkəb işarələrdir və onların vasitəsi ilə konkret terminlər ifadə olunurdu. Belə işarələrin öyrənilməsi Suzun piktoqrafik sənədlərinin yazıldığı dili təyin etməyə imkan verir. Liqaturlardan ikisini nəzərdən keçirək.

1. 4 №-li cədvəlin 37-ci liqaturu “1” rəqəminin “şaqli xətt” işarəsi ilə kombinasiyasıdır. Məlumdur ki, “1” elamca Kİ, şaqli xətt işarəsi isə ME formasında səslənirdi [44, 100; 192, 73]. Bunların birləşməsindən yaranan liqatur, təbii ki, Kİ+ME kimi oxunmalıdır. Suz sənədlərində bu liqatura sosial səviyyəsi aşağı kateqoriyadan olan işçilərin bir qrupunu bildirirdi. Maraqlıdır ki, qonşu Şumerdə qadm qullar GEME adlanırdı [108, 45]. Protoşumer sənədlərində bu termin “dağlıq ölkə” və “qadın” ideoqramlarının kombinasiyası vasitəsi ilə ifadə olunurdu [174, № 554; 26, 81; 67, 51]. Elam əsasən dağlıq ölkə olduğundan, ehtimal olunur ki, erkən piktoqrafik sənədlərdəki qullar buradan daxil olurdu [67, 57, 62]. Bəlkə də, qadın qullara şamil edilən GEME termini elam dilində işçi qadınlara verilən ümumi addan (KİME) əxz olunmuşdur. Bir Suz lövhəciyində Kİ+ME KATRİ HAL “vəliəhdin (?) qulu” ifadəsinə təsadüf olunur [225, 387].

2. 4 №-li cədvəlin 38-ci liqaturu “1” rəqəmi ilə “bumeraq” ideoqramının kombinasiyasıdır. Suzdan tapılan xətti mətnlərdə bu ideoqram fonetik işarə qismində çıxış edir və İR hecasını bildirirdi (25 №-li cədvəlin 4-cü işarəsi). Şumer yazısında bu işarənin tərs yazılış variantı, yəni 180° əks istiqamətdəki analoqu

RU hecasını ifadə edirdi (bax. 2 №-li cədvəlin 7-ci işarəsi). Haqqında danışılan liqaturun elementlərini Kİ+İR formasında oxumaq olar. Kişi cinsindən olan qul və kölələr elamca KİR adlanırdı [44, 98]. Piktografik sənədlərin birində 234 qul qeydə alınıb [227, 281]. Sənədlərdə “məmurun köləsi”, “balıqçının köləsi”, “kölə alaçı” ifadələrinə təsadüf olunur [221, 232, 291, 236]. Digər iki lövhəcikdə “oğlan qullar” xatırlanır [221, 205, 324].

Şumer və Elamın arxaik yazı sistemlərini birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri də eyni rebus – işarələrin tətbiqidir. Omonim sözləri ifadə edən belə rebus-ışarələrdən ikisi – “ölçü çalovu” və “qamış” işarələri IV fəsildə nəzərdən keçirilib. Adətən, bu omonimlər mətnlərin sonunda yazılmaqla hesabatların xarakterini göstərirdi. Maraqlıdır ki, protoelam sənədlərindən biri “qamış” təsviri ilə tamamlanır [221, 314]. Digər Suz lövhəciyi isə “ayaq” işarəsi ilə bitir [227, 356]. Analoji işarə Şumer yazısında üç ideografik anlamda çıxış edə bilərdi: getmək, durmaq, gətirmək [4, 122]. “Qamış” və “ayaq” işarələri protoşumer lövhəciklərində təsvir etdiyi predmeti deyil, bu predmetlərlə həmahəng səslənən və birbaşa yazılı ifadəsi mümkün olmayan anlayışları bildirirdi. Belə ki, məxaric sənədləri “qamış”, mədaxil əməliyyatları isə “ayaq” təsvirləri ilə tamamlanırdı. Bu rebus-ışarələr şumer dili üçün xarakterik idi və onların tamamilə yad dildə yazılmış protoelam mətnlərində işlənməsi izahı müşkül olan gözlənilməzlikdik. Şumer rebus-ışarələrinə meyillilik, bəlkə də, protoelam yazı sistemində müvafiq və ya analoji ifadə vasitələrinin yoxluğu ilə izah olunmalıdır. Elam leksikasında “qaytarmaq” və “gətirmək” ifadələri ilə bağlı sözlərin olması şübhə doğurmur. Görünür, iqtisadi termin statusu almadığından müvafiq əməliyyatlar zamanı onların tətbiqi qeyri-məqbul sayılırdı.

Suz sənədlərinin bir qismi iri küpün sxematik təsviri – “romb” şəkilli işarə ilə tamamlanır [221, 220, 359, 4993; 227, 49, 325, 346, 370]. Onu analoji formah protoşumer işarəsi ilə semantik və fonetik eynilik birləşdirir. Belə ki, işarənin protoşumer analoqu “saxsı qabı” (ideografik oxunuşu DUG) təsvir etməklə “bolluq” (fonetik oxunuşu Hİ) anlamında işlənirdi [174, № 396]. V.Hinsin araşdırmaları göstərdi ki, işarənin protoelam analoqu

HU hecasını bildirirdi [149, 21]. Bu oxunuş Suzun piktoqrafik mətnlərindəki hecalı komplekslərin oxunuşu ilə təsdiqlənir [28 №-li cədvəlin 1, 10, 20 və 30 №-li cədvəlin 23-cü kompleksləri]. Ehtimal ki, “romb” işarəsi ilə tamamlanan sənədlər anbarlarda qalan ərzaq məhsullarının vaxtaşırı uçotu zamanı tərtib olunurdu.

Protoelam sənədlərində bəzi hecalar rəqəmlər vasitəsi ilə ifadə olunurdu. Elam dili zəif öyrənildiyindən rəqəmlərin əksəriyyətinin necə səsləndiyi müəyyənəşdirilməyib. Bunun bir səbəbi də onda idi ki, mixi qrafikalı orta və yeni elam dövrünə aid yazılarda rəqəmlər hecalı şəkildə deyil, xüsusi rəqəm-ışarələrlə ifadə olunurdu. Piktografik lövhəciklərdə də uçot obyektlərinin kəmiyyət göstəriciləri hecalı şəkildə yazılmırdı. Bununla belə, “1”, “2” və “3” rəqəmlərinin necə səsləndiyini müəyyənəşdirmək mümkündür. Bu rəqəmlər “şahı barmağın” müvafiq olaraq 1, 2, 3, dəfə şaquli vəziyyətdə təsviri ilə bildirilirdi. Xətti və piktoqrafik mətnlərdə 1, 2, 3 şaquli xətlə verilən işarələr müvafiq olaraq ME, Tİ, Rİ hecalarının yazılışında tətbiq olunurdu.

Müqayisə üçün deyək ki, Şumer yazısında 1, 2, 3 xətlə verilən işarələrin oxunuşu bu dildə rəqəmlərin adı ilə üst-üstə düşür [174, №1, 570, 593]. Bu, onunla izah olunur ki, Dil-, MİN, EŞ - hecalarının “1”, “2”, “3” rəqəmlərinin adından istifadə etməklə yazmaq olardı.

Elamda da buna bənzər vəziyyətlə qarşılaşıırıq. Rəqəmlərin kəmiyyətlə bərabər, digər funksiyaları da ifadə etməsi mümkün idi. Bunu 225, 12 şriftli lövhəcikdə aydın görmək olar. Lövhəciyin arxa tərəfində “ağac” təsviri ilə ifadə olunan bitki mənşəli ərzaq məhsulunun (xurmanm?) miqdarının yekunu yazılmışdır - “51”. Lövhəciyin üz tərəfindəki rəqəmlərin cəmi isə “54” təşkil edir. 20+11+10+10+3. Güman ki, sonuncu “3” rəqəmi müstəsna olmaqla digər rəqəmlər bu məhsulun müxtəlif təyinatlar üzrə miqdarını göstərirdi. Sonuncu “3” rəqəmi isə özündən əvvəl dayanan naməlum işarə ilə birlikdə yazılmış sözün son hecasını ifadə edirdi.

Hecalı yazılış naminə tətbiq olunan rəqəmləri kəmiyyətlərdən fərqləndirmək üçün tədricən işarələrin qrafikasında dəyişiklik olunur. Bunu analoji ifadələrin müxtəlif yazılış variantları ilə müşahidə etmək olar (bax: cədvəl №31). Bu cədvəlin məlumat-

larından görünür ki, qrafik dəyişikliyin ilk mərhələsində “şahı barmağın” daxilinə şaquli xətt çəkilirdi; sonralar isə tək şaquli xətlə işarəni sadələşdirmişlər.

31 №-li cədvəldə toplanan komplekslərdə bizi maraqlandıran “1” rəqəmi konkret hecanı ifadə edirdi. Elam dilinin leksik fonduna əsaslanaraq “1” rəqəm-işarəsini Ki-R şəklində oxumaq olar [44, 100; 192, 73]. Lakin Suzdan tapılan xətti mətnlərdə “1” rəqəminin qrafik “varisi” olan şaquli xətt ME hecasını ifadə edirdi və bu oxunuş piktoqrafik mətnlərdəki komplekslərlə təsdiqlənir (28 №-li cədvəlin 6 və 7-ci komplekslərində). Ehtimal ki, ME oxunuşu işarənin təsvir etdiyi obyektin, yəni “barmağın” elam dilindəki adı ilə əlaqəli idi.

31 №-li cədvəlin 7a kompleksində “2” rəqəmi hecalı yazılışa tətbiq olunub. 7 b kompleksində isə o, iki şaquli xətlə əvəzlənib. Heca ötürücüsü qismində “2” rəqəminə “N” xətti mətnində də təsadüf olunur. Bu rəqəmi iki şaquli xəttin erkən forması kimi qəbul etsək, “N” mətnində II sətri ti-an kiki an-... kimi oxumaq olar ki, elam dilindən tərcümədə bu ifadə “səma (kiki) məbədi (tian)” anlamını verir. “Qoşa şaquli xətt” işarəsinin V.Hins tərəfindən təklif olunan oxunuşunu qəbul etsək, elam dilində “2” rəqəminin Tİ kimi səsləndiyini güman edə bilərik.

31 №-li cədvəlin 8 və 9-cu komplekslərində sonuncu heca üç şaquli xətlə ifadə olunub, “3” rəqəminin bu son qrafik variantında şaquli xətlərdən birinin üzərinə “kiçik dairə” qoyulurdu. Əgər bu fərqləndirici əlamət (“kiçik dairə”) qoyulmasa, “üç şaquli xətt” iki müstəqil işarə kimi ME-Tİ (“1+2”) və ya əksinə, Tİ-ME (“2+1”) oxuna bilər. İşarənin bu qrafik xüsusiyyəti xətti yazılarda da gözlənilirdi. V.Hinsə görə, bu işarə Rİ hecasını ifadə edirdi. Onun oxunuş verdiyi xətti mətnlərdə bu işarə, bir qayda olaraq, isimlərə əlavə olunmuş şəkilçi kimi çıxış edir [149, 7, 11, 13].

Xətti mətnlərdə -r sonluğu “bumeranq” (-ir hecası) işarəsi ilə də verilə bilərdi. Belə ki, “L” xətti mətnin sonuncu sətrindəki işarələri zu-un-ki-ir “şah” formasında oxumaq olar. Bu sonluq sonrakı minilliklərdə də canlı isimlərə əlavə olunurdu [44, 96].

31 №-li cədvəlin sonuncu kompleksində bu sonluq “üç şaquli xətt” işarəsi ilə “iki qulplu qab” (fonetik TAŞ) ideogramına əlavə

olunub. Kompleksdə yazılan TAŞ-ri ifadəsini, zənnimizcə, “köməkçi”, “yardımçı” kimi izah etmək düzgün olardı. Belə ki, taş-feli elamca “kömək etmək”, “yardım göstərmək” anlamında idi.

31 №-li cədvəlin 8-ci komplekslərində birinci işarəni Kİ ideogramının qrafik variantı kimi qəbul etsək, bu kompleksləri Ki-ri şəklində oxumaq olar. Bu söz elam dilində qadın tanrılara verilən termin idi. Məsələn, Kiririşa adlı Elam tanrısının adında (hərfi mənası “Böyük ilahə”) bu termini görmək olar.

“Üç şaquli xətt” işarəsini “3” rəqəminin qrafik varisi kimi qəbul etsək, onun hecalı oxunuşunun necə yarandığını belə təsəvvür etmək olar. E.ə. I minilliyin ortalarında Persepolada dənlə bitkilərin ölçü vahidi irtiba (təx. 3 litr) tətbiq olunurdu (bax: V fəsil). Ola bilsin ki, elam dilində “3” rəqəmi irtiba adlanırdı və bu ad ölçü meyarına tətbiq olunmuşdu. Akrofoniya prinsipinin tətbiqi nəticəsində rəqəmin ilk hecası işarənin fonetik oxunuşuna çevrilmişdi. Bu halda “3” rəqəminin əvvəllər və ya dialekt fərqi nəticəsində ritiba adlandığını söyləməyə əsas yaranır. Müqayisə üçün deyək ki, elam dilində “böyük” sözü riša və ya irša formasında yazıla bilərdi [171, 211].

Beləliklə, aparılan araşdırmalar təsərrüfat əhəmiyyətli piktoqrafik sənədlərdə hecalı yazılışların mövcudluğunu təsdiqləyir. Piktoqramların fonetik oxunuşlarının müəyyənləşdirilməsində həlledici amil yerli xətti şriftlə yazılmış mətnlərə məxsusdur. Avan sülaləsindən olan hökmdarların rəsmi sənədləri xətti şriftlə yazılırdı. Əfsus ki, onların oxunuşu istiqamətindəki araşdırmalar başa çatdırılmadıqdan gil əşyalar üzərində yazılmış sənədlərin məzmunu hələ də qaranlıq olaraq qalır. Onların da tədqiqatə cəlb olunması bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə, o cümlədən xətti mətnlərin xronologiyasını dəqiqləşdirməyə imkan verir. 1962–1977-ci illər ərzində V.Hins tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində daş əşyalar üzərində yazılmış 10 xətti mətnin məzmunu bəlli olmuşdu. Onun araşdırmaları nəticəsində digər mətnlərdən də (“P”, “L”, “S”) bir neçə söz oxumaq mümkün olmuşdur. Məsələn, gips fraqmenti üzərindəki “P” mətnində “mən Kutik - İnşuşinak”, başqa bir gil fraqment (“L”) üzərində isə Zu-un-ki-ir titulunun yazıldığı qeyd olunub.

Aşağıda indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmayan bir neçə xətti mətnin oxunuşuna təşəbbüs göstəriləcək.

1. Konus formalı gil əşya üzərində yazılmış “K” mətni 6 sətirdən ibarətdir. 1935-ci ildə onun sürətini dərc edən V.Şeyl mətnə rast gələnən işarələrdən yalnız birinin izahını verməklə kifayətlənmişdir. O hesab edirdi ki, I və III sətirlərdə təsadüf olunan qövs formah işarə 1/5 GUR ölçü vahidini ifadə edirdi [227, XI-XII]. Lakin bu fikir təsdiqini tapmır.

Konusun mətni sağdan sola yazılıb. Pozulmuş yerləri bərpa etməklə mətni şərti olaraq bu şəkildə oxuyuruq:

- I. Sim-bi-hiś-huk hal-me-ni-k[i]
- II. [S]i-ma-iś hu ? hu-ti-
- III. [-ta]- śa ni-ki hu hal-ip
- IV. ... ki-la ?-?-?-? ni-ki ti-
- V. [-im-tik-k] i ti-ti śi-ki la -[ha]
- VI. ...hal- śu hal ki-[ma..]

Mətnin tərcüməsi:

I-II. Şimbihşuk-Simaşın valisi bu əşyanı (?) düzəltdi

III-IV. Biz bu ölkəni idarə etmək ...

Biz şər hakimini

V-VI. devirdik. Kİ [manın] ölkəsində hökm [ranlıq] (?)

Şərhlər:

1. Oxunuşu bəlli olan xətti mətnlərdə şəxs adlarından sonra, bir qayda olaraq, adın daşıyıcısının kimliyini göstərən sözlər (titul və ya qohumluq termini) yazılırdı [149, 10-13,16]. Bu baxımdan “K” mətnində Şimbihşuk adından sonra yazılan dörd işarənin də titulu ifadə etdiyi şübhə doğurmur. Bunlardan ilk və sonuncunun (I və IV işarələrin) oxunuşu məlum deyildi. Orta hecalar (-me-ni-) bu titulun halmenik olduğunu söyləməyə əsas verir. Burada sonuncu heca “i” rəqəmi (Kİ) vasitəsi ilə verilmişdir.

2. Tituldan sonra toponim adlarının yazılması digər xətti mətnlərdə də müşahidə olunur [149, 10-13]. Bu baxımdan II sətirin əvvəllərindəki Si-ma-iś işarələr qrupunu toponimlə, konkret olaraq Simaş vilayəti ilə əlaqələndiririk.

3. Hu-ti-[ta]- śa kimi bərpa olunaraq oxunan söz, zənnimizcə, sonrakı dövr kitabələrində dəfələrlə rast gələnən huttaş, huttaşə “etmək”, “düzəltmək” fəlinə uyğundur [171, 192; 192, 73; 238, 120].

4. Mətnə iki dəfə qeydə alman niki sözünü sonrakı dövrün nika, nuku “biz” əvəzliyi ilə eyniləşdirmək olar [136, 164; 171, 205; 192, 78].

5. IV sətirdəki kila sonrakı dövrün yazılarında keli (“idarə etmək”, “hökmranlıq”) formasında qalıb [192, 144; 171, 195-196].

6. V sətirdə śiki sözü sonrakı dövrün sənədlərində suku formasında qalıb [238, 126; 192, 100].

“K” mətninin məlumatları elmə məlum olmayan bəzi məqamları üzə çıxarır. Bu məlumatlar Avan sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi Puzur-İnşuşinakm akkad dilindəki qələbə kitabəsinin məlumatları ilə uzlaşır. 80-dən artıq yaşayış məskənini zəbt edən Puzur-İnşuşinak qələbə kitabəsinin sonunda yazır: “Simaşın şahı Kima ayağıma sarıldı” [224, 13; 148, 175-176; 236, 201]. “K” mətni əsasında belə güman etmək olar ki, Simaşın istilasından sonra onun şahı Kima hakimiyyətdən kənarlaşdırılır və onun yerinə Puzur-İnşuşinak öz atası Şimbihşuku təyin edir. Bununla da Simaşın Avana birləşdirilməsi prosesi rəsmiləşdirilir.

2. 1966-cı ildə Persepol yaxınlığında suvarma məqsədi ilə aparılan qazıntı işləri zamanı təsadüfən stəkan formasında gümüş qab aşkar olunmuşdur. Hazırda Tehran muzeylərinin birində saxlanan bu qabın üzərində 44 işarədən ibarət “Q” mətni yazılmışdır. V.Hins mətni belə tərcümə edir: “Yardım et xanım, yardım et. Mən, Kuri-Nahiti ilahəyə içki təqdim etmək üçün seçildim. Müqəddəs xanım xeyir-dua etmək üçün yetiş. Məbəəd xadimlərindən lütfünü əsirgəmə. Yardım et. Seçilmiş xanım kahinin qabını günü gündən nurlandır” [71, 45]. Əfsus ki, mətnin transkripsiyası ilə tanış ola bilməmişik. Bizim tərcüməmiz və oxunuşumuz V.Hinsinkindən xeyli fərqlidir. Mətn bir-birindən şaquli xətlə ayrılan 8 cümlədən ibarətdir. Sağdan sola yazılan mətn elamca belə səslənir:

1. bur (?) -ti-taş te-an li-ri nap-ki
2. RU+HU (?) -men (?) -ki hu- śu
3. ti-im nap-ki
4. lum (?) ri-ir-im
5. a(?) -hu-in
6. hal (?) -li-taş-im-ki-na
7. la-am (?) -li-ri-me
8. nu-ir ru-tu na-ma hu-?

Mətnin tərcüməsi:

1-5. Ruh-Menki adlı tanrı qulu anbardan bu qabı qurbangahda (?) qidalanmaq üçün tanrıya təqdim etdi.

6-8. Hallitaş-İmkina, dini ayinlər icraçısı sənin zövcən gün...

Şərhlər:

1. Mətnin birinci işarəsi şumerlərin BUR adlandırdığı daş bardağın 180° fərqlə təsviridir [2 №-li cədvəlin 68-ci işarəsi; 108, 32]. Ehtimal etsək ki, bu tip qablar Elamda və Şumerdə eyni cür adlanırdı, bu halda mətnin ilk 3 işarəsi bur (?) -ti-taş kimi oxunur. Zənnimizcə, bu söz e.ə. I minilliyin ortalarına aid təsərrüfat sənədlərində bartetaş formasında qalıb. Bu söz “park”, “bağ” və ya “anbar” kimi mənalandırılır [192, 67].

2. Mətnin ikinci sözü te-an (“vermək”, “təqdim etmək”) sonrakı dövrün sənədlərində tun və ya dun şəklində qeydə alınıb [238, 126; 266, 45].

3. İkinci cümlənin birinci işarəsi liqatur olmaqla RU və HU işarələrinin kombinasiyasından yaramb. Piktografiya mərhələsində bu işarələr kombinə olunaraq liqatur şəklinə düşməmişdi [227, 333 №-li lövhəcikdə]. Ruh – elam leksikonunda “insan”, “adam” anlamında işlənirdi [266, 36; 76, 251]. V.Hins heç bir əsas gətirmədən bu liqaturu KURİ şəklində oxuyur [149, 21].

4. İkinci cümlənin ikinci işarəsi V.Hinsə görə, Günəş diskinin yarımçıq təsviridir və Nahiiti (və ya Nanhunti “Günəş”; hərfi mənada “günü yaradan”) kimi oxunmalıdır [149, 21]. Biz isə ehtimal edirik ki, bu işarə hökmdar baş geyiminin, tacın sxematik təsviridir. Elamca “tac” MEN adlanır [135, 189]. Maraqlıdır ki, şumer leksikonunda “tac” sözü iki terminlə ifadə olunurdu: MEN və AGA [108, 8, 162; 174, № 347, 517]. Ehtimal ki, bu fakt Şumerdə iki fərqli hökmdar baş geyiminin mövcudluğu ilə izah olunmalıdır.

5. Ruh-Menki (hərfin “tach adam”) tipli adlar Elam üçün xarakterik idi. Bu ismin elementlərinə sonrakı dövrün mətnlərindəki şəxs adlarında təsadüf olunur [266, 27, 36-37].

6. Üçüncü cümlənin birinci işarəsi TE qrafik baxımdan məişət qablarından birini təsvir edir. Maraqlıdır ki, Şumer dilində təyinatı bəlli olmayan qablardan biri TE adlanırdı [108, 205].

7. Dördüncü cümlənin ilk işarəsi piktografik sənədlərdə suyu (elamca HUN) təsvir etməklə bərabər, -hun- hecasının yazılışına da tətbiq olunurdu (30 №-li cədvələ bax). Elam dilində -n- və -m- fonemlərinin bir-birini əvəzləməsinin adi hal olduğunu nəzərə alsaq (bax: irəli), bu işarənin eyni zamanda -hum- hecasını ifadə edə biləcəyini əminliklə söyləmək olar. Şumer yazısında -HUM- hecası “üç dalğa” işarəsi ilə yazılırdı. İşarənin təsvir etdiyi obyekt məlum deyil. İşarənin mücərrəd anlamları (“bolluq”, “əzmək”, “parçalamaq”, “qırmaq”, “kəsmək” və s.) onun ərzaq məhsulları ilə bağlılığından xəbər verir. Şumer yazısında bu işarə LUM kimi də oxuna bilərdi [108, 125, 126, 155; 174 № 565]. Elam dilində isə lima (və ya lina) sözü “üçün” ədatını bildirirdi [214, 98-99]. Ehtimal ki, “Q” mətninin dördüncü cümləsi bu sözlə başlanır.

8. Dördüncü cümlədəki ririm sözünü Orta Elam dövrünün sənədlərinin birində ri-e-ru-um formasında xatırlanan sözlə eyniləşdiririk. Məbəd ansamblında fəaliyyət göstərən tikililərdən biri, ehtimal ki, qurbangah belə adlanırdı [171, 53, 210].

9. Dördüncü cümlədəki ahuin sözü sonrakı dövrün mətnlərinin birindəki ahani “qidalanmaq”, “yemək” feli ilə eyniləşdirilir [171, 181].

10. Mətnin beşinci cümləsi bütövlükdə şəxs adından ibarətdir. Adın yazıldığı 6 işarədən yalnız birincinin oxunuşu bəlli deyildi. Birinci işarə şumerlərin KUR “dağ”, “yad ölkə” ideoqramı ilə qrafik eyniliyə malikdir. Arxaik Şumer lövhəciklərində bu ideoqram Elamı bildirirdi [67, 33].

Şumerlərin bu ideoqramına elamlıların HAL sözü uyğun gəldiyindən, beşinci cümlədəki ad Hal(?) -li-taş-im-ki-na formasında oxunur. Belə oxunuş bir də onunla əsaslandırılır ki, adın elementləri (Hallutuş-/ Haltaş- və -imkina /-imki) sonralar da elam şəxs adlarının tərkibinə daxil edilirdi [266, 8, 14, 16; 267, 229].

11. Yeddinci cümlənin ikinci işarəsi müstəsna olmaqla digərlərinin oxunuşu məlum idi. İkinci işarə məişətdə işlənən qablardan birini təsvir edir. Bu işarənin mənası şumer analoquna əsasən müəyyənləşdirilir. Şumer analoqu daxilinə KUR ideoqramı çəkilmiş qabı təsvir edir [2 №-li cədvəlin 66-cı işarəsi]. İşarənin zahiri görünüşü bu tip qabların kənardan daxil olduğunu söylə-

məyə əsas verir. İşarənin ideoqrafik oxunuşundan (dug am-ma-am) aydın olur ki, bu gil qabların adı da şumer mənşəli deyildi. İşarənin fonetik oxunuşu (-am-), şübhə yoxdur ki, qabın adından törəyib. Lakin şumer yazı sisteminə akrofoniya yad idi və bu yeganə fakt işarənin oxunuşu ilə birlikdə başqa yazı sistemindən mənimsənildiyindən xəbər verir [108, 13]. Ehtimal ki, bu işarə elamlara məxsus idi. Hər halda, “Q” mətninin yeddinci cümləsində bu işarə şumer analoqu kimi -AM- hecasını ifadə edirdi. Yeddinci cümlədəki la-am (?) -li-ri-me ifadəsi Hallitaş-İmkina adlı şəxsin titulunu və ya peşə fəaliyyətini bildirirdi. Bu ifadə eyni məzmunlu 3 xətti mətndə də (“F”, “H”, “H₂”) qeydə alınıb və V.Hins onu “ayın icra edən kahin” kimi mənalandırır [149, 12-13]. Bu titula Orta Elam dövrünə aid sənədlərin bir neçəsində də rast gəlinir [171, №70 C, 54].

12. Səkkizinci cümlənin mənası bəlli olan yeganə ifadəsi nuir rutu “sənin zövcən” Naram-Suenlə müqavilədə ri-tu ni-ri formasında üç dəfə qeydə alınıb [151, 85. 92-93; 171, №2].

13. Sonuncu sətirdəki na-ma “gün” sözünün (na, nan, nana, name, nanme) yazılış variantlarından biri kimi qiymətləndirilə bilər [192, 103].

Bizim tədqiqatlarımızda V.Hinsin araşdırmalarının rolu əvəzsizdir. Onun yarım əsr bundan əvvəl əldə etdiyi nailiyyətlərinin böyük əksəriyyəti özünü doğruldub. Bununla belə, keçən müddət ərzində protoelam mətnlərinin öyrənilməsində, az da olsa, görülən işlər V.Hinsin bəzi nəticələrini yenidən nəzərdən keçirməyə əsas verir. Bu isə, öz növbəsində, xətti mətnlərdəki işarə birləşmələrinin oxunuşunu dəqiqləşdirməklə onların məzmununu düzgün anlamağa kömək edir. V.Hinsin nəticələrinin yoxlanması sahəsində əvvəllər də araşdırmalar aparılıb. Belə ki, P.Merici daş üzərində yazılmış bütün mətnlərin üçüncü şəxsin adından yazıldığını iddia edərək məkan determinativini V.Hinsdən fərqli olaraq -Kİ- (I şəxsin təkinin sonluğu) deyil, -ri- formasında oxumağı təklif etmişdir [154, 110-111; 257, 344]. Bundan əlavə, F.Vala “A” mətninin oxunuşuna ciddi dəyişikliklər etməklə onun məzmununu akkad dilindəki variantına yaxınlaşdırmağa təşəbbüs göstərmişdir [257, 342-344]. Lakin əksər hallarda bu təklif olunan dəyişikliklər tərəfimizdən aparılan araşdırmalarda təsdiqini tapmır.

Protoelam işarələrinin V.Hins və bizim tərəfimizdən təklif olunan oxunuşları arasındakı (25 №-li cədvəldə bizim oxunuşlar sual işarəsi ilə verilib) fərqli halların bir neçəsi yuxarıda nəzərdən keçirilmişdir. Bu cədvəldə əksini tapmayan fərqli oxunuşların bir qismi üzərində ətraflı dayanmağa ehtiyac var, çünki bəzən bütövlükdə mətnlərin məzmununa təsir göstərir.

1. Qab-qacaq işarələrinin “rebuş” tipli yazılışlarda tətbiqi imkanları yuxarıda nəzərdən keçirilmişdir. Belə yazılışlardan biri də “romb” (fonetik HU) formalı işarənin qoşa şəkildə verilməsi ilə ifadə olunurdu. Xətti mətnlərin üçündə (“G”, “H” və “H₂”) “romb” işarəsinin qoşa yazılışından sonra məkan determinativini yerləşdirilib [197, şəkil 9-11].

V.Hins belə yazılışı “ithaf etdim” (və ya “həsr edirəm”) anlamında tərcümə edir [149, 13; 71, 78].

Bizi maraqlandıran işarələr qrupu adı keçən mətnlərin I sətirində Avan hökmdarının titullarının sadalandığı kontekstdə qeydə alınıb. V.Hinsə görə, mətnin bu yeri orijinalda belə səslənir: U. Ku-ti-ki- šu-ši-na-ik Zunkik Hal-me hu-me-ik-ri ki ši-ši-ik-me ši-in-pi-hi. hu-hu-ki; “Mən - Kutik İ(n) şuşinak, ölkənin şahı burada yonulmuş abidəni (?) ilana ithaf edirəm” [149, 13; mətnin rus dilinə tərcüməsi qüsurlu dərc olunub [71, 78].

Elam dilinin leksik fonduna və qrammatikasına dair elmi biliklərin hazırkı səviyyəsi belə tərcüməni birmənalı şəkildə qəbul edə bilməz. Mətnlər birinci şəxsin adından yazıldığından hu-me-ik-ri və ši-ši-ik-me sözlərinə -k- suffiksi əlavə olunub. Sonluqdakı -ri və -me göstəriciləri isə bu sözlərin fərqli cümlə üzvləri olduğundan xəbər verir. Belə ki, -r feldən törəyən isimlərin sözdüzəldici şəkilçisi kimi çıxış edir. Məsələn, pet - “döyüş” -pet-ir “savaşçı”, “üşyankar”, kuti-“qorumaq” > kuti-r “mühafizəçi” və s. Bundan fərqli olaraq, -me göstəricisi abstrakt isimlərə əlavə olunurdu. Məsələn, tit “dil” > tit-me “yalan”; tuppi – lövhəcik” > tuppi-me “mətn” və s. [44, 96-99; 214, 77, 87].

Orta Elam dövrünün mətnlərində - ik-ra (və ya -ak-ra) sonluğunun laha- “öldürmək”, “dağıtmaq”, šilh- “güc”, “qüvvət”, Šilhte (Elamda toponim adı) kimi sözlərə əlavə olunduğu faktı məlumdur [171, №49, 54, 57, 75]. Maraqlıdır ki, iki sənəddə hətta huma-ak-ri sözünə də təsadüf olunub [171, № 54, 75].

Məlumdur ki, hume- (və ya huma-) feli elam dilində “almaq”, “ələ keçirmək”, “zəbt etmək” anlamlarında işləndirdi [149, 14; 76, 245; 171, 189; 238, 119]. Bütün bu deyilənlər “G”, “H” və “H₂” mətnlərindəki hume-ik-ri sözünü “zəbt edən”, “qəsbkar” kimi tərcümə etməyə əsas verir.

Növbəti ši-ši-ik-me sözü özündən əvvəlki sözə nəzərən təyin edici funksiyasında çıxış edir. Sözü kökü -šiš, zənnimizcə, “güc”, “qüvvət” anlamında işlənilib. Onu Orta Elam dövrü mətnlərinin birində qeydə alınan šiš-n-ir “güclü”, “qüvvətli” sözünün tərkibində də görmək olar [171, № 66].

V.Hins sonrakı dörd işarənin ifadə etdiyi hecaları düzgün təyin etsə də, oxuduğunu səhvən “ilana burada” (Ši-in-pi hi) kimi tərcümə edir. Biz isə bu işarələrin ši-in pi-hi kimi oxunuşuna üstünlük veririk. Bunlardan birinci söz sini (və ya šinni, šunni) formalarında və “yaxınlaşmaq” anlamında e.ə. II–I minilliklərin mətnlərində rast gəlinir [171, 67; 192, 138]. Növbəti sözü isə sonrakı dövrlərin puhı (və ya puhu) “gənc”, “varis” sözü ilə eyniləşdirmək olar [171, 209-210; 266, 35].

Bu ifadələrdən sonra bizi maraqlandıran qoşa “romb” və məkan determinativi yazılıb. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, “romb” işarəsi -HU hecasını bildirməklə yanaşı, ideoqrafik anlamda iritutumlu qabları ifadə edirdi. Məkan determinativi özündən əvvəlki qoşa “rombu” toponim adı ilə əlaqələndirməyə əsas verir. Lakin Huhu adlı toponim elmə məlum deyil. Deməli, bu kontekstdə “rombları” hecalı formada oxumaq özünü doğrultmur və yeganə çıxış yolu ideoqrafik prinsipə əsaslanan “rebus” tipli yazılışın sirrini açmaqdır. Şumer və akkad dilində tərtib olunmuş sənədlərdə “rebus” prinsipi ilə yazılmış xeyli sayda coğrafi adlara təsadüf olunsa da, onlardan yalnız biri qab işarələrindən birinin iki dəfə təkrarı ilə qeyd olunurdu. Belə ki, Akkad şəhərinin adının yazılışı təkcə hecalı şəkildə deyil, eyni zamanda BUR adlanan daş qabların sxematik təsvirinin iki dəfə təkrarı ilə yazılırdı [174 № 349, 359]. Şumer-akkad sözlüklərindən məlum olur ki, bu ideoqram ilk öncə Uri adlanan ətrli bitkinin yazılışma tətbiq olunurdu və ehtimal ki, onun saxlandığı qabı təsvir edirdi. IV Uruk dövrünün arxaik lövhəciklərində bu ideoqramla ifadə olunan məhsulun uçuotu aparılırdı [174, № 359]. E.ə.

III minilliyin ortalarından etibarən bu işarə “rebus” prinsipinə müvafiq olaraq eyni cür səslənən başqa bir məfhumun – şumerin Uri (və ya Ki-Uri) adlanan şimal hissəsinin yazılışma tətbiq olunmağa başlayır. E.ə. XXIII əsrdən etibarən bu ərazilər orada oturaq həyat tərzinə keçən şərqi sami tayfalarının adı ilə Akkad adlanmağa başlayır və müvafiq olaraq Uri ideoqramının oxunuşu da dəyişir [3, 17, 19, 20; işarə № 189].

Beləliklə, V.Hinsdən fərqli olaraq, “F”, “G”, “H” və “H₂” mətnlərinin I sətri tərəfimizdən belə tərcümə olunur: “Mən, Kutik -İ(n) şuşinak ölkənin hökmdarı, qüdrətli qəsbkar, Akkadın yaxın varisiyəm”.

“Qoşa romb” işarəsinin, Akkad şəhər-dövlətini ifadə etdiyi Kutik-İnşuşinakın titullarının sadalandığı iki hissədən ibarət olan (“C”+“E” mətnləri) kitabəsində də nəzərə çarpır. Kitabə V.Hins tərəfindən belə transkripsiya olunur:

I. U Ku-ti-ki-ši-ši-na-ik ki-ik hal-me-ni-ik

II. Šu-si-im-ki si-an ik la(n)-ki

III. Me-te hal hu-hu-ta (n)-ik Ši-in-pi-

IV. hi-iš-hu-ik ša-ki-ri nap-ir [....]

III sətir “qalibiyyətə ölkəni qurdum (?)” kimi tərcümə olunur [149, 11-12]. Lakin IV sətirdəki “Şimpihişhukun oğlu [yam]” ifadəsi III sətrə tərcüməsinin düzgünlüyünə şübhə yaradır. Belə ki, digər sinxron mətnlərdə bu ifadə hökmdarın titullarından sonra yazılıb. Bu baxımdan III sətirdə yazılanları hökmdarın növbəti titulu kimi qəbul edirik. Zənnimizcə, bu titul mete hal Akkat-ta ki, yəni “Akkadla zəfər çalan?” adlanırdı. Mete sözü “rəhbərlik etmək”, “irəli getmək”, “qalib gəlmək”, “göndərmək” və digər mənalarda işləndirdi [171, 203; 149, 12; 266, 29].

Xətti mətnlərdə Akkad şəhərinin xatırlandığını təsdiqləyən bu araşdırmalar e.ə. XXIII əsrin sonlarında Elam-Akkad münasibətlərində maraqlı məqamları üzə çıxarmağa imkan verir. Eyni məzmunlu “F”, “G”, “H” və “H₂” mətnləri Kutik-İnşuşinakın yerli yazı sistemi ilə qələmə alınmış kitabələrinin həcmcə ən irisidir. Yazılışda fonetik və ideoqrafik işarələrin daha erkən formalarının istifadə olunması bu kitabələrin monumentallığını daha da artırır. Təkcə bu sadalanan amillər kitabələrdə mühüm siyasi əhəmiyyətli məlumatların qeydə alındığını ehtimal etməyə

əsas verir. Əks halda eyni məzmunlu mətni dörd dəfə yazmağa duyulan ehtiyacın izahını vermək mümkün deyil. V.Hinsin mücərrəd tərcüməsi isə buna aydınlıq gətirmir.

Akkad şəhərinin Suzun xətti mətnlərində xatırlanmasında qeyri-adi heç nə yoxdur. Akkadla Suzu sülh müqaviləsi bağlayırdı. Naram-Suenlə müqavilənin bəzi müddələrinin xətti mətnlərdə yerli şriftlə də qeydə alınmış ehtimalını nəzərdən qaçırmamaq olmaz. Belə bir ehtimalın mümkünlüyü analogi ifadələrin işlədilməsində nəzərə çarpır. Belə ifadələrdən biri Hal taşı ("ölkəyə yardım") eyni məzmunlu dörd xətti mətnə qeydə alınıb [149, 13]. Müqavilənin yazıldığı lövhəciyin arxa tərəfində qismən pozulmuş mixi işarələr qrupu ha-al ta[š-s]i-li şəklində oxunur [223, 8; 171, 32]. V.Hins burada lia-al m[a-s]i-hi "bölünmüş ölkə", "parçalanmış məmləkət" şəklində bərpaya təşəbbüs göstərsə də [151, 81], əvvəlki oxunuşa üstünlük verilir [169, 179]. Maraqlıdır ki, Taş-li ifadəsinə lövhəciyin arxa tərəfində başqa bir kontekstdə rast gəlinərsə də [171, 33]. V.Hins həmin işarələri lik-li şəklində oxuyur [151, 92].

"F", "G", "H" və "H₂" mətnlərinin I sətrinə yuxarıda verdiyimiz yeni oxunuşda sonuncu Avan hökmdarının özünü "Akkadın yaxın varisi" adlandırır. Bunun izahını Naram-Suenlə bağlanmış müqavilədə tapmaq olar. Müqavilənin mətninin yazıldığı lövhəcik olduqca fraqmentar vəziyyətdə olduğundan çətinliklə oxunur və o üzdən müxtəlif cür yozulur. Müqavilədə çətin anlanan ifadələrdən biri də iki dəfə xatırlanan ba-la A-ka-de ifadəsidir. Tədqiqatçılar ba-la terminini müxtəlif anlamlarda izah edirlər: "vətəndaş", "əhali" [171, 32, 207; 266, 33]. Lakin bu halda elam dilinin qrammatik normalarına müvafiq olaraq bu terminə - r (bala-r "vətəndaş") və ya - p (bala-p "əhali") sözdüzəldici və cəm şəkilçiləri əlavə olunmalı idi. V.Hins bala terminini "kin", "ədavət" mənasında izah edir [150, 9; 151, 84].

Elamdilli mətnlərdə bu terminə min ildən sonra da rast gəlinir. Belə ki, Şilhak-İnşuşinak (e.ə. XII əsrin ikinci yarısı) iri həcmli bir kitabəsində teimti balari və bala Şuşenip ifadələrini işlədir [171, № 54].

Bu siyasi terminin sırf elam sözü kimi qəbul olunaraq mənalandırılması cəhdləri rast gəlinəndə kontekstlərin məzmunu ilə

qətiyyən və ya qismən uzlaşmır. Bəlkə, terminin izahını başqa dildə axtarmaq lazımdır? Şumer-akkad sözlüklərində BALA – palü termini "növbə", "xidmət ili", "səlahiyyət müddəti" mənalarında işlənir [108, 24; 174, №9; 43, 141].³⁹

E.ə. II minillikdə Elamda pala termini icma daxilində inzibati vəzifələrin icrası üçün ayrılan 1-2 illik qısa müddəti bildirirdi [48, 397-398].

Bütün bu deyilənlər elam mətnlərindəki bala terminini şumer və akkad dillərindəki mənə əsasında izah etməyə əsas verir. Bu halda Şilhak-İnşuşinakın kitabəsində yuxarıda xatırlanan ifadələri müvafiq olaraq "cənabın səlahiyyət müddəti" və "Suzda hakimiyyət vaxtı" kimi izah etmək olar. Naram-Suenlə müqavilədə də bu termin "müddət" anlamında işlənirdi. Müqavilə bərabər hüquqlu tərəflər üzərinə vəzifələr qoyduğundan, onların həlli müəyyən vaxt tələb edirdi. Naram-Suen üçün bu müddət şumer-akkad terminini bala ilə ifadə olunurdu. Müqavilənin şərtlərinə əsasən Akkadın üzərinə ümumi düşməyə qarşı yönələn hərbi vəzifələrin həlli düşürdü. Suzun səlahiyyət sferasına isə arxa cəbhə qismində qələbəni təmin etmək üçün görülməli işlər (hərbi kontingent ayırmaq, qaçqınlara sığınacaq verməmək, ölkədə Naram-Suen siyasətinə olan loyallığı və iki xalq arasında ədavətin bir daha yaranmamasını təmin etmək və s.) daxil idi. Bu vəzifələr növbəli ardıcılıqla reallaşdırıldığından Puzur-İnşuşinak özünü haqq olaraq "Akkadın yaxın varisi" adlandırır. Naram-Suenin vəfatından sonra ona məxsus olan "dünyanın dörd cinahının hakimi" kimi əzəmətli titula Puzur-İnşuşinakın sahib çıxması da, zənnimizcə, bu varisiyin təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir.

2. "D" mətni 4 sətirdən ibarətdir. V.Hinsin tədqiqatında bildirilir ki, mətnin I-II sətrləri soldan sağa növbəti iki sətir isə əks istiqamətdə yazılmışdır [149, 14-15]. Lakin təkrar araşdırmalar güman etməyə əsas verir ki, mətnin bütün sətrləri protoelam yazı sistemi üçün xarakterik olan istiqamətdə, sağdan sola yazılmışdır. Bundan əlavə, V.Hinsdə I və II sətrlərin yeri dəyişdirilib; onun I saydığı alt sətir, əslində, II, üst sətir isə I sayılmalıdır. Məntiqə də mətnə sətirlər yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır. Bütövlükdə "D" mətni tərəfimizdən belə oxunur:

I. lik hal-un taş hu-ka ti-me un-taş hu-ka li-me şa-hi-la

II. Ki ri-tu (?) ik-me hu-ik ku (?) -te hu-ik nap ti-na taş

III. ta-li-me ma in-ti-me nap in-šu-ši na-ik

IV. ši-it-me na haş (?) -tu (?) hu-hu nap

Şərhlər

1. Üç işarənin oxunuşu bizə məxsusdur. Bunlardan ikisi (-TU- və HAŞ- hecalarının daşıyıcıları) yuxarıda ətraflı nəzərdən keçirilib. II sətirin 8-ci işarəsi qrafik baxımdan “balıq” təsvirinin “baş-aşağı” yazılışdır. Elam dilində “balıq” sözünün necə səsləndiyi elmə məlum deyil. V.Hins işarəni -gi hecasının daşıyıcısı hesab edir. Biz isə həmin işarəni -Ku formasında oxumağa üstünlük veririk. Bu, onunla əsaslandırılır ki, şumer yazısında “balığı” təsvir edən işarə 2 oxunuşa malik idi: -HA, -KU [174, № 589]. Maraqlıdır ki, İkiçayarasının mixi yazı sistemini qəbul edən və bu sistemlə öz dillərində tarixi, iqtisadi, dini-ədəbi nümunələr yaradan xalqlar (elamlar, hurrilər, hettlər, urartular) “bahq” təsvirindən törəyən mixi işarəni yalnız HA- hecasının yazılışına tətbiq edirdilər. Bəlkə də, buna səbəb mixi yazı sisteminin yaradıcıları olan şumerlərin dilində “balığın” HA adlanmasıdır. İşarənin ikinci oxunuşu (Ku) isə eyni sözün qonşu xalqlardan birinin (elamlıların?) dilinə aid ola bilər. Bu oxunuşu “D” mətninə tətbiq etdikdə ku (?) -te “qorumaq” sözünü oxumuş olarıq.

2. I-II sətirlərdə mənası məlum olmayan termin və ifadələrə təsadüf olunur. Bunlardan hu-ka və hu-ik, ehtimal ki, eyni sözün qrammatik formalarıdır. Sonrakı dövrün mətnlərində mənası bilinməyən hika sözünə uyğun gəlməsi güman edilir [238, 119]. Buna baxmayaraq, bu sətirlərdə “ölkəyə kömək” (hal-un taş), “qadın” (ri-tu), “hədiyyə”? (li-me < li- “vermək”+me göstərici) və “tanrı kömək verdi” (nap ti-na taş) söz və ifadələri ayırmaq mümkündür. Şa-hi-la. Ki işarələr qrupunu isə yer adı ilə bağlamaq olar. Bu yer Şala formasında Şutruk-Nahhuntein (e.ə. 1185–1155) yazılarının birində xatırlanır [171, № 28 A; 71, 121].

3. III sətirin oxunuşu və tərcüməsi V.Hinsin təklif etdiyi kimidir: “Yazı ilə tanrı İnşuşinakın”... [149, 15].

4. Sonuncu sətirdə ši-it-me “sağlam” (və ya “xoşbəxt”) sözündən sonrakı işarələr qrupunu V.Hins Na-ru (??) - tik-me formasında oxuyaraq tanrı adının yazıldığını iddia edir. Lakin 4 mühüm əlamət belə oxunuşla razılaşmağa imkan vermir:

a) İşarələrin ümumi siyahısında -RU işarəsinə -HA oxunuşu verilib [149, 21].

b) Şaquli xətt bu kontekstdə -ME hecası deyil, sözayrıcı kimi çıxış edir.

c) “Balta” təsvirini, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, -TİK deyil, -TU formasında oxumaq daha real görünür.

ç) Ən əsası odur ki, tanrı adları qarşısında xüsusi ideogram (NAP “tanrı”) yazılmalı idi.

Sonuncu sətirdə mətnin yazıldığı günün əlamətdar olduğu vurğulanır: “tanrıya (nap) sayğının (haştu) [və] ibadətin (huhu) xoşbəxt (şitme) günü (na)”.

V.Hinsin tədqiqatlarındakı uyğunsuzluqlar bununla bitmir. Bəzi xırda uyğunsuzluqlar mətnin məzmununa ciddi təsir göstərmədiyindən onların üzərində dayanmağa lüzum duymuruq.

Xətti mətnlərin tədqiqatında son nöqtə qoyulmayıb. Mətnlərin bir qismi fraqmentar vəziyyətdə olduğundan məzmunu məlum deyil. Buna baxmayaraq, dərin paleoqrafik təhlil bəzi işarə birləşmələrinin oxunuşuna imkan verə bilər. Mətnlərin azlığı nadir hallarda işlənən işarələrin oxunuşunu dəqiqləşdirməyə imkan vermir. V.Hins hesab edir ki, mətnlərin azlığı onların yalnız bir nəfərin, Kutik-İnşuşinakın dövrü ilə məhdudlaşması ilə bağlı idi [71, 33, 55, 75, 78]. Dissertasiyadakı araşdırmalar xətti şriftdən əvvəllər və sonralar da istifadə olunduğunu üzə çıxartdı. Belə ki, “M” mətnində Hişutaşın, “N” mətnində isə Qirnamenin adlarının qeydə alınması bunu təsdiq edir. Digər tərəfdən, məzmunu bəlli olan bəzi mətnlərdə Kutik-İnşuşinakın adının xatırlanmadığından onların kimə aid olduğu məsələsi qaranlıq qalır.

Bütün texniki və təbiiq nailiyyətlərə baxmayaraq, yerli yazı sistemi tədricən unudulmağa başlanır. Bunun başlıca səbəbi yerli xətti qrafikanın qonşuluqda sürətlə yayılan şumer-akkad mixi yazı sistemi ilə rəqabətə davam gətirməməsidir. İnformasiyanın yazılış operativliyi və qrafikasının ifadə imkanlarının genişliyi baxımından mixi yazı sistemi daha mütərəqqi idi və bu baxımdan artıq e.ə. III minilliyin III rübündən bu sistem Yaxın Şərqdə “franca lingua” funksiyasını daşımağa məhkum idi. Hurri, quti və lullubi mənşəli hökmdarların öz kitabələrini bu sistemlə yazması deyilənləri təsdiqləyir. Bu sistem Elamdan da yan keçmədi.

V.Hins hesab edir ki, e.ə. XXV əsrdən etibarən elamlılar şumer yazısının imkanlarından yararlanmağa başlayırlar [71, 33].

Protoşumer və protoelam yazı sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Heyvan, bitki və məişət əşyalarının böyük bir qisminin nəinki yazılı təsviri, hətta oxunuşlarının eyniliyi hər iki xalqın daimi qarşılıqlı əlaqələri ilə izah olunmalıdır. Bu baxımdan protoelam mətnlərinin protoşumer yazı sistemi əsasında izahına göstərilən təşəbbüslər diqqətəlayiqdir. Protoşumer mətnlərinin ilk tədqiqatçıları S.Lanqdon və C.Barton Cəmdət-Nəsr dövrünün lövhəciklərində (e.ə. 2900–2800) protoelam təsirinin güclü olduğunu qeyd edirdilər [210, 408].

Bir sıra tədqiqatçılar Elamda yazının meydana gəlməsini birbaşa şumerlərlə əlaqələndirirlər [73, 226; 150, 34-35; 71, 25; 48, 218]. Hər iki piktoqrafik yazının onlarca işarəsi arasında zahiri oxşarlığın olması bu fikri əsaslandıran mühüm amillərdəndir (bax: Cədvəl № 2). Şumer piktoqramları ilə müqayisə protoelam işarələrinin identifikasiyasını, yəni nəyi təsvir etdiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Tədqiqatın ilk mərhələsində protoelam piktoqramlarının sirrini açmaq üçün onların analoji formalı şumer işarələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə üstünlük verilirdi [221 işarələr 6-8, 15, 26, 29, 41, 55, 58, 71, 80, 84, 88, 100, 106, 118, 125, 127, 130, 141, 148, 151, 167, 181, 187; 197, 147-150; 201; 19].

Hər iki yazı sistemi arasındakı əlaqələr birtərəfli deyildi. Ehtimal olunur ki, bəzi kəsirli rəqəmlərlə bağlı simvolları şumerlər Elam piktoqrafiyasından əxz etmişlər [150, 35]. Bəzi protoşumer işarələrini elam dilinin leksik fonduna istinadən izah etmək mümkündür. Məsələn, IV Uruk dövrünün mətnlərində ev heyvanlarının qara rəngini ifadə etmək üçün göy qübbəsi altında ulduzlarm təsvirini verirdilər [44, 38, 40]. “Qaranlıq”, “gecə” anlamını bildirən belə işarə GİG kimi oxunurdu [174, №427]. Maraqlıdır ki, elam leksikasında “Səma” KİK (və ya GİG) kimi səslənirdi [171, 195]. Ehtimal ki, bu işarənin tətbiqində omofoniya prinsipi əsas götürülmüşdür. IV Uruk dövrünün mətnlərində bir sıra anlayışlar bu prinsiplə qeyd olunurdu. Məsələn, “qaytarmaq” feli “qamışın”, “vermək” isə “ölçü çalovunun” təsviri vasitəsi ilə ifadə olunurdu [174, №326, 5; 44, 39, 41; 33, 298].

Bundan əlavə, qədim Şumer mətnlərindəki bəzi işarələr kompleksini elam dilinə əsasən aydınlaşdırmaq olar Məsələn, Cəmdət-Nəsrdən tapılan iki hesabat xarakterli lövhəcikdə ardıcıl olaraq Kİ. SUN işarələri yazılmışdır. Bu işarələrin ayrı-ayrılıqda semantik mənası “yer” və “qoca” (və ya “köhnə”, “qədim”) bu hesabat sənədlərinin kontekstinə uyğun gəlmir [26, 83]. Bu işarələri əks istiqamətdə oxuduqda SUNKİ sözü alınır ki, bu da elam dilində “şah”, “hökmdar” deməkdir.

Protoelam yazı sisteminin Seistana qədər gedib çıxması təsirsiz qalmamışdır. Belə ki, Türkmənistandan tapılan “III Namazqa” dövrünə aid (e.ə. III minilliyin birinci yarısı) gil fiqurların üzərində müxtəlif formalı işarə və simvollara təsadüf olunur. Onlar protoelam piktoqramları ilə zahiri eynilik təşkil etsələr də, hələ mənalandırılmayıblar [60, şəkil 18; 57, 12].

Protoelam və protohind yazı sistemlərinin müqayisəli təhlili daha böyük maraq doğurur. Hər iki yazı sistemi arasında mövcud ola biləcək əlaqələr barədə dəfələrlə fikir söylənilmişdir [147, 179; 192, 59]. Həqiqətən də, Suzdan və Hind çayı vadisində yerləşən Harappa, Mohenco-Daro və digər şəhərlərdən tapılan qədim yazı nümunələri arasında xeyli oxşar cəhətlər var. U.Fairservis hesab edir ki, hər iki yazı sisteminə 35 oxşar işarə var idi [121, 103-106]. Lakin daha dəqiq təhlildən aydın olur ki, bunların sayı 80-dən artıq idi [Bax. Cədvəl № 3]. Hər iki yazı sisteminin öyrənilməsi başa çatmadığından bu işarələrin semantikasının və oxunuşunun nə dərəcədə üst-üstə düşməsinə söyləmək çətindir. Maraqlıdır ki, hər iki yazı sisteminə yazının istiqaməti dəyişə bilərdi, yəni bustrofedon prinsipi tətbiq olunurdu [14, 240; 51, 267].

Maraqlıdır ki, elmə məlum ilk protohind mətni 1897-ci ildə Suzdan tapılıb; o zaman Hind çayı vadisindəki erkən sivilizasiyaların varlığından xəbər belə yox idi. Üzərində Hindistan kəllərinin (zebuların) təsviri verilən bu kiçik lövhəcik Suza iqtisadi əlaqələr nəticəsində düşə bilərdi [220, 129; 208, şəkil 358].

Protoelam piktoqrafik mətnləri KRİT A adı ilə tanınan heroqlifik yazılarla da müqayisə olunmuşdur. Bu istiqamətdə hər iki yazı sisteminə aid mətnlərin tərtibat xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir [109; 93]. Bununla belə, hər iki yazı sistemi arasında birbaşa əlaqənin mümkünlüyü real görünür. Çünki Krit

adasının qədim təsərrüfat sənədləri protoelam mətnlərindən bir neçə əsr sonra tətbiq olunmağa başlamışdır.

E.ə. XXIII əsrdən etibarən Elamda İkiçayarasının mixi yazı sistemindən istifadə etməyə başlanılır. Öncə nüfuzlu hökmdarlar mixi işarələr vasitəsi ilə öz titullarını bildirməklə kifayətlənirdilər. İlk belə sənəd “Elamın baş kahini” Eşbumun (və ya Eşba, e.ə. 2300) adı keçən gil möhür fraqmenti sayılır [71, şəkil 26]. Çox keçmir ki, mixi sistemlə elam dilində mətnlər tərtib olunmağa başlayır. Naram-Suenlə müqavilənin mətni şumer-akkad mixi işarələri ilə yazılmış ilk elamdilli sənəd sayılır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mixi yazı sistemi elam dilinin fonoloji strukturunun xüsusiyyətlərini tam əks etdirməyə imkan vermirdi. Akkadla müqavilənin mətnini tərtib edən Suz mirzələrinin mixi qrafikası olmayan səslərin ifadəsində qarşılaşdığı çətinlikləri təsəvvür etmək çətin deyil.

Əsasən “bir işarə bir heca” prinsipinə alışan elamlı mirzələri çoxmənalı mixi işarələr çətinliklər qarşısında qoyurdu. Yalnız yazıda ciddi islahatlar və ixtisarlara mixi işarələrdən istifadə imkanlarını xeyli sadələşdirərdi. Elamın düşdüyü ağır hərbi durum, ölkənin İkiçayarasının siyasi münaqişələrinə cəlb olunması e.ə. III minilliyin sonlarında bu işi həyata keçirməyə imkan vermədi. Yalnız e.ə. XVIII əsrin əvvəllərində Simebalarhuhpakın hakimiyyəti dövründə (e.ə. 1788–1762) bu işi reallaşdırmaqla sadələşdirilmiş mixi qrafika ilə növbəti elamdilli mətn yarandı [171, №3; 71, 94-95].

NƏTİCƏ

Monoqrafiyada aparılan araşdırmalar 5000 illik uzun bir dövr ərzində İranın cənubunda formalaşan protoelam sivilizasiyasının siyasi-iqtisadi tarixinə nəzər salmağa imkan verir. Deh-Luranın (Bas-Mardeh, Əli-Köş, Təpə-Sarab, Təpə-Quran, Şoqa-Səfid, Təpə-Səbz), Suziananın (Cəfərabad, Covi) və Fars vilayətinin (Persepol, Təli-Muşki) neolit məskənlərində e.ə. VIII–V minilliklərdə biri digərini əvəzləyən mədəniyyət qalıqları ilk sakinlərin məşğuliyyətindən, onların inkişaf səviyyəsindən xəbər verir. E.ə. VI minilliyin əvvəllərində oturaq həyat tərzinin geniş miqyas alması əkinçilik və maldarlıq təsərrüfat tiplərinin inkişafına zəmin yaratmaqla yığım və ovçuluğun ikinci (yardımçı) mövqeyə keçməsinə səbəb olur. Suzianada aparılan qazmtılar nəticəsində müəyyən olunub ki, Elam sivilizasiyasının beşiyi Suz şəhəri yaranana qədər təxminən 1500 illik bir dövrü əhatə edən 4 mərhələ olmuşdur. E.ə. 4200-cü ildə Suzun təməli qoyulur. Şəhərin ilk sakinlərinin etnik mənsubiyyəti məlum deyil. “Suz a” dövrü ərzində (e.ə. 4200–3100) şəhər 800 metrə qədər uzanmış və gil palçıq divarla əhatə olunmuşdur. Suz müdafiə istehkamı olan ən qədim yaşayış məskənlərindən sayılır. Suzdan və onun ətrafındakı məskənlərdən tapılan ilk düymə formalı möhürlər xüsusi mülkiyyətin və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğundan xəbər verir.

E.ə. 3100-cü ildə Suziana düzənliyi bütövlükdə şumerlərin Uruk mədəniyyətinin təsir dairəsinə düşür. Şumer istilasına təxminən 2 əsrə qədər davam edir və bu müddət ərzində Uruk mədəniyyəti üçün xarakterik olan bir çox nailiyyətlər (dulus dəzgahı, qulpu və lüləyi olan saxsı qablar, silindrik möhürlər və s.) Suzianada da yayılmağa başlayır.

E.ə. 2900-cü ildə elam dilində danışan etnoslar Suzianada siyasi-iqtisadi hegemonluğa nail olmaqla yanaşı, qonşu əraziləri də nəzarət altına almağa təşəbbüs göstərirlər. “Suz c” mərhələ-

sində protoelam mədəniyyətinin təsiri İran dağlıq yaylasının digər qədim yaşayış məskənlərində də (Təpə-Sialk, Qodin-Təpə, Təpə-Yahya, Təli-İblis, Şahdad, Təli-Xəzir və s.) qeyd alınıb.

Elam yazılı qaynaqlarda ilk dəfə Cəmdət-Nəsrədən tapılmış Şumer lövhəciklərində (e.ə. XXVIII əsr) NİM (və ya NİM.Kİ “uca yer”) ideoqramları vasitəsi ilə qadın qulların etnik mənsubiyyətini bildirmək üçün xatırlanır. Elamın erkən siyasi tarixi Şumerin Kiş, Uruk, Ur və digər şəhər-dövlətləri ilə sıx bağlı idi və bu əlaqələr qarşılıqlı basqınlarla müşayiət olunurdu. Erkən sülalələr dövründə Elamın ərazisində müstəqil siyasət yeridən bir neçə dövlət qurumu (Marhaşi, Simaş, Avan, Anşan, Huhnur, Halnam və s.) mövcud idi. Əhalinin etnik mənsubiyyətində müxtəliflik nəzərə çarpır. E.ə. III minilliyin mixiyazlıq qaynaqlarında xatırlanan şəxs adlarının təhlilindən aydın olur ki, bu vilayətlərdə elamlılarla yanaşı (Halnam, Suziana və Huhnurda), subarlar (Simaşda), lullubilər (Zabumda), hurrilər (Marhaşidə) və qutilər (Avanda) də məskunlaşmışlar. Mənbələrdə kifayət qədər şumer və akkad mənşəli isimlərə də təsadüf olunur.

Elam güclü siyasi qüvvə olmaqla Şumerin şəhər-dövlətləri üçün böyük təhlükə mənbəyi idi. Elamlılar üzərində qazanılan hər hansı bir qələbə mühüm tarixi hadisə kimi dəyərləndirilərək salnamə və kitabələrə həkk olunurdu. Mənbələrdə əks olunan ilk belə qələbə e.ə. XXVII əsrin ortalarında Kiş hökmdarı Enmebaragesinin yürüşü zamanı qazanılmışdı.

E.ə. III minilliyin ortalarında siyasi liderlik əsası Peli tərəfindən qoyulan Avan şəhərinin sülaləsinə məxsus idi. Təxminən e.ə. 2440–2400-cü illərdə bu sülalənin 3 nümayəndəsi Şumerin bir sıra dini-siyasi mərkəzlərinə (Kiş, Nippur, Ur) nəzarəti həyata keçirir.

Şumerdə Akkad sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə elamlıların basqımlarının uzun müddət qarşısı alınır. Müntəzəm hərbi yürüşlərdən zəifləyən Elam vilayətləri Akkad hökmdarlarından asılı vəziyyətə düşür. Avanın sonuncu hökmdarı Puzur-Inşuşinakın Akkadlı Naram-Suenlə müqaviləsi Elamı siyasi asılılıqdan azad edir. Lakin Avan sülaləsinin süqutu və Sarkalişarrinin vəfatından

sonra Şumerin və Elamm müstəqilliyinə ciddi təsir göstərən hadisələr baş verir. Təxminən e.ə. 2172-ci ildə Şumer şəhər-dövlətləri, az bir müddətdən sonra isə Suziana Urmiyanın cənubundan gəlmiş quti qəbilələrinin nəzarəti altına düşür. E.ə. XXII əsrin sonlarında Şumer şəhərləri quti işğalından azad olur və çox çəkmir ki, siyasi hegemonluq III Ur sülaləsinin əlinə keçir. Bu sülalənin hökmdarları Elam canişinləri ilə qohumluq əlaqələri yaratmaqla yanaşı, onların vilayətlərinə talanedicilər yürüşləri də davam etdirirlər. E.ə. XXI əsrin ortalarında Elamda siyasi hegemonluq Simaş sülaləsinə mənsub olsa da, Suziana sonuncu Şumer dövlətinin canişinləri tərəfindən idarə olunurdu. E.ə. 2003-cü ildə Şumerdə siyasi durumun gərginliyindən istifadə edən elamlılar Simaşdakı tayfalar ilə ittifaqa girərək Ur şəhərini dağıdır və sonuncu Şumer dövlətini süquta uğradırlar.

Elam bəşər sivilizasiyasının ilk quldar cəmiyyətlərindən sayılır. E.ə. IV minilliyin ikinci yarısında burada əmlak bərabərsizliyi və sinfi təbəqələşmə dərin kök salır. Kənd icmaları tədricən zəifləyir, sosial-iqtisadi strukturlar şəhərlərdə, iri məbədlərdə cəmlənirdi. Şəhərlərin tərəqqisi müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına və onların fəaliyyətini nizamlayan inzibati orqanların formalaşmasına şərait yaradırdı. E.ə. III minilliyin birinci yarısında ilk dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ilə üç pilləli hakimiyyət sistemi formalaşmağa başlayır. Elamda ali hakimiyyət şaha məxsus idi. Asılı vilayətlər Şumer canişinləri tərəfindən idarə olunurdu.

Erkən mərhələdə cəmiyyətin iqtisadi həyatında aparıcı rol kənd icmalarına məxsus idi. E.ə. III minilliyin əvvəllərində Uruk mədəniyyətinin təsiri ilə Elamda məbəddən, daha sonralar isə dövlət təsərrüfat strukturları formalaşmağa başlayır. Şumerin erkən məbəddən təsərrüfatları üçün xarakterik olan cəhətlər (təsərrüfat fəaliyyətinin qeydiyyatı, hesabatın dəqiqliyini təmin etmək üçün standart ölçü vahidlərinin tətbiqi, istehsal vasitələrinin və torpağın icarəyə verilməsi və s.) Elamda özünəməxsus formada fəaliyyət göstərirdi.

İlk hesabat – uçot əməliyyatları daşdan və gildən düzəldilmiş silindr, disk, şar, konus və s. formalı xırda fiqurlar vasitəsi ilə

həyata keçirilirdi. Mərkəzi Zaqrosun neolit məskənlərindən tapılan bu fiqurlar ip vasitəsi ilə mübadilə predmetinə (məsələn, yağ küpünə, şərab bardağına, un kisəsinə və s.) bağlanırdı. Yaxın Şərqdə piktoqrafik yazının meydana gəlməsi bu fiqurlarla əlaqələndirilir. Bu proses Şumerdə və Elamda eyni formada gedirdi. Belə ki, əvvəllər pərakəndə halda tətbiq olunan fiqurları e.ə. IV minilliyin ikinci yarısından etibarən yumruq ölçüsündə olan gil “zərfin” içinə yerləşdirməyə başlayırlar; bununla da mübadilə zamanı fiqurların mühafizəsi təmin olunurdu. Çox keçmir ki, “zərfin” üzərinə onun içinə yerləşdirilmiş fiqurların təsviri də çəkilməyə başlanır. Tədricən bu təsvirlər yazı işarələrinə, “zərf” isə mətnin yazıldığı lövhəciyə çevrilir.

İlk primitiv lövhəciklərdə rəqəm simvolları yazılırdı; bunlar uçotu aparılan məhsulun kəmiyyətini bildirirdi. Uçotun obyektini və subyektini bildirən işarələr sonralar yaranmışdı. Bütövlükdə Elamın piktoqrafik sənədlərində 400-ə yaxın işarə və simvoldan istifadə olunurdu. Onları müxtəlif formada kombinə etmək və yeni mürəkkəb işarələr yaratmaqla sayını bir neçə dəfə artırmaq mümkün olmuşdu.

Erkən Elam cəmiyyətinin sosial-iqtisadi mənzərəsinin bərpasında İran dağlıq yaylasının bir sıra məskənlərindən tapılan piktoqrafik mətnlərin rolu əvəzsizdir. Onların yüz illik tədqiqatı aşağıdakı mühüm nəticələrə gəlməyə imkan vermişdi:

1. Elamın piktoqrafik mətnləri əsasən sağdan sola yazılırdı; nadir hallarda bustrofedon tətbiq olunurdu, yəni bir sətir sağdan sola, digəri isə əks istiqamətdə yazılırdı.

2. İlk mərhələdə lövhəciklərin bir üzü istifadə olunurdu. Sonralar informasiyanın çoxluğu lövhəciklərin arxa tərəfinin də istifadəsini zəruri etdi. Lövhəciyin üz tərəfi dolduqda onu üfüqi xətt boyunca elə döndərirdilər ki, lövhəciyin sağ və sol kənarları yerini dəyişirdi. Arxa üzə yerləşdiriləcək informasiya üz tərəfin informasiyasına uyğun gəlmədikdə lövhəcik şaquli xətt boyunca döndərilirdi.

3. Rəqəm və ədədləri bildirən simvolların çoxluğu piktoqrafik sənədlərdə müxtəlif ölçü sistemlərinin və standart vahidlərin tət-

biqindən xəbər verir. İşçilərin, ev heyvanlarının, məişət əşyalarının, bir sözlə, ədədlə sayılması mümkün olan bütün predmetlərin miqdarı onluq say sistemində əsaslanan ölçü simvolları ilə göstərilirdi. Həcm ölçü vahidləri 2 qrupa bölünürdü: dənli bitkilərə və mayələrə tətbiq olunan ölçü sistemləri. Üçüncü ölçü sistemini çəki vahidləri təşkil edirdi. Sahə ölçü vahidləri altmışlıq say sistemində əsaslanırdı. Bütün ölçü sistemlərindəki metroloji vahidlər 15 rəqəm simvolla yazılırdı. Ən böyük simvol “10000”, ən kiçiyi isə “1/120” ədədlərini bildirirdi. Kəmiyyəti ifadə edən ədədlər silsiləsində bu simvollar yazı istiqamətinə müvafiq olaraq sağdan sola və “böyükdən kiçiyə doğru” prinsipi üzrə yerləşdirilirdi.

4. Protoelam piktoqrafiyasında xeyli sayda qab-qacaq təsvirlərindən ibarət ideogramlar tətbiq olunurdu. Bunların bir qismi standart tutuma malik idi və onlardan daha çox maye formalı məhsulların uçotu zamanı istifadə olunurdu.

Yazıyaqədərki mərhələdə Suz sakinlərinin məişət və təsərrüfat fəaliyyəti silindrik möhürlərdəki təsvirlərdə əks olunub. Yazının meydana gəlməsi təsərrüfat fəaliyyətini xüsusi işarə və simvollar vasitəsi ilə qeydə almağa imkan verdi. Kiçik həcmli gil lövhəciklər üzərində anbara daxil olan və ya müxtəlif məqsədlərlə istifadəyə buraxılan ərzaq məhsullarını, məişət əşyalarını, inzibati işçiləri və təsərrüfatda çalışanları, ev heyvanlarını və s. xüsusi ideografik işarələrlə, onların kəmiyyətini isə simvollarla ifadə edirdilər.

Maldarlığa aid hesabatlarda xırdabuynuzlu mal-qaranın iri sayda qeydə alınması diqqəti cəlb edir. “Keçi” və “qoyun” işarələrinin qab-qacaq işarələri ilə kombinasiyası bu heyvanlardan alınan süd məhsullarının ifadəsini təmin edirdi. Yazının qrafik imkanları hesabına heyvanların yaşı, cinsi, rəngi və digər xüsusiyyətləri göstərilirdi.

Protoelam sənədləri atın xatırlandığı ən qədim yazı abidələr sayılır. Lövhəciklərdə atların cinsini fərqləndirməklə yanaşı, onlardan istifadə sferası da göstərilir. Məlum olub ki, atlardan əsasən qoşqu heyvanı kimi torpağın şumlanmasında istifadə olunurdu.

Sənədlərdə heyvanların fərdi uçotu ilə yanaşı, onlara ayrılan yem rasionunun da qeydiyyatı aparılırdı. Daha çox xırdabuynuzlu heyvanlara və ev quşlarına ayrılan arpanın hesabı aparılır.

Maldarlıq daha çox dağlıq vilayətlərdə yayıldığı halda, düzənlik Suzianada suvarma əkinçiliyi inkişaf edirdi. Piktoqrafik sənədlərin məlumatlarının təhlili göstərir ki, aqrar münasibətlər qonşu Şumerdə mövcud olan səviyyədə idi. Torpaq fondu 3 qurumun – icmanın, məbədin və dövlətin mülkiyyətində idi. Məbədin və dövlətin sərəncamında olan torpaqların çox hissəsi xırda sahələrə bölünərək icma üzvlərinə müddətli icarəyə verilir. Torpağı əkilib-becərmək üçün icarədarlar lazımi vasitələrlə (qoşqu heyvanı, əmək alətləri, səplik toxum və s.) təmin olunurdular.

Piktoqrafik sənədlərdə torpaq təsərrüfat obyektinin qismində bir neçə işarə ilə göstərilirdi. “Sahə” ideogramının daxili boşluğuna “keçi” və ya “qoyun” işarələrini yazmaqla “örüş”, bitki təsvirlərini yerləşdirməklə isə “bağ” anlayışları ifadə olunurdu. Şumluq sahələr “xışm” sxematik təsviri ilə bildirilirdi. Təlimat xarakterli bir neçə lövhəcikdə əkin sahəsinə düşən toxumluq arpanın normaları göstərilir. Bu sənədlərə əsasən Suz ətrafında 1 ha sahəyə təxminən 33,5 litr toxumluq arpa səpilir.

Protoelam lövhəciklərində “əkinçi” termini protoşumer yazısının “yer” ideogramından fərqlənməyən işarə ilə ifadə olunurdu. “Əkinçi” ideogramı digər işarələrlə kombinə oluna bilərdi. Belə mürəkkəb işarələrin təhlili göstərir ki, əkin sahələri qadınlara da icarəyə verilə bilərdi. Əkinçiliklə məşğul olanlar fərqli sahələr üzrə ixtisaslaşmışdılar (qoşqu heyvanlarına baxanlar, suvarmada çalışanlar, dənli bitkiləri becərənler, meyvə ağaclarına qulluq edənlər və s.). Hətta əkinçilərin aid olduqları təsərrüfat strukturları (məbəd və ya dövlət) da göstərilirdi.

Elamın əsas şəhərləri Suz və Anşan e.ə. III minillikdə böyüyərək 50 ha ərazini tuturdu. Şəhərlərin böyüməsi müxtəlif sənət sahələrinin inkişafına şərait yaradırdı. Qab-qacaq istehsalı kütləvi hal almağa başlayır, bəzək və dekorlar aradan qalxır və yeni formalar meydana gəlir. Bu, piktoqrafik sənədlərdə 40-dan artıq qab-qacaq təsvirli işarələrin tətbiqi ilə də təsdiqlənir.

Təbii sərvətlərin zənginliyi metallurgiyanın inkişafına zəmin yaradırdı. E.ə. IV minilliyin ortalarından Suzianada misdən istifadə geniş hal almağa başlayır. Mis əşyaların və sobaların tapılması metallurgiya ilə ixtisaslaşmış sənətkarların olduğundan xəbər verir. Elam Şumerin şəhərlərini yalnız xammalla deyil, eyni zamanda sənətkarlarla da təmin edirdi.

Məbəd və dövlət təsərrüfatlarında çalışanların əməyi natural formada ödənilirdi. Gündəlik ərzaq məhsulları ilə həyata keçirilən bu ödəmələrin dəqiqliyini təmin etmək üçün işçilərin uçotu aparılırdı. Belə işçi siyahılarından bəlli olur ki, yardımçı işlərə xeyli sayda hər iki cinsdən olan uşaqlar cəlb olunurdu.

Monoqrafiyanın sonuncu fəslində Elamın piktoqrafik və xətti mətnlərində qeyd olunan hecalı işarə komplekslərinin filoloji təhlilinə həsr olunub. Piktoqrafik mətnlərdə heca yazılışların tətbiqinin mümkünlüyü əvvəllər də söylənilməsinə baxmayaraq, bir söz belə oxunmamışdır. Bu, mətnlərdə fonetik yazılışların tətbiq olunduğu bir sıra amillərlə şərtlənir:

1. İdeogramik mətnlərdə işarələr, adətən, təyin olunmuş ardıcılıq üzrə yerləşdirilirdi. Bəzi hallarda bu ardıcılığın pozulduğunun və işarələrin yerinin dəyişdiyi şahidi olurdu. Belə hallarda işarələr ideogramik deyil, hecalı yazılış üçün tətbiq olunurdu.

2. Adətən, ideogramik yazılarda qonşu işarələr arasında semantik bağlılıq gözlənilirdi və belə hallarda işarələrdən biri digəri üçün təyin funksiyasını icra edirdi. Məsələn, “kirkirə” təsvirini “ARPA” simvolunun qarşısında yazmaqla məhsulun formasını, yəni arpanın un halında olduğunu ifadə edirdilər. Bəzi hallarda qonşu işarələr arasında semantik bağlılıq nəzərə çarpır. Məsələn, “qatır qulaqları” + “su”; “su” + “it”; “küp” + “quş” və s. işarələrdən qurulmuş komplekslərin izahı heç bir məntiqə həllini tapmır. Ehtimal ki, belə komplekslərin yazılışında işarələr arasında semantik əlaqənin gözlənilməsi şərt deyildi; məqsəd konkret hecalı yazılışı təmin etmək idi.

3. Piktoqrafik işarələrin bir qismi Puzur-İnşuşinakın zamanında heca yazılışlara tətbiq olunurdu. Onun xətti mətnlərində qeyd

alınan fonetik oxunuşlu işarə birləşmələrinin bir neçəsinə piktoqrafik sənədlərdə də təsadüf olunur.

4. Fonetik yazılış olmadan yer və şəxs adlarını, yəni təsərrüfat əməliyyatlarının mühüm subyektlərini ifadə etmək olmaz.

5. İşarələrin zahiri oxşarlığına əsasən Suzdan tapılan piktoqrafik və xətti yazı nümunələrinin eyni kökdən olduğu söylənsə də, bu məsələ indiyə qədər tədqiq olunmamışdı. Xətti mətnlərin tədqiqindən alınan nəticələr piktoqrafik sənədlərdəki işarə birləşmələrinin oxunuşunda əsas amildir. Lakin işarələrin zahiri oxşarlığı aldadıcı da ola bilər. Bunu yoxlamaq üçün ilk növbədə mənası bəlli olan işarələrin xətti və piktoqrafik mətnlərdəki fonetik və ideoqrafik oxunuşlarını sinxron şəkildə araşdırdıq. Nəticədə məlum oldu ki, işarələrin fonetik oxunuşu onların təsvir etdiyi predmetin adından törəmişdir. Bəzi hallarda təsvir olunan predmetin adının birinci hecası işarənin fonetik oxunuşuna çevrilmişdi, yəni akrofoniya prinsipi tətbiq olunmuşdur.

6. İşarənin fonetik oxunuşunun təyin olunmasında mühüm vasitələrdən biri də onun qrafik eyniləşdirilməsidir, yəni nəyi təsvir etdiyini bilməkdir. Bununla öncə işarənin ideoqrafik oxunuşu təmin olunur. İdeoqrafik oxunuş bütövlükdə və ya ixtisarla işarənin fonetik oxunuşu kimi qəbul oluna bilər. İşarənin nəyi təsvir etdiyini zahiri görünüşünə əsasən təyin etmək olar. Lakin əksər hallarda işarə sxematik cizgilərlə verildiyindən onu identifikasiya etmək olmur. Belə hallarda onları analoji formah protoşumer piktoqramları ilə müqayisə etməklə mənasını açmağa çalışmışıq. Müqayisəli təhlilin nəticələri göstərir ki, hər iki yazı sistemində zahiri görünüşü və oxunuşu üst-üstə düşən xeyli işarə mövcud idi. Bu, ilk növbədə məişət və təsərrüfat əşyalarını təsvir edən işarələrdə özünü büruzə verir. Güman ki, bu əşyalar hər iki xalqın dilində eyni cür səslənirdi və ya biri digərindən mənimsəmişdir. Şumer yazı sisteminin təsirini təsərrüfat hesabatlının xarakterini bildirən terminlərin yazılışında da görmək olar. Onlar omonim sözləri ifadə edən rebus işarələrlə yazılırdı. Bəzi hecalar Şumerdə olduğu kimi rəqəmlərdə ifadə olunurdu.

Fonetik işarələrin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar nəticəsində piktoqrafik mətnlərdə xeyli coğrafi və

şəxs adlarının, təsərrüfat və sosial terminlərin fonetik yazılışlarını üzə çıxarmaq mümkün oldu. Bu araşdırmaların nəticələri məzmunu qaranlıq qalan xətti mətnlərin məzmununu anlamağa da kömək edir.

Aparılan tədqiqatların nəticələri Azərbaycan tarixinin az öyrənilən problemlərinə də işıq salmağa imkan verir. Elamın boyalı qabları üzərindəki naxışlar və dekorlar Azərbaycanın neolit və eneolit məskənlərindən tapılan qayaüstü təsvirlərin və keramika ornamentlərinin semantikasının dərk olunmasına da kömək ola bilər.

Cənubi Azərbaycanın qədim sakinləri olan qutilərin hərbi-siyasi yüksəlişi erkən Elamda dövlətçilik tarixinin mühüm bir mərhələsini təşkil edir. Avanın taxt-tacına ciddi təsir göstərmək iqtidarında olan quti qəbilələri uzun müddət Suzianaya nəzarət etmişlər.

QEYDLƏR

1. Puzur-Inşuşinakın akkaddilli kitabələrində bu yerin adı hecalı işarələrlə A-wa-an və Za-wa-an kimi qeyd olunub [90, 350; 85, 70].

2. Tarixi ədəbiyyatda Simurru (və ya Zaban /Aban) ənənəvi olaraq müasir İraqdakı Altın-Köprü şəhəri ilə eyniləşdirilir [42, 101, 117; 78, 24].

3. Eposun 46-cı sətri belə səslənir: Šu-gi₄-bi-še kur-ra lu₅-lu₅-bi-a Kİ. mu-un-ra-ra: “onun səmindən Lullubi dağlarında yer titrədi”. V.K.Afanasyeva lu₅-lu₅-bi-a işarələr qrupunun izahını vermir və eposun bu hissəsini belə tərcümə edir: “Земля в горах дрожим от крика...” [20, 211, qeyd 26]. LU5-mixi işarəsi lul- “hiylə”, “yalan” kimi də oxuna bilər; lakin bu, araşdırdığımız kontekstə uyğundur [174, №355; 3, №186; 108, 155].

4. “B” və “M” səs əvəzlənməsi bu zonanın coğrafi adları üçün xarakterik idi. Müqayisə et: Marhaşi = Baraşi, Mişime=Başime [213, 89, 102, 138, 142].

5. Quti hökmdarı Erridupizirin kitabələrinin birində dağıdılan şəhərlərdən birinin adı fraqmentar vəziyyətdədir: še ʾru (?) - [x] -im [126, 226]. Şəhər qutilərin hakimiyyətindən narazı olan lullubilərin üsyanını yatırmaq üçün Erridupizirin hərbi yürüşü ilə əlaqədar xatırlanır. Bu səbəbdən onu lullubilərin məskunlaşdığı Zabuada lokalizə etmək və Maniştusunun kitabəsindəki eyniadlı şəhərdən fərqləndirmək lazımdır.

6. Elamda bu tip adların əzizləmə formasında işləndiyi tamamilə mümkün görünür. Məsələn, sonrakı dövrün elam mətnlərində Haştutu isminə təsadüf olunur [266, 64]. İsmi əsasmda haštu “sevgi”, “istək” sözü durur.

7. Mətnin köhnə və yeni oxunuşları arasında fərq nəzərə çarpır. Əvvəlki oxunuş:

... Si-dur- [ru (?) šu] ša-dù-ù lu-lu-bi-im Kİ. ip-hu-ru- [ma]... “Sidur [ru hansı ki] Lullubim torpağının dağlıqlarını topla [dı]...” [246, 166; 87, 142-143; 42, 101; 62, 128].

Yeni oxunuş:

A [...] Si-dur ù Sa-tu-ni lu-lu-bi-im Kİ. ip-hu-ru- [ma] ...

“Sidurlu A [...] və Lullubimh Satuni birləş [dilər]...” [169, 234; 78, 28].

Bununla bərabər, fərqli tərcümələr də mövcuddur [1, №3; 170, 351]. Digər izahlar da mümkündür, məsələn: “A [nubanini?], Sidur və Satuni Lullubim torpağında toplan[dılar]...”.

8. Bu abidə 1840-cı ildə Paskal Kosto tərəfindən aşkar olunmuşdur. İ.M.Dyakonov hesab edir ki, bu dağın qədim adı – Padır (Kaşşu mətnlərində Padan, assur mənbələrində Pitanu) Anubanini dönməndə Lullubi dövlətinin sərhəd zolağında yerləşirdi. İ.M.Dyakonov dağın adının elam mənşəli olduğunu ehtimal edir [42, 102]. Zənnimizcə, Padır xronimini elam sözü pet-ir “düşməni” (hərfən: “davakar”) əsasında izah etmək lazımdır. Ola bilsin ki, e.ə. IX əsrdə Assur hökmdarı III Salmanasar tərəfindən işğal olunan Allabria ölkəsinin (Mannanın qonşuluğunda) Paddira qalası bu dağın yaxınlığında yerləşirdi [1, №20].

Sarıpul qayasında aşkarlanan ikinci yazı da Anubaniniyə aid edilir [117].

9. Sırf lullubi şəxs adları hələ müəyyən olunmayıb. Lullubilərin məskunlaşdığı Zamuanın yaşayış məskənlərinin (Daqara, Zabdanu, Uzie, Bara, Laqalaqa, Taqalaqa, Bunisa, Larbusa, Ammalı, Kisirtu və s.) və dağların adları (Simaki, Aziru, Bidirqi, Etini və s.) məlum olsa da, onların etimoloji izahı ilə bağlı tədqiqat aparılmayıb. Lullubilərin dili haqqında Q.Hüzinqə məxsus olan yeganə məqalə 1 əsr bundan əvvəl yazıldığından [162] elmi dəyərini itirib.

10. Assur hökmdarı II Sarqonun e.ə. 716-cı ildə Midiya vilayətlərinə hərbi yürüşünü tərənnüm edən Nəcəfabad (Əsəbəabad şəhəri yaxınlığında) stelasında Urattus ölkəsindən olan Burbuasu xatırlanır [189, 44, 45, 50; 1, №34].

11. Kuti şəxs adlarındakı Yar-komponenti (Yar-lag-ab, Yar-laq-aş, Yar-lag-anda) urartu mətnlərində təsadüf olunan ia-ra-ni (burada – ni məkan sonluğudur) “sığınacaq”, “məbəd növü” [64, 137] termininə əsasən yorumlansa, “rahib”, “kahin” anlamını verir. Kuti hökmdar adlarının bəziləri (Erridupizir, İlisir və s.) hurri dili əsasında izah oluna bilər.

12. Şumer şəhərlərində aparılan qazıntılar zamanı Mesilimin tarixiliyini təsdiqləyən yazılı əşyalar tapılıb. Kiş şəhərində (müasir İraqda Tel-Uxaymir) üzərində Mesilimi döyüş arabasında təsvir edən möhür, Laqaşdan isə (müasir İraqda Tello) onun əsasının başlığı aşkarlanıb. Onun müasiri Laqaş hökmdarı Luqal-şaq-enqur Mesilimi tanrı Ninqirsu üçün məbəd tikdirdiyini bildirir. Mesilim, eyni zamanda Adab şəhərində də (müasir İraqda Bismaya) məbəd inşa etdirmişdir.

Şumer hökmdar siyahılarında Mesilimin adı keçməyə də, ehtimal ki, o, başqa adla təmsil olunub [11].

13. Mesannepada oğlu və varisi Meskiaqnuna ilə birlikdə Nippurdakı Tummal məbədinin tikintisində iştirak etmişdir [210, 205]. Yeni Babil dövrünə aid (e.ə. I minilliyin I yarısı) bir mətndə “tanrı” Mesannepadanın tikdiyi məbədin düşmən tərəfindən dağıldığı barədə xəbər verilir [210, 210]. Ola bilsin ki, bu hadisə elamlıların növbəti basqısı ilə əlaqələndirilməlidir.

14. Adın etimoloji izahı güman etməyə əsas verir ki, Şuşuntarana (hərfən: “Suzu mən bərpa etdim”) öz fəaliyyətini Eannatumun ordusunun talan etdiyi Suz şəhərinin bərpasına yönəlmişdir.

15. I Sarqonun mətnində Hişiprasini (köhnə oxunuşu Hişeprašir) adh iki hökmdardan söhbət gedir; bu adı Luhişşanın atası və oğlu daşıyırdılar. I Sarqonun mətnində onların hər ikisi “Elamın şahı” kimi qələmə verilsələr də, Suzdan tapılan siyahıda yalnız Luhişşanın oğlu (Hişepirateip; hərfən: “Şöhrətli himayədar”) qeyd olunub. Y.Yusifov bunu onunla izah edir ki, hakimiyyət Luhişşana atasından deyil, dayısı Kikkusimetemtidən keçmişdir [77, 52-53]. V.Hins isə onları qardaş sayır [150, 7]. Lakin hər iki izah I Hişeprasininin kimliyinə aydınlıq gətirmir. Ehtimal ki, o, Kikkusimetemti ilə eyniləşdirilməlidir. Əks halda Elama nəzarət edən Avan sülaləsində hökmdarların sayı siyahıda olduğu kimi 12 deyil, 13 olardı.

16. Formal da olsa, Şarkalişarrinin “dünyanın dörd cinahının hökmdarı” tituluna ehtiyacı yox idi, çünki onun adı analoji mənə daşıyırdı: “Bütün şahların şahı”.

17. Kitabədə xatırlanan toponimlərin əksəriyyəti identifikasiya olunmayıb. Lakin onların bir qisminin Cənubi Azərbaycanın cənubunda yerləşdiyi şübhə doğurmur. Belə ki, e.ə. 880-ci ildə Assur hökmdarı Aşşurnazirapal Zamuaya hücum edərkən bəzi qədim məskənlərdə həyat öz axarı ilə davam edirdi. Burada yerləşən Hudun, İritu, Larbusa məskənləri və Etini dağı [1, №17] Puzur-İnşuşinakın mətnində, müvafiq olaraq, Hutuin, İrutu, Laharbita və İttun formalarında qeydə alınıb [224, 9-11; 78, 27].

18. İndi əminliklə söyləmək olar ki, bu adın A-ri-si-en kimi oxunuşu yanlışdır. E.ə. II minilliyə aid Mari və Uqarit şəhərlərinin sənədlərindəki A-da-al-še-nu və A-da-al-še-ni yazılış formaları göstərir ki, Sadarmatın böyük oğlunun adı Atalşen idi [70, 132].

19. S/Şatar-elementinin qədim İran (Midiya, Avesta və qədim fars) adlarındakı xşadra – “hakimiyyət” termini ilə zahiri bənzərlikdən başqa heç bir əlaqəsi yoxdur. İ.M.Dyakonov Midiyadakı Satar-panu, Satar-eşu, Satir-iai şəxs adlarının birinci elementini bu terminlə bağlasa da, bu isimlərin sonluqlarını qədim İran dillərindən izah edə bilmir [42, 222; 110, 156].

20. Şulqi Suzda quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. Tanrı İnşuşinaka yeni məbəd tikdirməklə o, Suz kahinlərinin rəğbətini qazanmağa nail olmuşdur [71, 79].

21. Ola bilsin ki, Qirnamme siyasi fəaliyyətə Şulqi tərəfindən Suza təyin olunmuş canişin kimi başlamış və Elamda III Ur dövlətinin maraqlarının təminatçısı olmuşdur. Onun yarı elam, yarı şumer mənşəli hibrid ismi (Qirnamme < Kiri – nam-ume) “İlahə taleyimdədir” kimi izah oluna bilər.

22. Elamda istehkam tipli səddin ən qədim nümunəsi Əli-Koşda aşkarlanmışdır [156, 108-114].

23. Suzdan tapılan piktoqrafik lövhəciklərdə formaca şumerlərin İNANNA ideogramına bənzəyən işarəyə təsadüf olunur [197, 505, 506 №-li işarələr]. Bu işarə, ola bilsin ki, ilahə İnşuşinakın simvolu idi.

24. İşmə – komponentini e.ə. II minilliyin akkaddilli Suz mətnlərində xatırlanan Babil tanrısı İşmekarabın adında görmək olar. O dövrün hüquqi sənədlərində hakim qarşısına çıxanlar İnşuşinaka və İşmekaraba and içirdilər [71,43; 77, 121, 76, 132]. Zənnimizcə, müqavilədəki Ruh-u-ışna Akkad panteonundakı İşmekarab (hərfən: “Duanı eşidən”, “And dinləyən”) ilə eyni funksiyanı icra edirdi.

25. Bu mətndə Assur hökmdarının təbəələrinin sitayiş etdiyi tanrılar sadalanır və Assaradan sonra Mazaş adlı tanrı xatırlanır. Tədqiqatçıların bir qismi hesab edir ki, mətni yazarkən mirzə səhvən Assara-Mazaş adlı bir tanrının adını iki hissəyə bölərək hər hissənin qarşısında “TANRI” ideogramını yazmışdır. Digər tədqiqatçılara görə isə burada bir tanrı (Assara-Mazaş = qədim iranlıların panteonunda xeyir allahı Ahura-Mazda) deyil, iki müstəqil tanrıdan (Assara və Mazaş) söhbət gedir [37, 306]. E.ə. IX əsrin sonlarında Mannanın cənubunda, Parsua ölkəsi ilə sərhəd zolağında Masaşuru (və ya Mazaşuru) qalası yerləşirdi [42, 163]. Xoronimin adı “Tanrı? Mazaşın şəhəri” (-uru “şəhər” şumerlərə qədərki termin sayılır) anlamında izah oluna bilər. Ehtimal ki, Mazaş da kuti tanrılarından biri olmuşdur.

26. Sinifli cəmiyyətlərin ilkin mərhələsində maldarlıq aparıcı sahələrdən idi. Şumerlərin tarixi təsəvvürünə görə, ən qədim hökmdarlar öz şəhərlərində yeni hakim sülaləni yaratmazdan əvvəl maldarlıqla məşğul olmuşlar. Hökmdar siyahılarında bildirilir ki, Bad-Tibira şəhərində Dumuzi, Kiş şəhərində isə Etana hakimiyyətə gəlməzdən əvvəl maldar olmuşlar [165, 72].

27. Qonşu Şumerin məbəd təsərrüfatlarında da uşaq əməyindən geniş istifadə olunurdu. Məsələn, Laqaş şəhərindəki məbədlərin birində 40-90 qul uşaq çahşırdı [48, 202-203].

28. Sənədlərin təhlili göstərir ki, bəzi rəqəm-simvollar kəmiyyəti bildirməkdən əlavə, uçot əməliyyatlarının obyekt və subyektlərini də ifadə edə bilirdi. Belə simvolların ikisini nəzərdən keçirək.

1. 225, 18 №-li lövhəciyin yekun vurulmuş arxa tərəfində iki simvol vasitəsi ilə “54” rəqəmi yazılmışdır. Bu, yekun lövhəciyin üz tərəfində “onluq” və “təklilik” simvollarının ümumi cəmi ilə üst-üstə düşür: I sətirdə “4”; II sətirdə “30”; III və IV sətirlərin hər birində “10”. Lövhəciyin üz tərəfində 3 dəfə “100” simvolu işlənsə də, o, konkret kəmiyyəti bildirmirdi. Əks halda yekun “54” deyil, “354” olardı.

2. 227, 234 №-li lövhəciyin arxa tərəfində üç rəqəm-simvolun qeyri-xarakterik ardıcılığı, yəni soldan sağa doğru “1/60” + “50” + “4” şəklində yazılışı kəsirli simvolun kəmiyyətlə əlaqəli olmadığını deməyə əsas verir. Lövhəciyin üz tərəfində yazılan rəqəmlərin cəmi “54” təşkil edir: I sətirdə “15”; II sətirdə “22”; III sətirdə “17”. Adətən, yekun informasiya “uçot obyekt” + onun “kəmiyyəti” formulu üzrə tərtib olunduğundan, bu sənədin arxa tərəfinin birinci işarəsi, yəni “1/60” simvolu kəmiyyəti deyil, qeydə alınan konkret şeyi bildirirdi. Maraqlıdır ki, lövhəciyin üz tərəfinin II sətirinin son işarəsi – “yüz” simvolu bu halda da kəmiyyəti bildirmirdi.

29. Şumerin IV Uruk dövrünə aid arxaik sənədlərində təsadüf olunan “Ov iti”, “Maral”, “Qaban”, “Dağ keçisi” və digər piktoqramlar sonrakı dövrün yazılarında bir daha tətbiq olunmur [67, tablo 2, 3]. Ehtimal ki, bu hal İkiçayarasının cənubunda erkən protoyazı mərhələsində (e.ə. IV minilliyin sonu) ovçuluğun tənəzzülü ilə əlaqələndirilməlidir.

30. Şumer dilində anonim sözlərin çoxluğu təsviri yazılışı mümkün olmayan abstrakt ifadəni eyni cür səslənən digər ifadə ilə bağlı işarə vasitəsi ilə yazmağa imkan verirdi. Hər işarənin konkret

məfhumla bağlı olduğu Şumer piktoqrafiyasında qrammatik göstəriciləri (suffiksləri, affiksləri, hal şəkilçilərini, formantları və s.) ifadə etmək mümkün deyildi. Bu, yazıdan sadə əməliyyat tələb edən təsərrüfat sənədlərinin tətbiqi zamanı istifadə olunurdu [44, 38-42].

31. Müqayisə üçün deyək ki, Şumerin IV Uruk dövrünə aid mətnlərində qoyunlarla bağlı 31 işarə mövcud idi [73, 208]. Qoyunların cinsini, növünü, yaş həddini, ana qoyunlara xas olan özəllikləri qrafik baxımdan fərqli işarələrlə ifadə edirdilər [134, 6-14]. Adətən, uçot zamanı qoyunlar bu xüsusiyyətlərə uyğun qruplaşdırılaraq qeydə alınsalar da, yekunlaşdırılarkən ümumi bir ad altında “qoyun” işarəsi ilə ümumiləşdirilirdi.

Maldarlıqla bağlı hesabatların əksəriyyətində heyvanların sayı göstərilir. Analoji hal ilə protoşumer sənədlərində də rastlaşırıq. Bu hesabatların müqayisəsi göstərir ki, Elamda davar, Şumerdə isə iribuynuzlu mal-qara üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, IV Uruk dövrünün lövhəciklərində qoyun və keçilərin maksimal sayı 30 baş təşkil edirdi. İribuynuzlu mal-qaranın maksimal sayı bir sənəddə 54 baş göstərilib [67, 42-43; 27, 71; 134, 1, 4, 5, 9, 14, 29, 39, 40, 41 №-li lövhəciklər].

Yalnız iki sənəddə xırdabuynuzlu mal-qaranın maksimal sayı 458 və 570 baş göstərilib [67, 42]. Ehtimal ki, bu hallarda ilahə İnannanın məbədinə məxsus olan heyvanların ümumi sayı göstərilib.

32. Atm e.ə. III minilliyin I yarısında Elamın hüdudlarından kənarda da təsərrüfat sferasında istifadəsi tamamilə mümkün görünür. Şumer – Aratta münasibətlərinə həsr olunmuş eposların birində bildirilir ki, Uruk şəhərinin sakinləri Arattaya göndərəcəkləri taxılı uluqlara yükləyirlər. Arattahlar isə bunun müqabilində lacivərd və digər qiymətli sərvəti Uruka göndərmək üçün atlara yükləyirlər [52, 193, 208].

33. Əli-Koşda e.ə. VII minilliyin sonlarına aid təbəqədən pirinc və iki buğda növünün qalıqları aşkar olunub [156, 126].

34. Analoji strukturlu sənədlər Cəmdət-Nəsrə də tərtib olunurdu [67, 57]. Lakin bu sənədlərin tədqiqi istiqamətində ciddi iş görülmədiyindən onların nəticələrini Suz sənədlərindəki məlumatlarla tutuşdurmaq olmur.

35. Protohind yazı sistemində şügul vasitəsi ilə iki qabı çiyinlərində daşıyanın sxematik təsvirini verən dörd işarə mövcud idi [14, 12-15 №-li işarələr].

36. Qonşu Şumerdə e.ə. IV minilliyin sonu – III minilliyin əvvəlləri aparıcı sənət sahələrində ixtisaslaşmanın yenidən formalaşdığı mərhələ idi. Arxeoloji dəlillərlə yanaşı, yazılı mənbələr də bunu təsdiq edir. Belə ki, IV Uruk dövrünə aid 613 ən qədim lövhəciyin yalnız birində dülgər xatırlanır. Sonrakı III Uruk (və ya Cəmdət-Nəsr) dövrünün sənədlərində isə “dəmirçilərin rəhbərinə” rast gəlinir [43, 158; 209, 12; 25, 583; 67, 45, 50, 55].

37. İ.M.Dyakonov hesab edir ki, mühüm qərarların çıxarıldığı yığıncaqlar, bir qayda olaraq, kef məclisi ilə tamamlandığından ərzaq qablarından biri (birqulplu dolça) belə yığıncaqların simvolik rəmzinə çevrilmişdir [43, 138].

38. Laqaş xoroniminin etimoloji izahını müqəddəs sayılan qarğa ilə əlaqələndirirlər [108, 44; 44, 41].

39. Şumerdə bu tip idarəçilik sisteminin hələ e.ə. XXVII–XXVI əsrlərdə mövcud olduğu Şuruppak şəhərinin təsərrüfat hesabatlarında qeyd olunur. “Bala” qismində nəinki müəyyən müddətə seçilən (və ya təyin olunan) səlahiyyətli şəxslər, hətta inzibati ərazi vahidləri, o cümlədən məbədlər də çıxış edə bilərdi [43, 130].

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay. Bakı, Təhsil, 2006, 147 s.

2. Günaltay S. Yakın Şark: Elam və Mesopotamiya. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, 440 s.

3. Tosun M., Yalvaç K. Sumer dili və grameri. 1 cilt Sumercedən nümunələr Ankara: Türk Tarih kurumu, 1981, 162 s., 61 levhe.

4. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, Elm, 1993, 475 s.

5. Yusifov Y. Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı. I //TVOP, 1996, №1, 236-245.

6. Yusifov Y. Qədim Azərbaycan tarixinin tarixşünaslığı. II //TVOP, 1997, №2, 118-131.

7. Алиев И.Г. История Мидии, Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1960, 361 с.

8. Алиев И.Г. О некоторых вопросах этнической истории Азербайджанского Народа. Баку: Иурлан, 2002, 370 с.

9. Алимйрзоев А.И. Как Мидийцы называли свою столицу //Труды Научной Конференции посвященной 80 летию академика Игара Алиева, Баку: Эльм, 2004, 67-75.

10. Алимйрзоев А.И. К наименованию страны Элам // TVOP, 2005, №4, с.230-233.

11. Алимйрзоев А.Н. Месилим – царь Киша // АА, 2010, №1-2, 139-142.

12. Алимйрзоев А.Н. К расшифровке знаков-сосудов протоэламской письменности // . Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2011, 35-40.

13. Алимйрзоев А.Н. Борьба царей Кутнума за власть (К новой интерпретации старых источников)//АА. 2011, № 1-2.

14. Альбедиль М.Ф., Волчок Б.Я, Кнорозов Ю.Б. Исследования протоиндийских надписей // Забытые системы письма. Москва, Наука, 1982, сс. 240-295.

15. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, Наука, 1984, 262 с.
16. Антонова Е.Б. Рецензия на P.Amiet. *L'âge des échanges inter-iraniens 3500-1700 а J.C.* // ВДИ, 1990, №2, сс. 196-202.
17. Афанасьева В.К. Шумерская эпическая несь "Гильгамеш и гора бессмертного" // ВДИ, 1964, №1.
18. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. Москва, Наука, 1979, с. 194.
19. Афанасьева В.К. От начало начал. Антология шумерской поэзии. Санкт-Петербург, Центр Петербургского Востоковедения, 1997, 493 с., 32 рис.
20. Афанасьева В.К. Орёл и змея в изобразительности и литературе Двуречья. Москва: Водолей Publishers, 2007, 462 с.
21. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1985, 308 с.
22. Архипов И.С. Топоним "Субир / Субарту" в Месопотамии III – первой половины II тыс. до н.э. // ВДИ, 2002, №4, 76-97.
23. Вайман А.А. Формальные особенности протошумерских текстов // ВДИ, 1972, №1, с. 124-131.
24. Вайман А. О связи протоэламского письма с протошумерской // ВДИ, 1972, № 3, с. 124-133.
25. Вайман А. О протошумерской письменности / Тайны древних письмен. Москва: Прогресс, 1976, с. 578-585.
26. Вайман А. Истолкование некоторых знаков в протошумерских снисках рабов и рабынь // ВДИ, 1981, № 4, с. 81-87.
27. Вайман А.А. Древнейшие письменные и изобразительные свидетельства об астрономических знаниях в Шумере и Эламе (конец IV – начало III тыс. до. н.э. / Эрмитажные чтения. Памяти Б.Б.Пиотровского. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 1998, с. 13-17.
28. Вайман А.А. Дешифровка протоэламской (арийской) письменности: логограмма "сам царь" (санскритское swa - gāu) / Государственный Эрмитаж. Отделу Востока 80 лет. Тезисы докладов юбилейной научной конференции. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2000, с. 3-5.
29. Вайман А.А. Арии в Ирапе – конец IV – начало III тыс. до н.э. (К дешифровке протоэламской письменности) / Эрмитажные чтения. Памяти Б.Б. Ии-отровского, Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2001, с. 65-71.
30. Вайман А.А. О культе близнецов в протоэламских текстах III тыс. до н. э. / Эрмитажные чтения. Памяти Б.Б.Пиотровского. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, 2002, с.24-27.
31. Всемирная история. Т. I. Под ред. Жукова, Москва: Госнолитиздат, 1955, 748 с.
32. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Первые индоевропейцы в истории: предки тохар в древней Передней Азии // ВДИ, 1989, №1, с.14-39.
33. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. Москва: Радуга, 1982, 366 с.
34. Дайсон Р. Повторные исследование Тепе Гиссара / Древние цивилизации Востока (Материалы II Советско-американского симпозиума). Ташкент: Фан, 1986, с. 85-92.
35. Дандамаев М.А. Новые документы царского хозяйства в Иране (509–494 гг. до н.э.) // ВДИ, 1972, № 1, с.3-20.
36. Дандамаев М.А. Иран / Источниковедение истории древнего Востока. Москва: Высшая школа, 1984, с. 224-225.
37. Дандамаев М.А., Лукоинин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана. Москва: Наука, 1980, 414 с.
38. Джонсон Г.А. Соотношение между размерами общества и системой принятия решений в нем (приложения к этнологии и археологии) / Древние цивилизации Востока (Материалы II Советско-американского симпозиума). Ташкент, ФАН, 1981, с. 92-103.
39. Дирингер Д. Алфавит. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963, 656 с.
40. Древние цивилизации Под ред. Г.М.Бонгард-Левина. Москва: Мысль, 1989, 479 с.
41. Дьяконов И.М. К возникновению письма в Двуречье (две архаические таблечки Государственного Эрмитажа) // Труды Отдела Востока Эрмитажа. Т. 3. Ленинград, 1940, с. 27-48.

42. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, 485 с.
43. Дьяконов И.М. Общественный и Государственный строй древнего Двуречья. Шумер. Москва: Издательство Восточной литературы, 1959, 300 с.
44. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 492 с.
45. Дьяконов И.М., Старостин С.А. Хуррито-урартские и восточно Кавказские языки / Древний Восток: этнокультурные связи. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1988, с.164-207.
46. Дьяконов И.М. Алоридии // ВДИ, 1995, №1, с.116-123.
47. История Востока. I. Восток в древности. Москва. Восточная литература, 2000, 688 с.
48. История древней Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть I. Москва: Наука, 1983, 534 с.
49. История Древней Востока (под ред. В.Кузищина). Москва, Издательство Московского Государственного Университета, 1991, 198 с.
50. История Древнего Востока. Минск, 2003.
51. История человечества. Том II. Под ред. А.Х.Дани и Ж.-П. Моэна. Москва: Магистр-Пресс, 2003, 549 с.
52. Канева И.Т. Шумерский героический эпос. Энмеркар и верховный жрец Аратты // ВДИ, 1964, № 4, с. 191-225.
53. Кифишин А. Географические воззрения древних шумеров при иатеси Гудеа (2162-2137 гг. до н. э.) // Палестинский сборник. Выпуск 13 (76), Москва: Наука, 1965, с. 61-83.
54. Козырева Н.Б. Рец. на: В.Р.Фостер. Umma in the Sargonic Period. Connecticut, Hamden 1982// ВДИ, 1985, № 3, с. 175-180.
55. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, Москва, Наука, 1991, 233 с.
56. Ламберг-Карловски К.К. Культуры древнейшей истории Иранского плато / Древние цивилизации Востока (Материалы II Советско-американского сим-позиума). Ташкент: Фан, 1986, с. 166-171.
57. Ламберг-Карловски К.К. Модели взаимодействия в III тыс. до н.э.; От Ме-сопотамии до долины Инда // ВДИ, 1990, 1, с. 3-21.
58. Ламберг-Карловски К., Саблов Дж. Древние цивилизации. Ближний Восток и Мезоамерика. Москва: Наука, 1992, 366 с.
59. Массон В.М. Первые земледельцы Месопотамии (К проблеме происхождения) // ВДИ, 1971, № 3, с. 3-15.
60. Массон В.М., Саринанди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. Опыт классификации и интерпретации. Москва: Наука, 1973, 209 с.
61. Массон В.М. Первые цивилизации. Ленинград: Наука, 1989, 274 с.
62. Меликишвили Г.А. Наири-Урарту (Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I) Тбилиси: Мецниереба, 1954, 446 с.
63. Мещанинов И.И. Орнамент сузианских чаш нового стиля // ИГАИМК, том V, Ленинград, 1927, с. 417-448.
64. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (Биайнского) языка. Ленинград: Наука, 1978, 388 с.
65. Морган Ж. Доисторическое человечество. Москва-Ленинград: Госиздат, 1926, 315 с.
66. Струве В.В. Ономастика раннединастического Лагаша. Москва: Наука, 1984, 216 с.
67. Тюменев А.И. Государственное хозяйство древнего Шумера. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1956, 519 с.
68. Фриберг И. Числа и меры древнейших письменных документов // В мире науки. Scientific American, Издание на русском языке, 1984, № 4, апрель, с. 58-66.
69. Хачикян М.Л. Шумеро – хурритский словарь из Рас-Шамры как источник по хурритской диалектологии // ВДИ, 1975, №3, 21-38.

99. Charvát P. The Oldest Royal Dynasty of Ancient Mesopotamia // *Ar. Or.* 1976, №44, p. 346-352.
100. Charvát P. Archaeology and Social History: The Susa Sealings. Ca. 4000-2340 B.C. // *Paléorient*, 1988, № 14, p. 57-63.
101. Charvát P. Uruk IV Society; evidence of the script // *Šulmu*, IV, Poznań, 1993, p. 53-61.
102. Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale depuis les origines Jusqu'à l'époque d'Alexandre, tome I, Paris: Auguste Picard, 1927, 545 p.
103. Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale depuis les origines Jusqu'à l'époque d'Alexandre, II tome, Paris: Auguste Picard, 1927, 546-1121 p.
104. Contenau G. Manuel d'archéologie Orientale depuis les origines Jusqu'à l'époque d'Alexandre, tome IV, Paris: Auguste Picard, 1947, 1680-2378 p.
105. Dahl J. Animal husbandry in Susa during the Proto Elamite period // *SMEA*, 2005, 47, 81-134.
106. Dahl J. Complex graphemes in Proto-Elamite // *Cuneiform Digital Library Journal*, 2005, 3, 1-15.
107. Damerov P., Englund R. The Proto-Elamite Texts from Tepe-Yahya // *ASPRB*, 1989, № 39, 78 p.
108. Deimel A. Šumerisches Lexikon, III Teil. Band 1, Šumerisch-Akkadisches Glossar. Roma: Verlag des Papstl. Bibelinstituts, 1934, 212 s.
109. Deimel A. Ein unerklärtes Zeichen der Keilschrift der proto-elamischen und Kritischen Schrift // *Ar. Or.* 1949, № 17, s. 112-116.
110. Diakonoff I. Elam // *CHI*, vol. II, 1985, p. 1-24.
111. Dittman R. Susa in the Proto-Elamite Period and Annotations on the Painted Pottery of Proto-Elamite Khuzestan / *Ĝamdat-Nasr: Period or Regional Style*, Wiesbaden, 1986, 332-366.
112. Dollfus G. Les fouilles à Djaffarabad de 1969; à 1971 // *DAFI*, vol. I, 1971, p. 17-162.
113. Dollfus G. Djaffarabad, Djowi, Bendebal: Contribution à l'étude de la Suziane au Ve millénaire et au début du IVe millénaire // *Paléorient*, 1978, № 4, p. 141-167.
114. Dollfus G., Encreve P. Marques sur poteries dans la Susiane de Ve millénaire. Réflexions et comparaisons // *Paléorient*, 1982, vol. 8/1, p. 107-115.
115. Dollfus G. L'occupation de la Susiane au Ve millénaire et au début du IVe millénaire avant J. C. // *Paléorient*, 1985, vol 11/2, p. 11-20.
116. Edzard D. Enmebaragesi von Kiš // *ZA*, 1959, №53, 9-26.
117. Edzard D. Zwei inschriften am Felsen von Sar-i-Pul-i Zohāb: Anubanini 1 und 2 // *AFO*. 1973, XXIV, 73-77.
118. Englund R. The Proto-Elamite Script / P. Daniels, W. Bright eds. *The World's Writing System*, New-York, Oxford, 1996, 160-164.
119. Englund R. Elam III Proto-Elamite // *Encyclopaedia Iranica*, VIII, 3, 1998, 325-330.
120. Englund R. The State of Decipherment of Proto Elamite / S. Houston, ed. *The First Writing: Script invention as history and progress*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 100-149.
121. Fairervis W. The Harappan civilisation according to its writing: A model for the decipherment of the script // *Tamil Civilisation* 1986, № 4, p. 103-130.
122. Falkenstein A. Gudea (A. Nach Texte) // *RA* 1971, 3/9, s. 676-679.
123. Frank C. Die altelamischen Steininschriften (Drittes Jahrtausend v. Chr.), Berlin: 1923, 34 s.
124. Frank C. Fremdsprachliche Glossen in assyrischen Listen und Vokabularen // *MAOG*, Bd, IV Heft 1, Leipzig, 1928/1929, s. 36-45.
125. Frayne D. The Early Dynastic List of Geographical Names // *AOS*, 1992, vol. 74, p. 12-38.
126. Frayne D. Sargonic and Gutian Periods (2334-2113), Toronto, University of Toronto Press, 1993, 240 p.
127. Gadd C., Legrain L., Smith S. Royal inscriptions. *Ur Excavations Texts* 1, London: Trustees of the British Museum, 1928, 290 p.
128. Gelb I. Hurrians and Subarians. Illinois: The University of Chicago press, 1944, 128 p.

129. Gelb I., Kienast B. Die altakkadischen Königsinschriften des dritten Jahrtausends v. Chr. Stuttgart: Freiburger. Altorientalische Studien 6, 1990, 321 s.
130. Ghirschman R. Une tablette proto-élamite du plateau iranien // RA, 1934, vol. 31, p. 115-119.
131. Ghirschman R. Fouilles de Tepe-Sialk, vol. I, Paris: P.Gauthner, 1938, 406 p.
132. Ghirschman R. L' Iran des origines a l'Islam, Paris: Payot, 1951, 330 p.
133. Gordon E. The Meaning of the ideogram dKASKAL KUR – "Underground Water-course" and its significance for bronze age Historical Geography // JCS, 1967, vol. 21, p. 67-78.
134. Green M.W. Animal husbandry at Uruk in the archaic period // JNES, 1980, vol. 39, p. 1-36.
135. Grilhot F. Trinome de la royauté en Elam // Studia Iranica, Paris, 1984, t. XIII, fasc. 2, p. 188-191.
136. Grilhot F. Mécanismes de l'ancienne structure nominale en élamite // Studia Iranica, 1987, t. XVI, p. 163-172.
137. Hackman G. Sumerian and Akkadian administrative texts. New Haven: Yale University press, 1958, 62 p. CLX plates.
138. Hakemi A. Écriture pictographique découverte dans les fouilles de Shahdad / Internationale Kongress für iranische Kunst und Archäologie. München, 1976, Bd, VII, s. 1-8.
139. Hallock R. Persepolis Fortification Tablets, Chicago. The University of Chicago press, 1969, 748 p.
140. Hansman I. Elamites, Achaemenians and Anshan // Iran, 1972, vol. 10 p. 101-125.
141. Hansman I. Gilgamesh, Humbaba and the Land of the Erin-Trees // Iraq, 1976, vol. 38, p. 23-36.
142. Hansman I. The Question of Aratta // JNES, 1978, vol. 37, p. 331-336.
143. Hansman I. Anshan in the Median and Achaemenian // CHI, vol. II, p. 25-35.
144. Hansman I. Anshan // Encyclopaedia Iranica, vol. II, fasc. 2, 1986, p. 103-107.
145. Hartner W. Old Iranian calendars // CHI, vol II, 1985, p. 714-792.
146. Henrickson R. Šimaški and Central Western Iran // ZA, 1894, №74, 98-122.
147. Herzfeld E. Iran in the Ancient East, London, New-York: Oxford University Press, 1941. 340 p.
148. Herzfeld E. The Persian Empire. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1968, 375 p.
149. Hinz W. Zur Entzifferung der Elamischen Strichschrift // Ir. Ant, 1962, vol. 2, s. 1-21.
150. Hinz W. Persia. C. 2400-1800 B.C. // CAH, vol. I, ch. XXIII, 1963, s. 3-43.
151. Hinz W. Elams Vertrag mit Naram-Sin von Akkade // ZA NF. 1967, № 58, s. 66-96.
152. Hinz W. Altiranische Funde und Forschungen. Berlin: Walter de Gruyter, 1969, 275 s.
153. Hinz W. Eine altelamische Tonkrug-Aufschrift vom Rande de Lut // AMI. NF. 1971, №4, s. 21-24.
154. Hinz W. Problems of Linear Elamite // JRAS, 1975, s. 106-115.
155. Hirsch H. Die Inschriften der Könige von Agade // AFO, 1963, № 20, s. 1-82.
156. Hole F., Flannery K. Excavations at Ah Kosh, Iran, 1961 // Ir. Ant. 1962, vol. 2, p. 97-148.
157. Hole F. The Organization of Susiana society. Periodization of the distributions // Paleorient, 1985, vol. 11/2, p. 39-40.
158. Hole F. Cemetery or mass grave? Reflections on Susa I // Mélanges Jean Perrot, Paris, 1990, p. 1-13.
159. Homes-Fredericq D. Cachets protohistoriques Mésopotamiens et Susiane // Ir. Ant. 1963, vol. III, p. 85-101.
160. Hruška B. Das Drehem-Archiv und die Probleme der neusumerischen Viehwirtschaft // AAASH, 1974, tomus XXII, Fasc. 1-4, 91-101.
161. Hruška B. Der Umbruchpflug in der archaischen und altsumerischen Texten // Ar. Or. 1985, № 53, s. 46-68.

162. Hüsing G. Palatale Spirans in Lullu-land? // OLZ, 1903, №6, 399-402.
163. Hüsing G. Der Zagros und seine Völker, eine archäologisch – ethnographische Skizze // Der AO, Bd. IX, ¾, Leipzig, 1908, s. 1-67.
164. Hüsing G. Volkerschiten in Iran // MVAG, 1916, XLVI, 199-250.
165. Jacobsen T. The Sumerian King List. Chicago: University Press, 1939, 304 p.
166. Jean C. L'Elam sous la dynastie d'Ur. Les indemnités allouées aux charges de Mission der rois d'Ur // RA, 1922, №19, 1-44.
167. Jéquier G. Fouilles de Suse de 1899 à 1902 // MDP, t. VII, Paris, 1905, p. 9-40.
168. Johnson G.A. Local Exchange and Early State Development in Southwestern Iran. University of Michigan Museum of Anthropology. Anthropological Papers. Ann Arbor, 1973, № 51, 164 p.
169. Kammenhuber A. Historisch-geographische Nachrichten aus der althurritischen Überlieferung, dem altelamischen und den Inschriften der Könige von Akkad für die Zeit vor dem Einfall der Gutarer (CA. 2200/2136) // AAASH, tom, XXII, 1974, s. 157-247.
170. Klengel H. Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvölker // MIO, 1966, XI, s.349-371.
171. König F. Die Elamische Königsinschriften. Graz: Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaft, 1965, 228 s.
172. Kramer S. Gilgamesh an the Land of the Living // ICS, 1, 1947, p.3-28.
173. Kraus F. Zur Liste der älteren Könige von Babylonien // ZA, 1952, № 50, 29-60.
174. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (signes, syllabaire, ideogrammes). Paris: Imprimerie nationale, 1952, 326 p.
175. Lafont B., Yildiz F. Tablettes cuneiformes de Tello au musée d'Istanbul. Leiden: E.J.Brill, 1988, 244 p.

176. Lamberg-Karlowsky C. An Early City in Iran // Scientific American, 1971, vol. 224, № 6, p. 102-111.
177. Lamberg-Karlowsky C. The Proto-Elamite Settlement at Tepe-Yahya//Iran, 1971, vol, 9 p. 87-96.
178. Lamberg-Karlowsky C. Proto-Elamite Account Tablets from Tepe-Yahya, Southeastern Iran // Kadmos, 1971, vol. 10, p. 97-99.
179. Langdon S. Historical Inscriptions. Containing Principally the Chronological Prism W.-B. 444, London: Oxford University Press, 1923, 36 p.
180. Langdon S. Some inscriptions / A Survey of Persian Art, New-York, 1938, vol. I, 279-285.
181. Langsdorff A., McCown D. Tall-i-Bakun A. Season of 1932. Chicago: Oriental Institute Publication, 1942, 228 p.
182. Le Breton L. Note sur la céramique peinte aux environs de Suse et à Suse// MMAI, t. XXX, Paris: Press University de France, 1947, p. 120-219.
183. Le Breton L. The Early periods at Susa. Mesopotamian Relations // Iraq, 1957, vol. 19, p. 79-124.
184. Le Brun A. Suse, chantier Acropole I. Recherches stratigraphiques à l'Acropole de Suse (1969-1971) // DAFI, 1971, № 1, p. 163-216.
185. Le Brun A. Le niveau 17 B de l'Acropole de Suse (campagne de 1972) // DAFI, 1978, № 9, p. 57-154.
186. Le Brun A., Vallat F. L'origine de l'écriture à Suse // DAFI, 1978, № 8, p. 11-59.
187. Legrain L. Empreintes et cachets Elamites // MMAP, t. XVI, Paris: Librairie Ernest Leroux, 1921, p. 1-59, XIII pl.,
188. Legrain L. Royal inscriptions and fragments from Nippur and Babylon. Philadelphia, 1926, 212 p.
189. Levine L. Two Neo-Assyrian Stelae from Iran, Toronto: Royal Ontario Museum Art and Archaeology Occasional Paper, 23, 78 p.
190. Lossoe J. The Shemshāra Tablets. A preliminary report. København. 1959, 103 p.
191. Majidzadeh Y. The Land of Aratta // JNES, 1976, vol. 35, p. 105-113

192. McAlpin D. Proto-Elamo-Dravidian, Philadelphia. The American philosophical Society, 1981, 154 p.
193. Mecquenem R. Fouilles de Suse (campagnes 1923-1924) // RA, t. 23, 1924, p. 105-118.
194. Mecquenem R. Excavations at Suse (Persia), 1930-1931 // Antiquity, 1931, p. 330-343.
195. Mecquenem R. Fouilles de Suse 1929-1933 (sur l'acropole et la ville royale) // MMAP, t. XXV, Paris: Librairie Ernest Leroux, 1934, p. 177-237.
196. Mecquenem R. Fouilles de Suse 1933-1938 // MMAI, t. XXIX, Paris: Librairie Ernest Leroux, 1943, p. 3-161.
197. Mecquenem R. Epigraphie Proto-Élamite // MMAI, t. XXXI, Paris: Press University de France, 1949, p. 5-150.
198. Mecquenem R. Notes proto-élamites // RA, 1956, №50, 200-204.
199. Medvedskaya I. Zamua, Inner Zamua and Mazamua // AOAT, 2000, Band 272, 429-445.
200. Meek J. The Iterative Names in the Old Akkadian Texts from Nuzi // RA, 1935, №32, 51-55.
201. Meriggi P. Altsumerische und protoelamische Bilderschrift//ZDMG. Supplementa 1. 1969, s. 156-163.
202. Meriggi P. Zur lesung und Deutung der protoelamischen Königinschriften // Bibliotheca Orientalis, 1969, № 26, s. 176-177.
203. Meriggi P. Zu den neuen inschriften in protoelamischen Prunkschrift // Bibliotheca Orientalis, 1971, № 28, s. 171-173.
204. Meriggi P. La scrittura proto-elamica. Parte I a. La scrittura e il contenuto dei testi, Rome: Accademia Nazionale de Lincei, 1971, 224 p.
205. Meriggi P. La scrittura proto-elamica. Parte II a. Catalogo dei segni. Roma: Accademia Nazionale de Lincei, 1974, 118 p.
206. Meriggi P. La scrittura proto-elamica. Parte III a. Testi. Rome: Accademia Nazionale de Lincei, 1974, 188 p.
207. Morgan J. Observations sur les couches profondes de l'Acropole de Suse // MDP, t. XIII, Paris: Librairie Ernest Leroux, 1912, p. 1-25.
208. Morgan J. La prehistoire Orientale, t. III, Paris: P.Gauthner, 1927, 458 p.
209. Nissen H. Zur frage der arbeitsorganisation in babylonien Während der späturuk-Zeit // AAASH, t. XXII, Budapest, 1974, s. 15-27.
210. Pallis S. Chronology of the Shub-ad Culture. Kobenhavn: Branner, 1941, 444 p.
211. Poebel A. Historical Texts // PBS, University of Pennsylvania. Philadelphia: University Museum, 1914, vol. 4, part 1, 138 p.
212. Porada E. Iranian Art and Archaeology: A Report of the Fifth International Congress, 1968 // Archaeology, 1969, vol. 22, p. 54-65.
213. Potts D. The Archaeology of Elam. Formation and Transformation of an ancient iranien state. Cambridge: University press, 1999, 480 p.
214. Reiner E. The Elamite Language. Altkleinasiatische Sprachen. Leiden, Köln: E.J.Brill, 1969, p. 54-118.
215. Reiner E. The Location of Anšan // RA, 1973, № 67, p. 57-62.
216. Reiner E. Tall-i Malyan. Epigraphic finds 1971-72 // Iran, 1974, vol. XII, p. 176.
217. Salonen A. Zum Aufbau der Substrate im Sumerschen, Helsinki, 1968, 82 s.
218. Salonen A. Vogel und vogelfang im alten Mesopotamia. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1973, 371 s.
219. Schacht R. Population and economic organization in early historic Southwest Iran. University Microfilms, A Xerox Company. Ann Arbor, Michigan, 1973, 145 p.
220. Scheil V. Textes élamites-semitiques, premier série.// MDP, t. II, Paris: Librairie Ernest Leroux 1900, 134 p. + 24 pl.
221. Scheil V. Documents en écriture proto-élamites (nouvelle série) // MDP, t. VI. Paris, Librairie Ernest Leroux, 1905, p. 57-128.
222. Scheil V. Textes élamites-semitiques (quatrième série)// MDP, t. X. Paris; Librairie Ernest Leroux, 1908, 98 p.

257. Vanden-Berghe L. Archéologie de l'Iran ancien. Leiden: E.J.Brill, 1959, 248 p.

258. Vandenburg F. Three babylonian Tablets // JAOS, 1913, vol. 33, p. 24-32.

259. Weis H., Young C. The Merchants of Susa: Plateau-Lowland Relations in the late Fourth Millennium B.C. // Iran, 1975, vol. XIII, p. 1-18.

260. Weissbach F. Die Achämenideninschriften Zweiter Art. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung, 1890, 148 s.

261. Weissbach F. Die Keilschriften der Achämeniden. Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung, 1911, 160 s.

262. Wilhelm G. Ist das Elamische eine Ergativsprache. // AMI, NF. 1978, № 11, s. 7-12.

263. Winckler H. Die Keilschrifttexte Sargons. Bd. I, Leipzig, 1889, 285 p.

264. Winters C. The Dravidian Language and the Harappan Script // Ar.Or. 1990, № 58, p. 301-309.

265. Wright H., Johnson G. Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran // American Anthropologist, 1975, vol. 77, p. 267-289.

266. Zadok R. The Elamite Onomasticon. Napoli, Instituto Universitario Orientale, 1984, 83 p.

267. Zadok R. Elamite Onomastics // SEL, 1991, № 8, p. 225-237.

268. www.oracc.museum.upenn.edu/cgi-bin/oracc?prod-list...cdli

269. <http://cdli.ucla.edu/pubs/cdlb/2002/001.html>

270. <http://cdli.ucla.edu/tools/cdlifiles/prE.signlist.zip>

İXTİSARLAR

AA	Azerbaydjan i Azerbaydjanüi
ВДИ	Вестник Древней Истории.
ИАНА	Известия Академии Наук Азербайджана.
ИГАИМК	Известия Государственной Академии Истории Материальной культуры
AAASH	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.
AMI. NF	Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge.
Af O	Archiv für Orientforschung.
AOAT	Alter Orient und Altes Testament
AOS	American Oriental Series.
Ar.Or	Archiv Orientalni.
ASPRB	American School of Prehistoric Research Bulletin.
SAN	Cambridge Ancient History.
CHI	Cambridge History of Iran.
DAFI	Délégation archéologique Française en Iran.
Der AO	Der Alte Orient.
Ir. Ant	Iranica Antiqua.
JAOS	Journal of the American Oriental Society.
JCS	Journal of Cuneiform Studies.
JNES	Journal of Near Eastern Studies.
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society
MAOG	Mitteilungen der altorientalischen Gesellschaft.
MDP	Mémoires de la Délégation en Perse.
MHEOP	Mesopotamian History and Environment Occasional Publications.

MIO	Mitteilungen des Institute fur Orientforschung.
MMAI	Memoires de la Mission Archeologique en Iran
MMAI	Memoires de la Mission Archeologique de Perse.
MVAG	Mittelilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft.
RA	Revue d' Assyriologie et d' archeologie Orientale
SEL	Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente.
TVOP	Tarix və onun problemləri
ZA	Zeitschrift fur Assyriologie und vorderasiatische Archaologie.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

Şummer-akkad mətnlərində xatırlanan elamlılar

№	Adlar	Yeri	Xatırlandığı mənbə
№	II	III	
1.	Šu-na-du-iš-bi	Suz	175, №643
2.	Šu-ku-bu		---"---
3.	Ba-la-ti		---"---
4.	A-pi-li-a		645
5.	A-da-lal		653
6.	Šu-ma-ma		---"---
7.	Lu-ša-lim		665
8.	Dingir-ma-su		---"---
9.	Kur-bi-la-ak-sum		---"---
10.	A-li-ah		666
11.	Ba-rik-an		667
12.	Ši-ša-am		---"---
13.	Šu-a-ba		, 674
14.	Puzur-Uti		---"---
15.	Lugal-inim-gi-na		677
16.	E-ni-iš-ša-an		213, 112
17.	E-pi-ir-i-lum		---"---
18.	E-pir-mu-pi		---"---
19.	Hal-te-en-hu-ut-ta-aš		---"---
20.	Ha-si-ri-ir-za-na		---"---
21.	Ha-si-ha-li-iš		---"---
22.	Kur-da-šy		---"---
23.	Mi-iš-da-ti		---"---
24.	Muk-dú-dú		---"---
25.	Nu-ti-iš		---"---
26.	Ra-bi-li-ir		---"---
27.	Sa-pi-ru-ri		---"---
28.	Si-da-ak-su-kir		---"---

29.	Si-im-pi-ru-ik		---"---
30.	Si-ir-ú-lul-uk		---"---
31.	Su-kir-a-bi		---"---
32.	Ú-lu-tu-ni		---"---
33.	Ku-ru-za		213, 113
34.	Pu-ul-ma		---"---
35.	Si-a-ni		---"---
36.	Ti-ru-ša-ki		---"---
37.	Za-na		---"---
38.	A-bi		---"---
39.	Am-ma-ar		---"---
40.	Ba-ak-za-na		---"---
41.	Ba-ar		---"---
42.	Ba-ar-si-ni		---"---
43.	Da-an		---"---
44.	Da-an-ú-ri		---"---
45.	Gu-ri		---"---
46.	Ha-al-ka		---"---
47.	Ha-ap-hi-iš		---"---
48.	Ha-ne		---"---
49.	Hu-ba		---"---
50.	Hu-hu-me		---"---
51.	Hu-un		---"---
52.	Hu-un-zu-lu		---"---
53.	Īn-tar-ra		---"---
54.	Ka-ka		---"---
55.	Mu-mu-ši		---"---
56.	Si-im-ta[n]		213, 114
57.	Ú-e-li		---"---
58.	Ur-Šušinak		---"---
59.	Zu-zu-i-lim		---"---
60.	Za-na		---"---
61.	Za-ri-ik		67, 333
62.	Lugal-u-ma	Simaš	66, 114
63.	Ba-da-at-ma		213, 140

64.	Ba-ab-du-ša		267, 229
65.	Da-ša-al-ib-ri		---"---
66.	Me-ši-nu-nu		254, 9
67.	Su-ur-su-ra		---"---
68.	Lu-lu		---"---
69.	Īa-da-az		236, 200
70.	Du-li-a		---"---, 202
71.	Pu-šu-ud		-----"---
72.	Īa-ab-rat		---"---, 200
73.	Gu-ri-na-me		267, 229
74.	Bar-ba-ra-gi/zu		---"---
75.	Da-pu-du-uk		---"---
76.	Da-su-uk		---"---
77.	Ga-da-ad-du		---"---
78.	Zi-ri-im-gi-na-ak		---"---
79.	La-mu-ša		---"---
80.	Nim-zi-na		---"---
81.	Zu-pu-uš		---"---
82.	Ú-ga-ab-bi-ir		---"---
83.	Šu-nu-un-du		---"---
84.	Ī-ū-ša-na-ak		---"---
85.	Īa-ap-ti		---"---
86.	Za-ba-zi-zi		---"---
87.	Ba-da-du		---"---
88.	Pu-zu-zu		---"---
89.	Ku-uš-dan		---"---
90.	Zi-ri-in-gu		---"---
91.	Ba-ri-hi-za		---"---
92.	Ba-ar-ka-na-zu		---"---
93.	Ti-ru-bi-ú		---"---
94.	Ti-ti		---"---
95.	Sa-am-ri		---"---
96.	Ne-ni-ip-zu		---"---
97.	Hu-un-šul-gi		---"---
98.	En-bi-lu-a		148, 174, 179

99.	Ki-ma		224, 13
100.	Ama-ša (g)		66, 21
101.	He-ba-ba		---"---, 80
102.	Lul (?)		---"---, 116
103.	Ha-ma-ti		---"---, 79
104.	A-ap-mi-ra-din		267, 229
105.	Ad-da-bu-ni		---"---
106.	Ad-da-na-pi-a		---"---
107.	Ak-ba-iá		---"---
108.	Ba-ak-ti		---"---
109.	Ba-ša-an-ti-ba-at		---"---
110.	Ba-tu-uk-ra-at		---"---
111.	Gu-du-me-ri-iš		---"---
112.	Ha-na-gu-ni-ir		---"---
113.	Īá-ap-ni-šu		---"---
114.	Ī-ù-ša		---"---
115.	Ki-ma-ni		---"---
116.	Ku-zu-zu		---"---
117.	Ma-za		---"---
118.	Pu-ul-ma-at		---"---
119.	Še-bi		---"---
120.	Še-eb-ba		---"---
121.	Ši-ba-ra-ag		---"---
122.	Šu-šu-uk		---"---
123.	Īn-da-su	Zabšali	---"---
124.	Dun/Šul-ga-at	Yabulmat	---"---
125.	Pu-ni-i-li	Siqris	---"---
126.	Kutu		213, 138
127.	Te-te	Itniqi	267, 229
128.	Še-da-ku-ku	Ma[n]hili	---"---
129.	Īn-da-da-bi	Yabbum	---"---
130.	Hu-un-da-ah-šir	Husan	---"---
131.	Bi-il-li	Yabru	---"---
132.	Sar-qa-pi	Zahara	213, 103
133.	Hi-da-ri-da	Gunilaha	---"---, 102

134.	Zi-na	Huzi[rina]	---"---
135.	Šu-ud-da-ba-ni	Bašime	---"---, 138
136.	Šu-e-a	URUxA= Huhaur	175, № 645
137.	Šu-ka-li		---"---, 665
138.	Puzur-še		---"---, 667
139.	Šu-i-li		---"---
140.	Šu-u-u		---"---, 668
141.	A-za-za		267, 226
142.	Si-ku		66, 162
143.	Ša-al-hu-ni	Zabu	267, 229
144.	La-qi-ip		175, № 668
145.	Úr-in-dah		---"---, 778
146.	AN-ba-ni		---"---, № 801
147.	Ī-šar-pá-dan		-----"-----
148.	Puzur-Suen		---"---, № 971
149.	[...]-da-ah-ru	Šerihum	267, 227
150.	Nigin-mud	Nim	66, 132
151.	DU-il-il		213, 91
152.	PAP.PAP.-am-da-ri		---"---
153.	Nin-gir-su-ur-mu		---"---
154.	Sa-pir-si-mut		---"---
155.	E-ma-ah-si-ni		---"---
156.	A-u-ta-lu-ma-an		169, 167
157.	Ul-u [l]	Barahši	213, 102
158.	Da-gu		-----"-----
159.	Si-id-ga-u		-----"-----
160.	Ku-um-du-bu		-----"-----
161.	A-bal-ga-maš		-----"-----, 110
162.	Li-ba-nu-ug-ša-ba-aš		-----"-----, 138
163.	Ba-na-na		-----"-----
164.	Ar-bi-ma-az-bi		-----"-----, 140
165.	Šu-ša-al-la		-----"-----
166.	Šu-ru-uš-kin		-----"-----
167.	Maš-hu-un-dah-li		236, 202

168.	Nur - Šamaš	Adamdun	175, №645
169.	Bur-ma-ma		-----", 666
170.	Dan-i-li		-----"----- 667
171.	Ú-e-li		-----"----- 668
172.	Er-ra-nu-id		-----"----- 801
173.	Ī-ku-mi- šar		-----"----- 966
174.	Ši-la-ti-ni	Anšan	267, 229
175.	Ya-ab-rat		-----"-----
176.	Di-gi-di-hum		-----"-----
177.	Da-a-zi		-----"-----, 227
178.	Kir-ri		-----"-----
179.	Ša-al-mah		175, №667
180.	Pi-e-li	Avan/ Simurru	213, 144;
181.	Ta-a-ar		---"---
182.	Uk-ku-ta-hi-eš		---"---
183.	Hi-i-šu-taš		---"---
184.	Na-pi-il-hu-uš		---"---
185.	Ki-ik-ku-si-me-te- im-ti		---"---
186.	Lu-uh-iš-an		---"---
187.	Hi-ši-ep-ra-te-ip		---"---
188.	Hi-e-lu		---"---
189.	Hi-i-ta		---"---
190.	Puzur/Kutik - İnšušinak		---"---
191.	Ši-im-bi-iš-hu-uk		149, 10
192.	Īl/Li-si-ir		13
193.	Pu-ut-ti-ma-ta-al		128, 113, 115
194.	Ki-ri-ip-ul-me		-----"-----, 114
195.	Man/Puzur-ba-an-da- ra-ah		---"---
196.	Za-ba-zu-na		---"---

Cədvəl №2

Anoloji qrafikli Elam və Şumer piktoqramları

№	Elam işarəsi	Şumer işarəsi	İşarənin kataloq №: [174]	Şumerə oxunuşu	Təsvir obyekt
1	2	3	4	5	6
1.	I	I	1; 242	Aş; dili	1
2.			2	hal	
3.			6	zu	bədən
4.			12	an; dingir	Ulduz
5.			60	pap	
6.			595	tu	Balta
7.			68	ru	Bumeranq
8.			69	til, uš, be, ziz	
9.			532	me	Dil
10.			367	še	Sümbül
11.	II	II	124	tab	Qoşa
12.			132	urudu	Mis
13.			138	dub	səbət
14.			97	ay	
15.			589	ha; ku	Balıq
16.			206	ra; du; gin; gub	Ayaq
17.			539	sig	Yun
18.			306	ub; ár	
19.			384	ša	ürək
20.			143	gan	cən
21.			538	ib	
22.			535	túg	donluq parça
23.			383	geštu	Qulaq
24.			586	za	Daş

1	2	3	4	5	6
25.			56	apin	Xış
26.			172, 173	izi	Alov
27.			230	gag	civ, paz
28.			579	a	Su
29.			565	hum; lum	şisə
30.			567	siqu	divar, hasar
31.			208	anşe	Ulaq
32.			196	giş	Taxta
33.			103	müş	İnənnə
34.			10	gir	Qılinc
35.			295	pa, HAD	Silah
36.			74	Bar, maş	çəpiş
37.			556	nin	Xanım
38.			396	Hi; dúg	qab; bolluq
39.			463	ki	Yer
40.			366	kur	Dağ
41.			152	sar	bağ; bağça
42.			166	kaskal	Yöl
43.			210	geştin	üzüm yarpağı
44.			237	dagal	dulus kürəsi
45.			343	gal	
46.			280	dag	Çadır
47.			318	şam; ú	Ot
48.			450	pād	
49.			459	dul	təpə
50.			468	kù	
51.			484	engur	Okean
52.			164	Şum	Soğan, sarımsaq

1	2	3	4	5	6
53.			141	i	5
54.			152	bad	Qala
55.			339	aş	
56.			61	mu	Üc
57.			52	itu	təqvim ayı
58.			58	tu	Giriş
59.			554	sal, min	Qadın
60.			376	te	özül daşı
61.			139	ta	ölçü vahidi
62.			309	dug	Su qabı
63.			319	ga	Süd qabı
64.			215	şim	Ətriyyat qabı
65.			109	lal	bal qabı
66.			170	am	Qab
67.			231	ni	yağ küpü
68.			349	bur	daş bardaq
69.			40	ukkin	1 qulplu qab
70.			399	im	yağış suyu üçü? Qab

Protoelam və protohind işarələrinin zahiri oxşarlığı

№	Protoelam işarələri	Kataloq № [197]	№	Protohind işarələri	Kataloq № [14]
1	2	3	4	5	6
1a		454	1b		261
2a		320	2b		272
3a		513	3b		176
4a		560	4b		249
5a		749	5b		95
6a		720	6b		87,90
7a		804	7b		328
8a		806	8b		336
9a		928	9b		202
10a		911	10b		192
11a		4775	11b		299
12a		2376	12b		137
13a		157	13b		155
14a		129	14b		168
15a		197	15b		157
16a		424	16b		177
17a		451	17b		195
18a		5125	18b		417
19a		1632	19b		240
20a		2446	20b		225
21a		2163	21b		120
22a		2109	22b		119
23a		4802	23b		294

1	2	3	4	5	6
24a		3987	24b		410
25a		2015	25b		169
26a		1726	26b		171
27a		2	27b		86,97
28a		4910	28b		304
29a		4872	29b		380
30a		4711	30b		297
31a		394	31b		391
32a		560	32b		256
33a		409	33b		147
34a		4158	34b		381
35a		3849	35b		378
36a		294	36b		285
37a		2794	37b		284
38a		4143	38b		233
39a		4821	39b		288
40a		4861	40b		379
41a		3199	41b		204
42a		376	42b		154
43a		1562	43b		188
44a		15	44b		101
45a		730	45b		103
46a		3403	46b		132
47a		1556	47b		238
48a		2219	48b		180
49a		1533	49b		241
50a		5160	50b		126
51a		2433	51b		149

1	2	3	4	5	6
52a		3842	52b		403
53a		3382	53b		230
54a		4771	54b		290
55a		5102	55b		387
56a		4738	56b		287
57a		3902	57b		263
58a		2997	58b		134
59a		2327	59b		161
60a		732	60b		105
61a		2295	61b		135
62a		4814	62b		307
63a		4665	63b		77,78
64a		1188	64b		214
65a		728	65b		107
66a		1681	66b		89,102
67a		845	67b		186
68a		1501	68b		245
69a		1714	69b		114
70a		1685	70b		109
71a		3660	71b		265
72a		4973	72b		319
73a		1284	73b		303
74a		5415	74b		315
75a		1023	75b		258
76a		1010	76b		257
77a		2402	77b		342
78a		1796	78b		345
79a		2583	79b		199
80a		4825	80b		117
81a		2247	81b		341
82a		2091	82b		133
83a		2226	83b		365

Cədvəl №4

Peşə və ixtisas ideogramları («Ünvanlar»)

№	İşarələr	Sənədlərdə	№	İşarələr	Sənədlərdə
1.		225,45	26		227,163
2.		225,79	27		227,176
3.		227,79	28		225,79
4.		227,165	29		227,222
5.		227,160	30		227,187
6.		225,112	31		227,4784
7.		227,79	32		227,97
8.		221,217	33		227,192
9.		227,79	34		227,176
10.		227,79	35		221,360
11.		227,79	36		225,11
12.		227,79	37		227,313
13.		225,45	38		221, 236
14.		225,229	39		225,271
15.		225,229	40		225,142
16.		227,102	41		227,246
17.		227,150	42		221,360
18.		227,33	43		227,4754
19.		225,489	44		227,267
20.		225,79	45		227,4797
21.		227,163	46		227,4802
22.		197,10	47		227,176
23.		225,3	48		225,105
24.		225,3	49		227,4786
25.		227,5055	50		227,36

Cədvəl №5

Qadın ixtisas və peşələrini bildiren işarələr

№	İşarələr	Kataloq №:[197]	№	İşarələr	Kataloq №:[197]
1.		1838-1841; 1843	6		1842
2.		1845-1850; 1862; 1863	7		1875-1880; 1889
3.		1847;1848; 1858-1860; 1864-1866; 1868	8		1881-1885; 1889
4.		1871-1874	9		1895
5.		1855-1857			

Cədvəl №6

«Oğlan» və «qız» işarələri

№	İşarələr	Kataloq №:[197]	İşarənin ideoqrafik anlamı
1.		5357-5360; 5369	Oğlan
2.		5217; 5218	?
3.		1891	«Qadın» və «oğlan», «oğul anası»
4.		2591	?
5.		2984-2990	«hökmdar»+«oğlan» = varis
6.		2225; 2226; 2228-2232	«Qız»
7.		5213; 5216	?
8.		1669; 5220	?
9.		5219	?
10.		1869	«Qadın» + «Qız» = «Qız anası»

Cədvəl №7

Rəqəm-simvollar

№	Simvollar	Mənası	№	Simvollar	Mənası
1.		10,000	11.		1/5
2.		10,000	12.		1/5
3.		10,000; 1080	13.		1/10
4.		1000; 300; 60	14.		1/10
5.		180	15.		1/30
6.		100; 60	16.		1/30
7.		100	17.		1/60
8.		10; 6	18.		1/60
9.		1	19.		1/120
10.		1/2			

Cədvəl №8

Qabların süd məhsulları tutumu

№	Qablar	Ərzaq	Qabların ərzaqa nisbəti	Sənədlər
1.		a	1:5	221, 203
		b	1:10	227, 2
		c	1:5	221, 356
		d	1:5	221, 376, 385, 251, 356; 227, 231, 4766
		e	1:5	221, 355; 227, 125, 129, 4791, 4805
2.		a	1:2	197, 15; 221, 388
		b	1:5	221, 203
		c	1:2	225, 61; 227, 463
3.		a	1:2	227, 231
		b	1:2	221, 357; 227, 224, 231, 316
		c	1:2	
4.		a	1:10	227, 72, 463
		b	1:10	227, 349
		c	1:20	227, 349
5.		a	1:2	197, 4
		b	1:1	221, 388
		c	1:2	227, 4761
		d	1:1	221, 203
6.		a	1:2	227, 6
		b	1:1	227, 304
		c	1:2	227, 311
7.		a	1:4	227, 477
		b	1:2	227, 231
		c	1:2	227, 235
8.		a	1:5	221, 251
		b	1:5	197, 15; 221, 4995

1	2	3	4	5
8.		c		1:2
9.		d		1:10
10.		a		1:1
		e		1:1
11.		d		1:1
12.		d		1:10

Cədvəl №9

Uçot obyektlərini bildirən işarələr

No	İşarə	Sənədlərdə	NoNo	İşarə	Sənədlərdə
1	2	3	4	5	6
1		227,1	39		225,476
2		227,1	40		225,3
3		227,1	41		225,1
4		227,1	42		225,19
5		227,1	43		225,21
6		227,234	44		225,35
7		227,21,65	45		225,35
8		227,118	46		225,43
9		227,71	47		225,43
10		227,79	48		225,43
11		227,102	49		225,79
12		227,123	50		225,113
13		227,136	51		225,222
14		227,150	52		221,219
15		227,166	53		221,215
16		227,169	54		221,211

17		227,176	55		221,238
18		197,19	56		221,246
19		227,217	57		221,246
20		227,217	58		221,251
21		227,217	59		225,67
22		227,217	60		221,356
23		227,219	61		221,360
24		227,296	62		221,367
25		227,334	63		221,388
26		227,349	64		221,4997
27		225,443	65		221,399
28		227,409	66		227,159
29		227,417	67		197,25
30		227,424	68		197,25
31		227,420	69		197,26
32		221,203	70		197,41
33		227,444	71		197,50
34		227,446	72		197,44
35		227,459	73		197,45
36		227,453	74		197,45
37		227,470	75		197,45
38		225,275	76		227,372

Cədvəl №10

Keçilərlə bağlı işarələr

No	İşarələr	No işarələr [197]	NoNo	İşarələr	No işarələr [197]
1	2	3	4	5	6
1.		5034-5038	6		5054

2.		5039; 5040	7		5064
3.		5045; 5046	8		5076
4.		5047; 5049	9		4703; 4708
5.		5042 - 5044	10		4711-4736; 4706; 4709

Cədvəl №11

Qoyunlarla bağlı işarələr

Nö	İşarələr	Nö işarələr [197]	Nö	İşarələr	Nö işarələr [197]
1	2	3	4	5	6
1.		4785; 4914	8		1791
2.		4786	9		1792
3.		4787; 4915; 4916; 4923	10		2753
4.		4924-4934; 4922	11		594-596
5.		235, 224; 232; 233	12		4917
6.		4788	13		4918
7.		4789	14		4919-4921
			15		586; 587; 589-593

Cədvəl №12

Qoşqu heyvanları ilə bağlı işarələr

Nö	İşarələr	Nö işarələr [197]
1.		4594-4596; 4601; 4604; 4608; 4619-4621; 4631; 4633; 4636; 4638
2.		4609; 4610; 4613; 4617; 4622-4624; 4624; 4628; 4630; 4632; 4639
3.		4625-4627
4.		4591-4593; 4597-4599; 4602; 4611; 4612; 4614; 4615; 4629

5.		4587; 4588; 4585
6.		4368-4383

Cədvəl №13

Quşlarla bağlı işarələr

Nö	İşarələr	Nö işarələr [197]
1	2	3
1.		4179; 4183; 4223-4225; 4228-4271; 4565; 4566
2.		4294; 4305; 4312-4330; 4449
3.		4347-4358; 4448
4.		4333-4342
5.		4359; 4362; 4363
6.		4360; 4361

Cədvəl №14

«Bala» anlamında işlənən ideogramlar

Nö	İşarələr	Nö işarələr [197]
1	2	3
1.		5186, 5189-5191
2.		5187
3.		5143
4.		5192
5.		5113; 5115; 5116
6.		5114
7.		5196, 5199; 5200; 5202
8.		5201
9.		5204; 5207
10.		5206; 5208

Cədvəl №15

Ev quşlarının arpa rasionu

№	Quşların sayı	Arpanın miqdarı	Sənədlərdə	1 quşun norması
1.	973	810,5	227, 156	0,83
2.	102	83	227, 156	0,93
3.	6	3	227, 157	0,50
4.	3	1,5	227, 157	0,50
5.	1108	922	227, 160	0,83
6.	88	72	227, 161	0,81
7.	1456	1212	227, 156	0,83
8.	3	1,5	227, 4771	0,50
9.	6	3	225,67	0,50
10.	5	2,5	227,4773	0,50
11.	6	3	227, 4803	0,50

Cədvəl №16

Heyvandarlıq məhsulları

№	İşarələr və ideoqrafik komplekslər	Sənədlərdə
1	2	3
1.		225, 357
2.		225, 85
3.		225, 97
4.		225,97
5.		225,97
6.		225,97
7.		225,97

8.		225,97
9.		225,97
10.		225,97
11.		227,24
12.		227,349
13.		225,476
14.		227,307
15.		225, 219; 227, 228
16.		225, 338

Cədvəl №17

«Əkinçi» ideogramları

№	İşarələr	Kataloq №: [197]
1	2	3
1.		3444, 3492-3495, 3554
2.		3520-3524, 3547, 3549-3551, 3553, 3620, 3626
3.		3529, 3567
4.		3530, 3579
5.		3527, 3532, 3564, 3600
6.		3526, 3560
7.		3546, 3609, 3588
8.		3544, 3566
9.		3562, 3572, 3610-3612, 3627
10.		3563
11.		3565
12.		3568
13.		3571
14.		3580, 3581, 3583, 3584
15.		3570, 3595, 3596
16.		3582
17.		3585
18.		3592
19.		3594, 3603, 3605-3607
20.		3624

Cədvəl №18

Bitkilərlə bağlı işarələr və ideoqrafik komplekslər

№	İşarələr	Kataloq №: [197]	№	İdeoqrafik komplekslər	Sənədlərdə
1.		791,1191-1266, 1333	22.		227,4787
2.		24-27	23.		227, 248
3.		28-31, 33	24.		225, 249
4.		395, 396, 2414, 2415	25.		225, 109
5.		4798	26.		221, 238
6.		18,19 şriftli sənədlərdə	27.		221, 221
7.		1323, 1326, 1329	28.		227, 252
8.		4799, 4800, 5086-5108	29.		225,51
9.		1731, 1735, 1988-1995 1997, 2015, 2018	30.		227, 115
10.		128, 130	31.		227, 248
11.		106, 128, 131, 158, 160-162 4759-4766, 4768-4772	32.		227, 4785
12.		110, 752, 785, 875, 1696, 1706-1709	33.		227, 228
13.		111-123	34.	a)	225, 461
14.		125-127, 2340-2344, 2358- 2363	b)	Məliian mətni M-/32	
15.		173, 174	35.		227, 188
16.		3102, 3103, 3105, 3106	36.		227, 5242
17.		1999-2005			
18.		136-152, 2339			
19.		214-223			
20.		1976, 1978, 1980-1985, 1998			
21.		1979, 1996, 2007, 2008, 2021			

Cədvəl 19

Ərzaq məhsullarını bildiren qab-ışarələr

№	İşarələr	Sənədlərdə	№	İşarələr	Sənədlərdə
1.		221, 220	7.		225, 5
2.		225, 76, 80, 243	8.		227, 44
3.		227, 169, 4840	9.		227, 95
4.		227, 95	10.		227, 303, 467
5.		225, 80, 357; 227, 260, 4804	11.		227, 435
6.		225, 76	12.		227, 147

Cədvəl №20

Fərdlərə ayrılan arpa ödəmələri

№	Fərdlər	Ödənişlərin həcmi	Sənədlərdə
1	2	3	4
1.		10	227, 267
2.		10	227, 267
3.		10	227, 267
4.		20,5	225, 87
5.		3	225, 468
6.		1/3	225, 228
		1	225, 420
7.		1	197, 10
8.		0, 40 +?	227, 307
9.		0,80	225, 219
		1	225, 240
10.		1,2	227, 192
11.		50	225, 229

12.		10	197, 10
13.		1	225, 420
14.		2,5	227, 168
		2,8	227, 164
15.		30	227, 172
16.		0,40	227, 192
17.		0,60	227, 253
18.		21	197, 12
		12	197, 10
19.		1,20	225, 420
20.		23	227, 253
21.		3	227, 68
22.		1, 20	227, 4786
23.		12, 20	227, 341

Cədvəl №21

Fərdlərə ayrılan yağ ödəmələri

№	Fərdlər	Ödənişlərin həcmi	Sənədlərdə
1.		5	227, 234
2.		10	227, 234
3.		2	227, 234; 227, 336
4.		8	227, 234
5.		6	227, 234; 227, 195
6.		3	227, 234
7.		10	227, 234
8.		20	227, 349
9.		10	227, 349
10.		10	227, 466

11.		20	227, 159
12.		40	227, 159
13.		5	227, 137
14.		2,5	227, 137
		5	221, 388
15.		1	221, 203
16.		2	221, 203
17.		5	221, 203
18.		5	221, 355; 221, 356
19.		10	227, 159

Cədvəl №22

Fərdlərə ayrılan piva ödəmələri

№	Fərdlər	Ödənişlərin həcmi	Sənədlərdə
1.		2	227, 5202
2.		0,30	227, 313
		0,80	227, 5205
3.		0,60	227, 5205
4.		3	227, 179
5.		2,40	227, 65
6.		1,60	227, 65
7.		11	227, 4797
8.		51	227, 4797
9.		3,2	227, 163
		0,80	227, 308
10.		1,60	227, 163
11.		2,60	227, 163
12.		2	227, 235
13.		0,60	227, 163
14.		1,20	227, 163
15.		0,50	225, 271
16.		0,40	227, 308
17.		0,20	227, 308
18.		0,20	227, 308

Cədvəl №23

227, 21 şriftli lövhəcikdə oğlanlara verilən pivənin uçuğu

№	Məşğulluq sferası	Pivənin miqdarı	Oğlanların sayı	Bir nəfərə düşən norma
1.		1	2	0,5
2.		0,5	1	0,5
3.		1	2	0,5
4.		4	8	0,5
5.		14,20	23	0,6

Cədvəl 24

Piktoqrafik sənədlərdə sözlərin yazılış istiqamətinin dəyişməsi

№	Hecalı yazılan sözlər	Piktoqrafik sənədlər
	I	II
1a		221, 246; 227, 218
1b		225, 23
2a		221, 214, 378; 225, 451; 197, 44
2b		221, 287; 225, 153
3a		225, 47; 227, 271, 4835
3b		221, 380; 227, 468; 197, 31
4a		221, 350
4b		221, 203; 227, 468
5a		221, 240, 271, 272, 293, 316; 225, 292
5b		435; 227, 335, 339
6a		221, 213, 272, 350; 225, 62, 73, 251, 436; 227, 2, 400
6b		221, 275, 376; 225, 41, 109, 233, 334, 445
7a		221, 334; 225, 120, 210; 227, 218
7b		227, 70, 5027

1	2	3
8a		225, 76, 95
8b		225, 18
9a		225, 44
9b		225, 18
10a		221, 210; 225, 435; 227, 63
10b		225, 157, 445
11a		227, 52, 181, 279, 290, 328, 400, 5011
11b		227, 438
12a		227, 219, 5045; 197, 16, 36, 43
12b		221, 380
13a		221, 204, 293, 314, 358; 225, 23, 343, 382, 490; 227, 218, 270, 314, 400
13b		225, 43
14a		225, 81, 41, 94, 133, 347
14b		225, 54, 240
15a		221, 385; 179, 43, 120;
15b		197, 4
16a		227, 343, 400
16b		221, 319
17a		225, 311; 181, 252, 329
17b		225, 31, 145
18a		225, 292
18b		221, 319
19a		225, 67; 227, 4802, 4803, 4773
19b		227 400
20a		225, 189, 207
20b		225, 81, 94; 227, 216, 245, 4779, 5046
21a		221, 354; 225, 311, 423; 227, 329
21b		221, 5054
22a		227, 4844
22b		221, 240
23a		221, 353; 227, 218, 292
23b		225, 112, 120
24a		225, 45, 94, 317, 345; 227, 181; 159, 44 (?)
24b		221, 267; 227, 339, 5011
25a		221, 244; 227, 4844
25b		221, 292, 378
26a		227, 216; 339 (?)
26b		225, 257

1	2	3
27a		227, 348
27b		227, 346
28a		227, 159
28b		227, 157
29a		225, 437, 490
29b		227, 186
30a		225, 231, 291
30b		227, 282
31a		221, 323, 314, 364
31b		221, 268
32a		227, 21
32b		227, 54, 226, 240, 353
33a		225, 366, 386
33b		227, 54, 226, 240, 353
34a		221, 366, 386
34b		221, 255
35a		221, 292
35b		221, 363
36a		225, 231
36b		225, 483
37a		225, 72; 181, 68
37b		225, 36

Cədvəl №25

Hecalı işarələr piktoqrafik və xətti mətnlərdə

No	İşarə	Piktoqrafik mətnlərdə	Xətti mətnlərdə	Oxunuşu
1	2	3	4	5
1.		221, 305, 232; 225, 292	D	Ru; HA
2.		221, 267; 225, 45, 94	A,B,C,E,F,I,N	KI
3.		221, 350; 225, 292	I	MA
4.		197, 1, 43	L, N	İR
5.		225, 246; 227, 335, 4752	M	SA NUM? LUM?
6.		221, 213, 272, 350; 225, 62	A, M	U-KU KU?

1	2	3	4	5
7.		221, 289, 352; 225, 159	A, B, E, O	iŞ
8.		225, 490; 227, 398	K	S/ŞİM
9.		225, 122, 435	K, L, M	HiŞ
10.		227, 41, 179, 339; 197, 43	N	NAM?
11.		221, 272; 225, 121	A, B	Zunkik Katri?
12.		221, 227, 373	A, B	Şİ
13.		227, 4766	A, B, D, G, K	Şİ
14.		225, 31; 227, 287	A, K, N, O, Q	HU
15.		225, 234, 418	A, B, C, E, G, H	ME
16.		225, 279	A, B, G, F, İ	ME
17.		225, 437, 490; 227, 186	A, H, H ₂	AM İM?
18.		227, 345, 4786	A, İ	NA
19.		225, 109	A, İ, K	Nİ
20.		227, 185, 337	F.G.H.O	İP
21.		225, 140, 474	K, O	RA; Bİ?
22.		221, 254, 323	D, K, M	LA
23.		225, 16; 227, 5241	İ	RU
24.		225, 80, 112; 227, 15	A, E	ŞA, İK
25.		221, 214; 225, 490	A, K	TE
26.		227, 36, 40, 43	A, E, M, Q	Tİ
27.		221, 301; 225, 292	L	ZU
28.		227, 335, 5238	İ, M, Q	TAŞ
29.		227, 63	H, İ	TİN? Şİ
30.		221, 274; 197, 36	A, B, C, E, F, H, Q	ŞU
31.		225, 94, 232	A, B, K	HAL
32.		221, 253; 227, 400	H, H ₂	EN
33.		221, 324; 227, 400	F, G, H, İ	Tİ
34.		225, 73, 450; 227, 218	G, H ₂	TE

1	2	3	4	5
35.		225, 73	D	ŠU?
36.		225, 102, 110	O	Hi?, iH?
37.		221, 353; 227, 89, 4756	A	AK
38.		227, 323	A, O	İM
39.		225, 8, 122, 159	A, B, C	Hi
40.		227, 9, 339, 5011	A	Ri
41.		221, 240, 353	F.M	ME?
42.		221, 350; 225, 490	K	ME?
43.		225, 122; 227, 4765	L	?
44.		227, 299, 303, 313, 363, 4779	M	?
45.		225, 476	A, N, Q	TİK, TU?
46.		227, 4785, 5231	O	MA?
47.		197, 19	O	?
48.		221, 271		İL
			K, M	

Cədvəl №26

Piktoqrafik və xətti mətnlərdə sabit komplekslər

№	İşarələr qrupu	Piktoqrafik sənədlərdə	Xətti mətnlərdə	İşarələrin oxunuşu
1	2	3	4	5
1.		227, 337	K	hu-ti
2.		225, 197; 227, 5047	H, H ₂	hu-te
3.		227, 291, 326, 353, 468	K	hu-hal
4.		227, 4797	N	hu-ki
5.		227, 9	M	hu-hun
6.		225, 402	O	-iŞ-hu
7.		225, 316; 227, 5011	K	te-te
8.		225, 47; 227, 259, 129, 4835	İ	hal-me
9.		225, 279; 227, 231	K	hal-ki
10.		225, 38, 292; 227, 204	İ	[K]u-ti-ki
11.		225, 17, 122, 435	M	HiŞ (?) -taş
12.		227, 63	H	Šu-ši
13.		197, 43	N	İr-nam
14.		227, 4786	İ	taş-na

Cədvəl №27

Xətti mətnlərdə hecaların ifadə vasitələri

№	Hecalar	İşarələr	Mətnlərdə
1.	ME	a b	A, B, C, E, G, H B, G, İ, F
2.	İK	a b c d	E B B, D, İ A, C, H, H ₂
3.	Şİ	a b c d	D G H, İ F
4.	İŞ	a b	A E, B
5.	Kİ	a b c	E, G, H A, B, C, E, G E
6.	Pİ	a b c	A, C E B
7.	İN	a b c	H A, B, D, G C
8.	Tİ	a b c d	F A, E G, H F
9.	TE	a b	H, H ₂ A
10.	EN	a b	G, H, H ₂ H, H ₂
11.	ŠU	a b	A, B, C, E, F, H, İ D

Piktoqrafik sənədlərdə şəxs adları və sözlərin hecalı yazılışı

№	Hecalı komplekslər	Sənədlər	Oxunuşu
	I	II	III
1.	A	225, 73	Siri? – ti-hu
	B	225, 306	Siri? – ti? -hu
	C	227, 43	Siri? – ti? -hu
	D	221, 324	Siri? – ti-hu?
	E	225, 31	Siri? – ti-hu?
	F	221, 267	Siri? – ti – h [i] ?
2.	A	227, 5055	ME - Siri?
	B	221, 243	
3.		221, 243, 4997; 225, 41, 43, 213, 233, 246, 369, 279, 258; 227, 269, 313, 401, 468, 4788	ak - ?
4.	A	227, 292, 256	Sim ? - ti
	B	225, 231	Sum ? - ti
5.		221, 301	Zu – kir ?
6.	A	227, 4800	si – me
	b	227, 4	si – me ?
	c	225, 18; 227, 252, 361	si – ma ?
	d	225, 311, 400	sim ? – me ?
	e	221, 376	sim ? – me ?
7.	A	227, 29-32, 36-41, 43	ti – me ?
	b	221, 214	ti – me
	c	227, 218	ti – me ?
	d	227, 134	ti ? – me ?
	e	221, 267, 271, 272, 240, 293, 316; 225, 194, 240, 292, 369, 435	ti – me ?
8.	A	221, 293, 385; 225, 43, 120	si – la ?
	b	221, 267	si ? – la ?
	c	227, 52	si ? – la ?
9.	A	221, 334, 5007;	ti – la ?
	b	227, 54	ti – la ?
	c	227, 124	ti – la ?
	d	225, 414	ti ? – la ?
	e	221, 323	ti – la
		«A»	

Piktoqrafik sənədlərdə şəxs adları və sözlərin hecalı yazılışı

№	Hecalı komplekslər	Sənədlər	Oxunuşu
	I	II	III
1.	A	225, 73	Siri? – ti-hu
	B	225, 306	Siri? – ti? -hu
	C	227, 43	Siri? – ti? -hu
	D	221, 324	Siri? – ti-hu?
	E	225, 31	Siri? – ti-hu?
	F	221, 267	Siri? – ti – h [i] ?
2.	A	227, 5055	ME - Siri?
	B	221, 243	
3.		221, 243, 4997; 225, 41, 43, 213, 233, 246, 369, 279, 258; 227, 269, 313, 401, 468, 4788	ak - ?
4.	A	227, 292, 256	Sim ? - ti
	B	225, 231	Sum ? - ti
5.		221, 301	Zu – kir ?
6.	A	227, 4800	si – me
	b	227, 4	si – me ?
	c	225, 18; 227, 252, 361	si – ma ?
	d	225, 311, 400	sim ? – me ?
	e	221, 376	sim ? – me ?
7.	A	227, 29-32, 36-41, 43	ti – me ?
	b	221, 214	ti – me
	c	227, 218	ti – me ?
	d	227, 134	ti ? – me ?
	e	221, 267, 271, 272, 240, 293, 316; 225, 194, 240, 292, 369, 435	ti – me ?
8.	A	221, 293, 385; 225, 43, 120	si – la ?
	b	221, 267	si ? – la ?
	c	227, 52	si ? – la ?
9.	A	221, 334, 5007;	ti – la ?
	b	227, 54	ti – la ?
	c	227, 124	ti – la ?
	d	225, 414	ti ? – la ?
	e	221, 323	ti – la
		«A»	

1	2	3	4
27.		221, 354; 227, 226	ti - ? hu
28.		225, 281, 16; 227, 49	me - ?
29.		227, 269, 4788	hu - ? - hu ?
30.		225, 133, 490; 227, 63, 89, 5019	sip ? - ak

Cədvəl №29

Şimbihişhuk şəxs adının xətti mətnlərdə yazılış variantları

Nö	İşarələr qurupu	Mətnlərdə	İşarələrin oxunuşu
1.		A	Şi-im-pi-iş-hu-ik
2.		K	Şim(?) - bi (?) - hiş (?) - huk (?)
3.		O	[Şim] - bi (?) - hi (?) - iş-hu [ik]
4.		B	Şi - im-pi - hi-iş - hu - ik
5.		E	[Şim] - pi - hi - iş-hu - ik

Cədvəl №30

Protoelam mətnlərində xatırlanan toponimlər

Nö	Hecalı komplekslər	Mətnlərdə	İşarələrin oxunuşu
1	2	3	4
1.		A, B, I	Şi - ši - im. ki
2.		221, 279	Şu - iş - me
3.		227, 167	Şu - iş - şim ?
4.		227, 481	Şu - şim ?
1	2	3	4
5.		225, 43	Şu - şu - hun ?
6.		I	Şu - ši - im. Ki
7.		225, 292	Zu-si [m] ?
8.		221, 319	Zu-sim ? Ki.
9.		197, 4	Si-sum ? Ki.
10.		227, 63	Şi - ši - i. [m] ?
11.		221, 324, 325; 227, 41, 179, 339; 225, 414	Hal-nam ? Ki
12.		225, 292; 227, 472	Hal-nam ?

13.		221, 380; 225, 59; 227, 218 ?	Hal. Sum? - me ?
14.		221, 391; 225, 27; 227, 339; 197, 36	UR ? Kİ
15.		225, 27; 221, 4993; 227, 4784	Hun? - ur? Ki
16.		225, 250	Hu? - hun? - ri
17.		225, 292	Ma - ra ? haş ? ki
18.		227, 47 63	Ma ? - ra ? şim ?
19.		225, 73	[Ma] -ra ? - haş ?
20.	a b c d	225, 31, 145 225, 311; 227, 329 221, 239 227, 264	Li ? - an ? ki Li-Ki-an ? Li ? - an? Li - an. Ki
21.		225, 181, 400	Hal. Hu? Ki
22.		225, 18, 43, 157; 227, 52, 118, 279, 328, 400, 5011	HU ? Ki
23.	a b c	221, 4999; 225, 490; 227, 56, 291 227, 57, 4753, 5005 221, 243, 356, 5002	Siri ? - hun ?
24.		221, 350	Siri ? - ma
25.		221, 246; 227, 218	Me ? - şim ?
26.	a b	225, 95 227, 32	Har ? - ma [-an] Har ? - ma ? -an
27.		227, 276	[Kar ?] - har ? Ki
28.		227, 124, 252	Hal-K [u] ? - ti Ki

Rəqəm-işarələr hecalı yazılışlarda

№	Komplekslər	Sənədlərdə	№	Komplekslər	Sənədlərdə
1	2	3	4	5	6
1a		225, 414	1b		225, 234
2a		225, 414	2b		225, 437
3a		225, 337	3b		225, 443
4a		225, 126	4b		227, 480
5a		221, 297, 335	5b		225, 418
6a		221, 205; 225, 47, 73, 81; 227, 172, 330	6b		225, 112
7a		225, 120	7b		221, 240
8a		227, 5011	8b		227, 339
9a		227, 9			

РАННЕЭЛАМСКОЕ ОБЩЕСТВО: ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И ИСТОРИЯ ПИСЬМЕННОСТИ (IV-III ТЫС. ДО Н.Э.)

РЕЗЮМЕ

В предложенной книге рассматриваются проблемы связанные со сложением социально-экономических отношений и развитием ранней письменной системы Элама – одного из очагов древнейших классовых обществ и государственных образований Передней Азии. Элам занимал огромную территорию от Хамадана на севере до Персидского залива на юге и от плоскогорья Дех-Луран на западе до Сеистапа на востоке, т.е. охватывал весь юг и отчасти центральную часть Иранского нагорья. В III тыс. до н.э. эту огромную территорию соседние народы называли “Высокая страна”, “Верхняя земля” (по-шумерски – NIM, по-аккадски Elamtum, по-древнеперсидски – Uvja, в Библии – “Элам”), а сами эламиты – Haltamti – “Страна госнода” или “Земля повелителей”. Археологические раскопки показали, что в Дех-Луране (Бас-Мардех, Али-Кош, Тепе-Сараб, Тепе-Гуран, Шога-Сефид, Тепе-Сабз), Сузианской низменности (Джафарабад, Джови, Бендсбаль, Бухаллан), в Фарсе (Персеполь, Тепе-Мушки) и в других местах (Тепе-Сиалк, Тепе-Яхья, Годин-тепе и т.п.) существовали сменявшие друг-друга и датированные VIII-V тыс. до н.э. неолитические культуры. Жители этих ранних поселений умели выращивать различные зерновые злаки и разводили овец, коз и коров. В Сузиане, которая исследована сравнительно лучше других, существовало более ста поселений, которые занимали меньше 2 га. С изменением демографической ситуации со второй половины V тыс. до н.э. на всей территории Иранского нагорья намечается распад мелких неолитических поселений с размером 1-2 га. Население их стало группироваться вокруг крупных и географически более удобных и выгодных для

проживания городах. Такими являлись Аншан (ныне городище Малиан в Фарсе), Сузы (современный Шуш, центр провинции Хузистан), Хухнур (предположительно современный Тепе-Муссиап в Дех-Луране). Из них Сузы были самым значимым. Город был основан около 4200 г. до н.э. В течение периода “Сузы А”, продлившегося почти тысячу лет (слои 27-22 I акрополя) город занимал площадь 13 га. Он был окружён глинобитной стеной, за пределами которой располагался некрополь. Раскопки около 2000 могил дали богатый материал, состоявший не только из каменных орудий труда (клиновидные топоры, серповидные ножи, лезвия из обсидиана, булавы, наконечников стрел и т.д.), но и изделий из меди (плоские боевые топоры, долота, иголки, зеркала). Особый интерес представляют керамические сосуды. Погребальные сосуды представлены яйцевидными кувшинами с отогнутым венчиком, открытыми чашами, высокими бокалами, приземистыми горшками с ручками и с носиком и т.п. Сосуды этого периода изготавливались вручную, на их поверхность наносился орнамент с реалистическими сценами и геометрическим узором. Находки изделий из сердолика, фаянса и лазурита говорят о торговых связях с отдаленными регионами. Тогда же наблюдается разложение первобытно-общинных отношений и сложение ранних признаков классового общества. Об этом свидетельствует, в первую очередь, наличие более 260 печатей в виде пуговиц – признаков частной собственности. Сузский материал показывает, как стремительно происходил процесс социальной дифференциации. Возросшие производственные возможности общества содействовали появлению лиц, ответственных за контроль и распределение накопившихся благ. Возможно, они каким-то образом были связаны с храмами и выполняли также жреческие функции. В хозяйственной сфере ведущая роль принадлежала большесемейным общинам.

Около 3100 г. до н.э. носители урукской культуры – шумеры начинают колонизировать Сузианскую низменность. Слои 21-17 I акрополя Сузы содержат следы пожара, что говорит о насильственном захвате города пришельцами. Шумерская

экспансия, продлившая два века (период “Сузы Б”), положила начало переменам в социально-экономической сфере и даже этнической неоднородности. В ходе раскопок были обнаружены сосуды с особым ободком, которые использовали в качестве стандартизованных мер ёмкости. Прослеживаются различные признаки социальной технологии, приспособленные для функционирования управленческой бюрократии. Появляются первые признаки письменности, представленные бирками, где отмечали количество поступающих продуктов питания или предназначенных для обмена товаров. Усиливается роль храмов, которые, выполняя административную функцию по перераспределению продовольственных товаров, осуществляли координацию и учёт производства и потребления.

В 2900 г. до н.э. по неизвестным нам причинам в Сузиане наступает конец шумерского господства и наблюдается появление новой культуры, которую принято именовать Протоэламской (период “Сузы В”). Неизвестно также, откуда появилась эта культура, возможно, она имела и местные корни, прерванной шумерской колонизацией. Ясно лишь то, что шумерская колонизация не исчезла бесследно, а наоборот, оказала огромное влияние на протоэламскую культуру. С целью маркировки собственности, учёта хозяйственно значимых операций, стандартизации единиц ёмкости и системы счета протоэламская культура восприняла специфические шумерские черты.

В Сузах признаки протоэламской культуры обнаружены в слоях 16-14 I акрополя. Найдены атрибуты (особенно цилиндрические печати и письменные таблички) протоэламской культуры и в отдаленных уголках Иранского нагорья, в поселениях Сиалк (период IV), Яхья (период IVC), Малиан (период Банеш) и в соответствующих слоях Година, Хазира, Шахри-Сохте, Джерофта. Интересно, что новая, протоэламская культура этих комплексов не обнаруживает никаких связей с более ранними местными культурами. Причины появления протоэламской культуры в этих поселениях не совсем понятны, но вряд ли это можно объяснить последст-

вием колонизации эламитами из Сузианы, как это предполагается некоторыми археологами. Вряд ли в самом начале III тыс. до н.э. у эламитов могло сложиться “могущественное государство” с центром в Сузах, способное контролировать столь отдельные поселения, но о кое-каких военных конфликтах мы можем судить по оттискам цилиндрических печатей из Суз.

Самое раннее упоминание Элама имеется в шумерских пиктографических табличках Джемдет-Насра в связи с учётом рабынь.

Шумеро-аккадские тесты III тыс. до н.э. упоминают несколько десятков областей, городов и поселений Элама, наиболее значимыми из которых были Сузы, Аван, Аншан, URUxА (иначе Хухнур), Шерихум, Забу (иначе Сабум), Ним (иначе Нам, т.е. собственно Элам в узком смысле), Адамдун и другие. Соседние Барахше (иначе Мархаши, в долине Поште-Кух) и Симаш (или Симашки, севернее Хорремабада), которые традиционно считаются областями Элама, в действительности первоначально не входили в его состав. Оиомастический материал Барахше и Симаша показывает, что их население состояло из кутиев и возможно луллубеев, языки, которых и по сей день остаются загадкой. Судя по именам в Сузиане, преобладало эламское, шумерское и аккадское население. Этнический состав горной части Элама, в том числе Аншана во многом остается неясным.

Ранняя политическая история Элама была тесно связана городами Киш, Урук, Ур и т.п. соседнего Двуречья. К сожалению, основные сведения об этом дошли из поздних историко-эпических сказаний, на достоверность которых не всегда можно положиться. Эламцы представляли большую угрозу для своих соседей, особенно жителей Двуречья. Каждая одержанная над ними победа оценивалась как важное достижение и увековечивалась в шумерских царских и эпических текстах. В Раннединастический период (XXVII-XXIV вв. до н.э.) с эламитами воевали цари Киша (Эн-Мебарагеси, Эн-Наиль), Урука (Мескиагашер, Гильгамеш), Лагаша (Эаннатум). Адаба (Лугальаннемунду мунду) и других городов Шумера.

Времени наблюдения также набеги эламитов на города Двуречья. Во время одного из них царю из города Аван (в горах современного Луристана) удалось одержать победу над правителем из I династии Ура Мескиагнуной (или над его сыном Элили). Шумерский царский список, описывая эту победу эламитов перечисляет трёх царей Авана. К сожалению, из этих имён уцелели лишь два начальных слога последнего имени. Их прежде читали как Ки-и[]... В Сузах был обнаружен список 12 царей Авана, но среди них нет имени с таким началом. Исходя, из этого три царя шумерского списка были отнесены к I династии Авана, а цари Сузского списка ко II династии. В число древнейших правителей Авапа был включен Месилим (иначе Месалим), который будучи царем Киша признавался также в других городах (Лагаш, Умма, Адаб) Шумера. Нам удалось дешифровать группу знаков с одной протоэламской пиктографической таблички, которые означают – “Месири – царь страны”. Видимо здесь речь идёт о Месилиме. Если это так, то он вполне мог контролировать Сузы. Но, будучи семитом (его имя в переводе с аккадского означает “Здоровый”), он не имел отношения к Аванской династии.

Нами приведен каллиграфический анализ уцелевших двух знаков шумерского царского списка, которыми записаны, начальные слоги имени третьего царя Авана. Их следует читать как Uku-UT[АН]... Это даёт основание идентифицировать его с Uk-ku-ta-hi-iš, который стоит на третьем месте в Сузском списке. Следовательно, в обоих списках речь идёт об одной и той же династии Авана, а не о двух разных династиях. Эта династия была основана в середине XXV в. до н.э. неким Нели. Имя его преемника Таара, которое с нашей точки зрения ошибочно читалось, как Tata, что означает “Основатель”, “Созидатель” (от эламского ta-“основатель”+ r, показатель класса лиц). Возможно, при нём был основан город Аван. Третий, Уккутахиш правил 36 лет. Конец господству эламитов в Двуречье был положен царем Киша Эн-Наилем, после которого власть в Аване переходит к Хишуташу (Hi-šn-taš, дословно “Имя меня создало”, или

же “Имя мне помощник”). В некоторых протоэламских текстах удалось прочесть имя *Hiš-taš*, что говорит о широкой распространенности этого имени.

Около 2430 г. до н.э. создав коалицию областей Ним и URUx_A (=Хухнур) эламиты вторглись в Лагаш, но были разбиты Эаннатумом. Окрыленный успехом он около 2400 г. до н.э. совершил военный поход в область Ним и разрушил город Сузы. Разрушение Суз косвенно подтверждается этимологией имени пятого царя Авана Шушунтарана, что в переводе с эламского означает “Строитель Суз”, “Тот, кто восстановил Сузы”. О двух его приемника (Напильхуш и Киккусиметемти) нам ничего не известно. При Киккусиметемти (дословно “Небеса умножили владыку”) около 2340 г. до н.э. войско из 600 эламитов совершило набег на территорию Лагаша, но было разбито дружиной храма богини Пинмар.

С приходом к власти Аккадской династии был положен конец набегам эламитов на города Двуречья. В конце своего правления Саргон I (2261 г. до н.э.) совершает крупномасштабный поход в Баракше и области Ним, Бунбан, Сабум, Гунилах, разрушаются города Аван и Сузы. Тогда же в Аване происходит смена власти – восьмого царя Лухишшана заменяет его сын Хишепрасини (иначе Хишепратен).

Несколько лет спустя Римуш повторяет поход своего отца Саргона I; удается пленить правителей Баракше и страны Захара (иначе Азахар, которая в XXI в. до н.э. была включена в состав Симашки).

Брат Римуша Маништусу около 2240 г. до н.э. совершает поход в Шерихум (у берегов Персидского залива) и далёкий Апшан. Правитель области Ним Эшпум (иначе Эшба) в знак покорности ставит в храмах Суз статуи Маништусу.

В период правления Нарам-Суэна вся Сузиана находится в зависимом положении от Аккада. Тогда же в Сузах появляются первые образцы шумеро-аккадских хозяйственных текстов, фиксирующие приём и сдачу продовольственных продуктов.

Утеря эламитами Сузианы, видимо, была связана с какими-то военно-политическими переменами в Аване. Это было время усиления активности кутиев и луллубеев,

древних насельников Южного Азербайджана. Видимо около 2240 г. до н.э. завоевав Аван им удалось положить конец династии Пели. Это косвенно подтверждается неэламскими именами десятого и одиннадцатого царей Авана Хелу (*Hi-e-lu*), Хита (*Hi-i-ta*). Если кутийский язык был близок к хурритскому и урартскому, о чём писали неоднократно, то эти имена соответственно могли бы означать “Говорливый” (или “Оратор”; срав., хуррит. *hil* – “говорить”) и “Обращающийся (к богу)” (срав., урарт. *huti-* с тем же значением).

Хита традиционно считался первым царём Кутиума; в царском списке его имя передано в форме *ih-ta* (прежнее чтение *im-ta*).

Около 2220 г. до н.э. область Ним, т.е. собственно Элам со столицей Суз, управлялась проаккадским наместником Кутик-Иншушинаком (по-аккадски Иузур-Иншушинак; “Хранимый богом Иншушипак”). Заклучив с аккадским царем Нарам-Суэном союзнический договор, Кутик-Иншушинак отправился подавить антиаккадское восстание в Кимаше и Хумурти. В ходе операции ему удалось завоевать около 80 поселений, в том числе Хухнур, Кашшен, Кутнум, Симашки. Завоевание Симашки подтверждается также дешифрованными нами древнеэламским текстом “К”, согласно которому, свергнув Кима Кутик-Иншушинак назначил своего отца Шимбиишхука на царский трон Симашки.

После победоносного северного похода Кутик-Иншушинак принимает также титул царя Авана и Кутиума. Завоевание им Кутиума подтверждается также шумерским царским списком. Там его имя, по нашему мнению, из-за небрежности древнего писца, скопировавшего испорченный оригинал списка царей Кутиума, было передано в форме *in-ki-šùš*, которое мы восстанавливаем как [MAN=идеограмма PUZUR]-in-šùš-[n]a-[ak]. Его временный успех не мог приостановить волну нашествия кутиев. Кутик-Иншушинак после этого успеха смог править ещё 7 лет, после чего был свергнут кутийским вождем Сарлагабом. Спустя 6 лет царь Аккада Шаркалишарри совершает поход в Ним и Захара, которые к тому времени уже были завоеваны коалицион-

ными силами кутиев, луллубеев, ему удастся даже пленить Сарлагаба. Вскоре после смерти Шаркалишарри (2175 г. до н.э.) города-государства Двуречья и Элама потеряв самостоятельность, попадают под власть кутиев.

В Аване власть кутиев не была устойчивой. Видимо, в связи с распадом кутийско-луллубейского союза город стал яблоком раздора между враждующими горцами Загроса. Наскальная надпись у Дербенди-Шейххана (близ иранского города Касри-Ширин) сообщает о повторном завоевании Авана неким Лисиром (иначе Илисир), имя которого прежде читалось по-разному: Тардунни, Хуббанипирини, Лишир-пирини и т.п. Мы склонны идентифицировать его с Ласирабом, XIV правителем Кутиума в шумерском царском списке. Наскальный текст выдает его за сына жреца Шадармата. Мы склонны идентифицировать его с Садарматом, который на серебряной дощечке из Самарры именуется строителем храма бога Нергала, отцом Аталшена (прежде ошибочно читался Арисен), царя Намара и Уркиша. Следовательно, Аталшен (по-хурритски “старший брат”) и Илисир (по-хурритски “крайний”, “последний”) могут считаться братьями.

В 2109 г. до н.э. царь Урука Утухегаль положил конец 65-летнему господству кутиев в Шумере. Правитель III династии Ура Шульги несколько раз совершал военные походы в районы обитания кутиев и луллубеев, после чего горцы Загроса перестали серьёзно угрожать городам Шумера. Во время правления Шульги удастся установить контроль над Сузианой и разрушить Аншан. Цари Ура, выдавая своих дочерей замуж за влиятельных эламских царей стремились удержать плодородную и геополитически значимую Сузиану под контролем. В середине XXI в. до н.э. эламиты устанавливают свою власть в Симашки. Список перечисляет 12 имен эламитов, правивших этой страной. Судя по текстам Двуречья шестеро из них (Гирнамме, Тазитта I, Эбарти, Тазитта II, Эбилуххан и Киндатту) правили конфедерацией областей – Захара, Забшали, Сигрис, Ябульмат, Карда, Аллумиддатум, Шатилу, Сисиртум, Нульма и другими, по-видимому, не последовательно, а одновременно, каждый в своей области.

При последнем представителе III династии Ура Иббисуэнс наблюдаются активные действия эламитов, направленные против шумерской зависимости. Иббисуэну пришлось несколько раз вести военные действия против мятежных эламитов. В 2022 г. до н.э. ему удалось пленить Энбилуххана, в 2018 г. до н.э. был завоеван Хухиур, а в 2014 г. до н.э. разрушаются города Сузы, Аван и Адамдун. В 2003 г. до н.э. в союзе с жителями Симашки, т.е. кутийцами, эламиты, разгромив города Двуречья, свергли последнего шумерского монарха.

Шумеро-аккадские тексты не ограничиваются одними лишь сообщениями по военно-политической истории Элама. В них сохранились сведения также об экономических взаимоотношениях городов Двуречья с эламитами. Из Элама экспортировались лесоматериалы и серебро, а взамен из Двуречья привозились растительное масло и ячмень. С XXIII в. до н.э. в Сузах делопроизводство велось на староаккадском языке. В документах фиксировались поступления от частных лиц областей Элама, а также ежемесячные расходы из хранилищ дворцов.

В период III династии Ура в городах Двуречья широко использовался труд специализированных ремесленников (строителей, оружейников, пивоваров, корабельщиков и т.и.), прибывавших из Суз, Сабума, Хухнури, Адамдуна и Симашки.

Для изучения социально-экономического строя и общественных отношений более древнего периода – конца IV – начало III тыс. до н.э. существует другая документальная база, представленная образцами местных письменных систем. К сожалению, ввиду не decipheredности по сей день имеются определенные сложности по использованию их данных. Основная масса пиктографических текстов опубликована лишь в виде автографии, осмысление которых осуществляется в ходе исследования того или иного вопроса.

Другая сложность связана с лаконичностью этих текстов. Среди них нет ни одного пространного новостного текста. У нас имеются лишь оперативные учетные документы, сведения которых не выходят за рамки указания количества

различных категорий работников и поголовья скота, а также величин выданного за их работу вознаграждения, или содержания. Немало сведений имеется по распределению земли, по посеву и сбору урожая. Точная расшифровка подобных текстов удастся далеко не всегда, поэтому мы не застрахованы от ошибок.

Ранние учётные операции производились посредством каменных, или глиняных “фишек” (или “жетонов”) в форме цилиндра, конуса, шара, диска и т.п. Подобные “фишки” впервые появляются в неолитических поселениях VIII тыс. до н.э. Часть “фишек” обозначала предметы счета, а другая – числительные. В IV тыс. до н.э. “фишки” стали помещать в глиняные конвертики. Чтобы не полагаться на память, сколько и какие “фишки” были положены во внутрь “конвертика” их формы оттискивались на поверхности “конвертика”. В конце IV тыс. до н.э. вообще перестали использовать “фишки” и довольствовались лишь их оттисками, а овальный “конвертик”, получив плоскую форму, превратился в письменную табличку. Из известных 186 подобных примитивных табличек 150 происходят из древних поселений на территории Иранского плато. Некоторые из них имеют продольное отверстие; это говорит о том, что их привязывали к предметам счета, например на сосуд с маслом, или же мешок с мукой. Поскольку на них отмечалось количество товара, то их стали именовать “цифровыми табличками”. Со временем появляются знаки или символы, обозначающие сами объекты учёта и их характерные особенности. Общее количество так называемых протоэламских пиктографических табличек превышает 1600; они происходят из Сузы, Силк, Чога-Миш, Тепе-Яхья, Шахдад, Тепе-Малиан, Гордин-Тене. Несмотря на то, что по количеству они превышают протошумерские тексты аналогичного содержания, тем не менее, изучению протоэламских надписей было уделено намного меньше внимания. До сих пор удалось установить значение числительных и знаков обозначающих некоторых домашних животных, о значении многих иероглифов приходилось лишь догадываться.

Изобретение письменности было важным достижением раннеэламского общества. Местное происхождение пиктографического письма не вызывает сомнения; несложно заметить графическую схожесть некоторых пиктограмм с декорами и орнаментами керамики Сузианы V-IV тыс. до н.э., имевших по мнению исследователей смысловую нагрузку.

Следует отметить, что примененная нами методика дешифровки пиктографических табличек Элама отличается новизной и оригинальностью. Исходные результаты, на которых базируются наши изыскания, были получены на основе целых, неповрежденных табличек. Смысловое значение пиктограмм устанавливалось, в основном, методом позиционной статистики, при которой знак изучался не изолированно, а вместе с сопровождающим его соседним знаком, т.е. без отрыва от контекста.

Первые знаки имели рисуночный облик, который позже были стилизован и упрощен до неузнаваемости. Среди них встречаются как простые, так и состоящие из нескольких элементов сложные знаки. Сложные знаки (лигатуры) образовались путём нанесения простого элемента во внутреннее пространство знака – носителя (“контейнера”). В развитой стадии (в табличках XVI-XIII слоёв I акрополя Сузы) протоэламская письменность насчитывала более 500 идеографических знаков.

Тексты писались справа налево; в редких случаях наблюдается обратное написание. В двух табличках Джерофта (провинция Керман) был применен принцип бустрофедона, при котором строки чередуются.

Первоначально использовали лишь лицевую сторону таблички. С увеличением информации приходилось использовать и в обратную сторону. Когда заполнялась лицевая сторона таблички, её переворачивали и на обратную сторону наносили итог количества слагаемых на лицевой стороне. Если слагаемая информация переходила также на обратную, то подытоживание производилась после поворота таблички на 180°.

Несомненно, в записях учётного характера, как и в архаических табличках Шумера, идеографические (смысловые) знаки и символы могли использоваться для обозначения объектов учёта, их качественных показателей и специфических параметров (например, цвет, пол, физические свойства, возраст рабочего персонала или домашних животных, профессия или род занятий и т.д.), сортов продуктов питания, количественных показателей, характера учёта (накладные поступления или расходные отчёты о выдаче продуктов питания работникам за трудодни или за выполненную работу, также фактуры кормов на содержание домашних животных и т.д.). Не вызывает сомнения, также наличие каких-то форм фиксации датировки, места и свидетелей операций.

Самыми древними знаками протоэламского письма являлись цифры – числительные. Первоначально использовали “единицу” (рисунок указательного пальца) и “десятку” (небольшой кружок), остальные же цифры и все прочие знаки стали применяться позже, в слое XVII в. I акрополя Сузы. По видимому, в соответствии с “грамматическими особенностями” языка их создателей “бухгалтерские предложения” завершались цифрами, а в протошумерских наоборот начинаются цифрами. Установить смысл цифровых знаков практически не представляло трудности; они мало, чем отличаются от протошумерских. В протоэламских текстах количественные показатели объектов учёта отмечались посредством 15 символов; самая малая величина была “1/120”, а самая большая “10.000”. Обилие цифровых знаков в табличках свидетельствует о наличии чётких систем счета, которые использовались для штучно-исчисляемых предметов (людей, животных, предметов быта и т.д.) и измерения площади. Существовали, также меры веса и ёмкости для измерения сыпучих и жидких веществ. Различие в системе счета зависело от выбора тех или иных метрологических единиц. Однако их применение соблюдалось не всегда чётко.

Удалось определить знаки, обозначающие род занятия или профессию административного и рабочего персонала, домашних животных (овец, коз, лошади, собаки, птицы, осла).

а также некоторых предметов быта (сосудов, плуга и т.п.). Если знаки, обозначавшие одушевленные предметы наносились в текст с поворотом на 180°, то это означало, что в таких случаях речь шла о мертвых работниках и павших животных. Работницы обозначались путём нанесения указателя профессии (или рода занятий) во внутрь знака означающего женский половой орган (графически “треугольник с ресницами”), “неполный” вариант которого указывал на девочку.

Мальчики, не имевшие профессию, но трудившиеся в не требующих специальных навыков отраслях, в том числе на подсобных работах, обозначались знаком мужского полового органа. Существует целая группа документов, фиксирующих количество работников разных профессий обоего пола. Например, в одном тексте упоминаются 591 мальчик, разделенные на 7 групп, а в другом – указаны 49 девочек, 20 из которых были заняты изготовлением пива. Удалось определить, также ведомости о выдаче за выполненную работу натуральными продуктами, в основном ячменем, маслом и пивом. Они колеблются в зависимости от возраста, степени профессиональности и даже пола работников.

Имеется много записей о поголовье скота. Например, в одном документе было указано количество 1200 коз и 400 овец. Светлая окраска мелко рогатого скота не имела графического отражения. Если животное было черного цвета, то обозначающий его знак заштриховывался.

В начале III тыс. до н.э. в Сузиане уже была одомашнена лошадь. Пол и возраст лошадей отмечался графически, т.е. изменением положения гривы. В одном документе зафиксировано максимальное количество лошадей – 185 голов. Соседство в некоторых текстах знаков “Лошади” и “Плуга” даёт основание полагать, что в Сузиане поля вспахивались с помощью лошадей.

Имеются также отдельные записи о поголовье других домашних животных и птиц, в том числе норм выдачи на их содержание фуража и зерновых злаков. Иногда в одном документе, наряду с поголовьем скота производили учёт

полученных от них продуктов, причём не только молочных, но и шкур, рогов и даже хвостов.

Сведения пиктографических табличек позволили установить наличие общинного, храмового и царского земельного фонда. Земли последних двух фондов иногда мелкими участками отдавались в аренду. Нуждающиеся арендаторы обеспечивались тягловыми животными (часто лошадьми, реже ослами и быками), необходимыми орудиями труда и посевным зерном. Исходя из назначения, земля могла обозначаться разными знаками. Например, “Пастбище” передавалось комбинированным знаком “Поле”+ “Коза”, “Орошаемый участок” – “Поле”+ “Вода”, “Пахотная земля” отмечалась схематическим рисунком плуга.

Поля измерялись особой метрической системой, которая частично совпадала с аналогичной системой соседнего Шумера. В десяти табличках из Суз отмечены размер поля и количество посевного зерна. Согласно таким “инструкциям” в окрестностях Сузы на 1 га участка израсходовали в среднем 33,6 литров посевного ячменного зерна. В одном документе указано, что на 5 участков было выделено 8915,60 л. посевного зерна, в другом тексте зафиксирована выдача десяти землепользователям 331 плужной лошади.

Сравнительно меньше сведений сохранилось о ремесленном производстве. Важное значение имеет идентификация знаков-сосудов. В этих знаках имеются характерные детали сосудов того времени (ушки, носик, отверстия для просеивания). Существовала целая группа комбинированных знаков с помощью которых отмечали вместимость и предназначение того или иного сосуда. Применялись специальные стандартные медные сосуды. Некоторые знаки-сосуды обозначали продукты питания, неподдающиеся графическому воспроизведению. Сосуды обычно использовались при учёте жидких и сыпучих тел. В первом случае в текстах знак-сосуд следовал за знаком – товаром, а во втором – наблюдается обратное.

В ходе дешифровки знаков, обозначающих предметы счета нам удалось определить каким образом они могли комбинироваться с другими символами. Первоначально сим-

волы, указывающие подобно определителю, характерные особенности предметов, ставились рядом со знаком объекта учёта. Например, если схематическое изображение какого-то сосуда вставлено во внутреннее пространство знака “Коза”, то вся комбинация означала, что речь идёт о “дойной козе”, а при обратной комбинации подразумевалось “козье молоко”.

Поскольку огромное количество (85%) известных к настоящему времени пиктографических текстов происходят из Суз, то было высказано предположение, что они были составлены эламоязычным населением. Следует отметить, что к середине III тыс. до н.э. подавляющее большинство пиктографических знаков уже являлось логограммами, т.е. знаками, передающими конкретное слово конкретного языка. Но то, что этим языком был эламский никогда не было доказано.

Учёные допускали применение в рисуночных табличках Суз слоговой записи, без которой невозможно было передать, например, географические названия, имена лиц, характер учётной операции и т.п. Но для этого необходимо, в первую очередь, установить фонетическое (слоговое) значение знаков. При решении этой проблемы основным источником могут выступать линейные тексты, составляющие последнюю стадию протоэламской письменности. До сих пор обнаружено 27 линейных текстов, 19 из которых, происходят из Суз, 4 из Джерофта (в Кермане); по одной надписи было обнаружено в Персеполе, Шахри-Сохте, Шахдаде и Тепе-Озбаки. В них встречается около 90 словесно-слоговых знаков, половина из которых употреблялась ещё в пиктографических текстах.

Кроме того, некоторые линейные сочетания слогов состоящих из двух или трёх знаков удалось обнаружить в пиктографических текстах.

Благодаря усилиям В.Хинца стало известно содержание десяти сузских и одной персепольской линейной надписи, а также чтение более 60 знаков. По мнению этого исследователя, в основе эламского линейного письма лежит более древняя пиктография. Нам же удалось установить, что слоговое звучание линейных знаков имело прямое отношение к

названию предметов, которые они изображали. Например, знак большого сосуда, название которого по-эламски звучало как MARRIŠ, путём применения акрофонии (сохранения начального слога и отбрасывания остальной части термина), стало обозначать слог МА, а знак “Дверь” (по-эламски Sip) передавал слог Si и т.д. Поскольку основная масса знаков дошла в стилизованной форме, то изображаемые ими объекты не всегда поддаются определению. В таких случаях мы сравнивали их с графически схожими протошумерскими, смысл которых известен. Оказалось, что названия некоторых предметов быта и, следовательно, слоговое чтение обозначавших их знаков у обоих народов было одинаково. Необходимо также отметить, что более 80 знаков прото-эламского письма имеют графическое соответствие с протоиндийскими. Но ввиду недешифрованности последнего сказать что-либо об этих соответствиях ещё преждевременно.

Приведенные нами эпиграфические и филологические изыскания дали возможность прочесть в пиктографических записях названия топонимов (Суз, Халпам, Хухнур, Мархаши, Ур, Лиан, Мишуме, Кути?, Хальман?, Сирихун и др.); имена лиц (Хишташ, Сиритиху, Месири и др.), термины хозяйственной отчетности (sime “прибавлять”, time “выдано”, siki “очищенный”, kuti “хранить”, huti “отправлять”) и др.

Удалось установить, что часть знаков могла передавать несколько слогов, а иногда одни и те же слоги обозначались разными знаками. Кроме того, в монографии дешифровано содержание некоторых линейных текстов и уточнено чтение ряда сочетаний знаков, приведенных В.Хинцом. В монографии рассмотрены также проблемы упадка в Эламе местной письменности и перехода к аккадской клинописи. Результаты палеографических изысканий отражены в 30 таблицах, где даётся графическое воспроизведение слогов и слов. Сравнение протоэламских знаков с протошумерскими и протоиндийскими, классифицируются пиктограммы, приводятся сведения о хозяйственных нормах потребления и расходования.

SOCIETY OF EARLY ELAM: POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS AND HISTORY OF WRITING (IV-III millennium B.C.)

SUMMARY

In the offered book are considered problems connected with addition of social and economic relations and development of early written system of Elam – one of the centers of the most ancient class societies and the state formations of Near East are considered. Elam occupied huge territory from Hamadan in the north to Persian gulf in the south and from plateau Deh-Luran in the west to Seistan in the east, i.e. covered all south and partly the central part plateau of Iranian. In the III millennium BC this huge territory the neighbouring people named “the High country” (shumerian – NIM, akkadian Elamtum, old Persian – Uvja, in the Bible – “Elam”), and elamian – Haltamti – “the Country of the Lord”. Archeological excavations have shown that in Deh-Luran (Bas-Mardch, Ali-Kosh, Tepe-Sarab, Tepe-Guran, Shoga-Scfid, Tepe-Sabz), Suziana lowland (Caffarabad, Covi, Bendebal, Buhallan), Fars (Persepol, Tepe-Malian) and in other places (Tepe-Sialk, Tepe-Yahya, Godin-tepe, etc.) Were existed replacing each other and dated VIII-V millennium BC neolytic cultures. Inhabitants of these early settlements were able to grow up various grain cereals and planted sheep, goats and cows. In Suziana who is investigated rather better others, existed more than hundred settlements which occupied less than 2 hectares. With change of a demographic situation from second half V millennium BC in all territory of Iranian plateau by outlined disintegration of small neolytic settlements with a size 1-2 hectares. Their population began to be grouped round large and geographically more convenient and favourable to residing cities. Anshan (modern Malian in the Fars), Susa (modern Shush, the center of a province Khuzistan), Huhnur (presumably

modern Tepe-Mussian in Deh-Luran plain) were such. From them Susa was the most significant. The city has been based about 4200 BC. During the period "Susa A", lasted almost one thousand years (levels of 27-22 I acropol) the city occupied the space of 13 hectares. It has been surrounded by a cob wall outside of which down settled the necropolis. Excavation about 2000 tombs has given the rich material consisting not only from stone instruments of labor (wedge-shaped axes, crescent knives, edges from an obsidian, maces, tips of arrows etc.), but also products from copper (flat fighting axes, chisels, needles, mirrors). The particular interest is represented by ceramic vessels. Funeral vessels are presented jugs with the unbent nimbus, open bowls, high glasses, stocky pots with handles and with a nouse, etc. Vessels of this period were produced manually, on their surface represented ornament with realistic scenes and a geometrical pattern. Finds of products from a cornelian, faience and lazurite tells about commercial relations with the remote regions. Then is observed decomposition of primitive-communal relations and addition of early signs of a class society. It be confirmed presence more than 260 seals in the form of buttons – signs of the private property. The Suzian material shows, how promptly there was a process of social differentiation. The increased production potentialities of a society promoted occurrence of the persons responsible for control and distribution of the saved up blessings. Probably, they have been somehow connected with temples and carried out also priestly functions. In economic sphere the leading part belonged to bigfamily communities.

About 3100 BC carriers urukian cultures sumerians began to colonize Suziana lowland. Levels of 21-17 I the acropol of Susa contain of traces fire who speaks about violent capture of a city by newcomers. The sumerian expansion which has prolonged two centuries (the period "Susa B"), has begun changes in social and economic sphere and even to ethnic heterogeneity. Have been found vessels with a special bandlet which used as the standardized measures of capacity. Are traced various signs of social technology adapted for functioning of administrative

bureaucracy. There are the first signs of writing presented by labels where marked quantity of arriving foodstuff or the goods intended for an exchange. Become stronger of the role of temples which, carrying out administrative function on redistribution of articles of food amplifies, carried out coordination and the manufacture and consumption account.

In 2900 BC on unknown reasons in Suziana there is an end of Sumer domination and is observed appearance of new culture which it is accepted to call Protoelamian (the period "Susa C"). Un known also whence there appeared this culture, probably, it had the local roots, the interrupted sumerian colonization. Clearly only that sumerian colonization hasn't disappeared completely, and on the contrary, has made huge impact on protoelamite culture. For the purpose of marks of the property, the account of economic significant operations, standardization of units of capacity and account system protoelamite culture has apprehended specific sumerian lines.

In Susa signs protoelamite cultures are found out in levels of 16-14 I acropol. Protoelamite artifacts (especially cylindrical seals and written tablets) are found in the remote corners of Iranian plateau, in settlements Sialk (the period IV), Tepe-Yahya (period IVC), Malian (the period of Banesh) and in corresponding levels the Godin, Khazir, Shahri-Sokhte, Jeroft. The protoelamite culture of these complexes doesn't find out any communications with earlier local cultures. The occurrence reasons protoelamite cultures in these settlements aren't absolutely clear, but hardly it is possible to explain it a colonization consequence elamians from Suziana as it is supposed some archeologists. Hardly at the very beginning of III millennium BC at elamians there could be "a powerful state" with the center in Susa, capable to supervise so separate settlements, but we can judge some military conflicts on prints of the cylindrical seals from Susa.

The earliest mention of Elam is available in sumerian pictographic tablets of Jemdet-Nasr in connection with the account of slaves.

Sumero-akkadian texts of III millennium BC mention some tens areas, cities and settlements of Elam most significant of which was Susa, Awan, Anshan, URUxA (differently Huhnur), Sherihum, Zabû (differently Sabum), Nim (i.e. actually Elam in narrow sense), Adamdun and others. Neighboring Barahshe (differently Marhashi, in a valley of Poshte-Kuh) and Simash (or Simashki, to the north of Khorramabad) which traditionally are considered as areas of Elam, actually originally weren't included into its structure. The onomastic material of Barahshe and Simash shows that their population consisted from guteans and is possible lullubeans, languages which and remain to this day a riddle. Judging by names in Suziana, prevailed elamian, sumerian and akkadian population. The ethnic structure of a mountain part of Elam, including Anshan in many remains not clear.

The early political history of Elam has been closely connected by the knowledge Kish, Uruk, Ur, etc. cities – states of neighbouring Mesopotamia. Unfortunately, the basic knowledge on it have reached from late epic narrative on reliability which not always it is possible to rely. Elamians posed the big threat for the neighbors, especially inhabitants of Mesopotamia. Each victory gained over them was estimated as important achievement and immortalized in sumerian king and epic texts. During the Early dynastic period (XXVII-XXIV centuries BC) with elamian kings were at war kings of Kish (En-Mebaragesi, En-Nail), Uruk (Meskiaggasher, Gilgamesh), Lagash (Eannatum), Adab (Lugalannemundu) and other cities of Sumer. At times observed also attacks elamians on the cities of Mesopotamia. During one of them the king from the city of Awan (in mountains of Luristan) conquered the king from I dynasty of Ur Meskiagnuna (or over his son Elili). The sumerian king list, describing this victory elamians mentioned three kings of Awan. Unfortunately, from these names have escaped only two initial syllables of last name. Them before read as Ku-u [l-] ... In Susa has been found list of 12 kings of Awan, but among them there is no name with such beginning. Proceeding from this three kings of the sumerian king list have been carried to I dynasty of

Awan, and kings of the Suzian list to II dynasty. Mesilim (differently Mesalim) has been included in number of the most ancient kings of the Awan which being the king of Kish admitted also other cities Sumer (Lagash, Umma, Adab). We managed to deciphered group of signs with one protoelamite the pictographic tablet which mean “Mesiri – the king of the country”. Probably here are mentioned of Mesilim. But being the semite (his name in translate with akkadian means “Healthy”) it didn't concern the dynasty of Awan.

We result the calligraphical analysis of the escaped two signs on the Sumerian king list by which are written down, initial syllables of a name of third king of Awan. It is necessary to read them as Uku-UT [AH-] It gives the grounds to identify him with Uk-ku-ta-hi-iš which costs on the third place in the Suzian list. Hence, in both lists it is a question of the same dynasty of Awan, instead of about two different dynasties. This dynasty has been based in the middle of XXV century BC certain Peli. A name of his receiver Taara which from our point of view was wrongly read how as Tata who means, “Founder” (from elamian ta - “founder” + r, the indicator of a class of persons). Probably, at him the city of Awan has been based. The third, Ukkutahish of rules of 36 years. The end to domination elamians in Mesopotamia has been put by the with king of Kish En-Nail after whom the power in Awan passes to Hishutash (Hi - š u-taš, literally “the Name has created me”, or “the Name to me the help”). In some protoelamite texts it was possible to read name Hiš-taš that speaks about wide prevalence of this name.

About 2430 BC having created a coalition of areas Nim and URUxA (=Huhnur) elamians have invaded in Lagash, but have been broken by Eannatum. He inspired with success about 2400 BC has made a military campaign in area Nim and has destroyed the city of Susa. Destruction of Susa indirectly proves to be true etymology of a name of fifth king of Awan Shushuntarana that in translate with elamite means “Builder of Susa”, “The one who has restored Susa”. About two him receivers (Napilhush and Kikkusimetemti) to us isn't known. At Kikkusimetemti (literally

“Heavens have increased the lord”) about 2340 BC the army from 600 elamians has made attack on territory of Lagash, but has been broken by a detachment of a temple of goddess Ninmar.

With coming to power of the Akkadian dynasty has been put end to raid elamians on the cities of Mesopotamia. In the end of the reign Sargon I (2261 BC) makes a large-scale campaign in Barahshe and area Nim, Bunban, Sabum, Gunilaha; destroyed collapse the cities of Awan and Susa. Then in Awan happen is a power change; the eighth king Luhishshan will be replaced his son Hisheprasini (differently Hishepratep)

Some years later Rimush repeat a campaign of father Sargona I; possible to captivate governors of Barahshe and the country Zahara (differently Azahar who in XXI century BC has been included in structure Simashki).

Manishtusu brother of Rimush about 2240 BC makes a campaign in Sherihum (at coast of Persian gulf) and far Anshan. The governor of area Nim Eshpum (differently Eshba) as a sign of humility puts in temples of Susa of a statue of Manishtusu.

In the reign of Naram-Suen all Suziana is in a state of dependence from Akkad. Then in Susa there are first samples the sumero-akkadian economic texts, fixing reception and delivery of food products.

The loss elamians Suziana, probably, has been connected with any military-political changes in Awan. It was time of strengthening of activity gutean and lullubean, ancient habitants of Southern Azerbaijan. Probably about 2240 BC conquest Awan guteans it was possible to put an end to a dynasty of Peli. It indirectly proves to be true non-elamian names of the tenth and eleventh kings of Awan Helu (Hi-e-lu), and Hita (Hi-i-ta). If gutean language was close to hurrian and urartian, about what wrote repeatedly, these names accordingly could mean “Talkative” (or “Orator”: comparable with hurrian hil – “to speak”) and “Addressing (to god)” (comparable with urartian huti – with the same value).

Hita traditionally was considered as the first king of the Kutium; in the king list his name is writed in shape ih-ta (former reading im-ta).

About 2220 BC the area Nim, i.e. actually Elam with capital of Susa, ruled proakkadian governor Kutik-Inshushinak (akkadian Puzur-Inshushinak; “Guarding to god Inshushinak”). Having concluded, with akkadian king Naram Suen the allied contract of Kutik-Inshushinak has gone to suppress antiakkadian revolt in Kimash and Humurti. During operation him managed to win about 80 settlements, including Huhnur, Kashshen, Kutium, Simashki. The conquest of Simashki confirmed also on deciphered by us linear elamite text “K” according to which, having dethroned Kima Kutik-Inshushinak has appointed the father Shimbiishhuk to an royal throne of Simashki.

After victorious northern campaign of Kutik-Inshushinak accepts also a title of king of Awan and Kutium. The conquest him of Kutium confirmed to be true also the Sumerian king list. There his name, in our opinion, because inattention of the ancient copyist who has copied the spoiled original of the list of kings of Kutium, has been writed in shape in-ki - šuš which we restore as [MAN=ideogramme PUZUR] - in - šuš - [n] a - [ak]. His temporary success couldn’t suspend an wave gutean invasion. Kutik-Inshushinak after that success could correct as early as 7 years then was will dethrone gutean leader Sarlagab. Later 6 years the king of Akkad Sharkalisharri are made by a campaign in Nim and Zahara who have already been won by then by coalition forces guteans and lullubeans; him manages even to captivate Sarlagab. Soon after death of Sharkalisharri (2175 BC) the city-state of Mesopotamia and Elam having lost independence, get under the power guteans.

In Awan the power gutean wasn’t steady. Probably, in connection with disintegration gutean-lullubean the union the city became apple of discord between conflicting mountaineers of Zagros. The rock inscription at Derbendi-Sheikhan (near the Iranian city of Kasri-Shirin) informs on a repeated conquest of Awan the certain Lisir (differently Ilisir) name which was read before on a different: Tardunni, Hubbanipirini, Lishir-pirini, etc. We are inclined to identify him with Lasirab, XIV king of Kutium in the sumerian king list. The rock – inscription called

of him for the son of priest Shadarmat. We are inclined to identify him with Sadarmat who on silver plate from Samarra is called as the builder of a temple of god Nergal, father of Atalshen (before was wrongly read Arisen), king of Namar and Urkish. Hence, Atalshen (hurrian "older brother") and Ilisir (hurrian "extreme", "last") can be considered as brothers.

In 2109 BC the king of Uruk Utuhegal has put an end to 65-year of domination guteans in Sumer. The king of Ur III dynasty Shulgi some times made military campaigns in dwelling areas guteans and lullubeans then mountaineers of Zagros have ceased to seriously threaten in cities of Sumer. During Shulgai's reign it is possible to establish control over Suziana and to destroy of Anshan. Kings of Ur, marrying the daughters for elamian governors aspired to keep fertile and geopolitical significant Suziana under control. In the middle of XXI century BC elamians establish the power in Simashki. The list mentioned 12 names elamians, govern this country. Judging by texts of Mesopotamia six from them (Girnamme, Tazitta I, Ebarti, Tazitta II, Enbiluhhan and Kindattu) governed confederation of areas Zahara, Zabshali, Sigris, Jabulmat, Karda, Allumiddatum, Shatilu, Sisirtum, Pulma and others, not consistently, while simultaneously, everyone in the one's area.

At last representative of Ur III dynasty Ibbi-Suen are observed active actions elamians, directed against sumerian dependence. Ibbi-Suen it was necessary to conduct some times military operations against rebellious elamians. In 2022 BC him managed to captivate Enbiluhhan in 2188 BC Huhnur has been occupied and in 2014 BC the destroyed cities of Susa, Avan and Adamdun. In 2003 BC in the union with inhabitants of Simashki, i.e. guteans, elamians having crushed the cities of Mesopotamia, have dethroned last Sumer monarch.

Sumero-akkadian texts aren't limited to only one message on a military-political history of Elam. In them also contained data about economic relations of the cities of Mesopotamia with elamians. From Elam while exported forest products and silver in exchange from Mesopotamia vegetable oil and barley were

brought. From XXIII century BC in Susa office-work was conducted on old akkadian language. In documents were fixed receipts from private persons of areas of Elam, and also monthly expenses from storehouses of palaces.

In the period of Ur III in the cities of Mesopotamian was widely used work of specialized handicraftsmen (builders, brewers, shipwright, etc.), arriving of Susa, by Sabum, Huhnuri, Adamdun and Simashki.

For studying of a social and economic system and public relations of more ancient period – the end IV – the beginning III millennium BC exists other documentary base presented by samples of local written systems. Unfortunately, in view of undeshifered their texts about this day, there are certain complexities on use of their data. The great bulk of pictographic texts is published only in the form of the autography which judgement is carried out during research of this or that question.

Other complexity is connected with laconicism of these texts. Among them there is no vast narrative text. We have only operative registration documents which data which aren't beyond instructions of quantity of various categories of workers and a cattle livestock, and also sizes of the compensation given out for their work, or the maintenance. Many data are available on distribution of plot and on crops and harvesting. Exact deciphered of similar texts is possible no means always, therefore we aren't insured from errors.

Early registration operations were made by means of stone, or clay "tokens" in the form of the cylinder, a cone, a sphere, a disk, etc. Similar "tokens" appear in neolytic settlements of VIII millennium BC. Part of "tokens" designated account subjects, another – numerals. In IV millennium BC "tokens" began to place in clay envelopes. Not to rely on memory, how many and what "tokens" have been put in inside "envelope" of their form impessioned on surface "envelope". In the end of IV millennium BC in general have ceased to use "tokens" and were content only with their picture, and oval "envelope", receiving the flat form, has turned to the written tablet. From known 186 similar

primitive tablets 150 occur from ancient settlements of the Iranian plateau. Some of them have a longitudinal aperture; it means that they adhered to account subjects, for example on a vessel with oil, or a bag with a flour. As on them was marked the quantity of the goods they began to call “numerical tablets”. In due course there are signs or the symbols designating objects of the account and their prominent features. The total so-called protoelamian pictographic tablets exceeds 1600. They founded from Susa, Sialk, Choga-Mish, Tepe-Yahya, Shahdad, Tepe-Malian, Godin-tepe. In spite of the fact that by quantity they exceed potosumerian texts of the similar maintenance, nevertheless, to studying protoelamian inscriptions has been given much less attention. Till now it was possible to establish meaning of numerals and signs on designating some domestic animals.

The invention of writing was important achievement earlier elamine societies. The local origin of the pictographic writing doesn't raise the doubts; it is not difficult to notice graphic similarity of some pictograms with decors and ornaments of ceramics of Suziana V-IV millennium BC, having according to researchers semantic loading.

It is necessary to notice that the technique of deciphering pictographic tablets of Elam applied by us differs novelty and originality. Initial results on which we are based research, have been received on the basis of the whole, intact tablets. Semantic meaning of pictograms it was established, basically, a method of item statistics at which the sign was studied not separately, while together with a next sign accompanying it, i.e., without a separation from a context.

The first signs had drawing shape which were later stylized and simplified to unrecognizability. Among them meet both simple, get this difficult signs consisting of several elements. Difficult signs were formed by drawing of a simple element in internal space of a sign – carrier (“container”). In the developed stage (in tablets XVI-XIII of levels of I acropol of Susa) protoelamian writing totaled more than 500 ideographic signs.

Texts were written from right to left; sometimes observed the reverse writing. In two tablets of Jerofit (a province Kerman) has been applied a principle bustrofedon at which lines alternate.

Originally used only face sheet tablet. With increase information it was necessary to use reverse sheet. When was filled the of tablet face sheet, it overturned and on the reverse sheet put a result of quantity composed on face sheet. If the composed information passed also on reverse sheet totaled it was made after tablet turn on 180°.

Undoubtedly, in records of registration character, as well as in archaic tablets of Sumer, ideographic (semantic) signs and symbols could be used for a designation of objects of the account, their quality indicators and specific parameters (for example, color, a floor, physical properties, age of the working personnel or domestic animals, a trade or an employment sort etc.) grades of foodstuff, quantity indicators, character of the account (waybills about receipts or account reports on delivery of foodstuff to workers for workdays, or for the performed work, and also invoices of forages on the maintenance of domestic animals etc.). Doesn't raise the doubts, also presence of any forms of fixing of dating, a place and witnesses of operations.

The most ancient signs protoelamian writing were numerals. Originally used “unit” (drawing forefinger) and “ten” (a small circle), other numerals and all other signs began to be applied later, in level of XVII of I acropol of Susa. Apparently, according to “grammatical features” language of their founders “accounting offers” came to the end with numerals while in Protosumerian texts on the contrary begin numerals. To establish meaning of numerical signs didn't present difficulty; they a little, than differ from the protosumerian. In protoelamian texts quantity indicators of objects of the account were marked by means of 15 symbols; the smallest size was “1/120”, while the greatest – “10.000”. The abundance of numerical signs in tablets testifies to presence of accurate systems of the account which were used for calculate subjects (people, animal, etc.) and area measurements. Existed, also weights and capacities for measu-

rement of loose and liquid substances. Distinction in account system depended on a choice of those or other metrological units. However their application was observed not always accurately.

It was possible to define the signs designating a sort of employment or a trade of the administrative and working personnel, domestic animal (sheep, goats, horses, dogs, birds, a donkey), and also some subjects of a life (vessels, a plow, etc.). If the signs designating animate objects were put in the text with turn on 180° it meant that in such cases it was a question of dead workers and animals. Women working were designated by drawing of the index of a trade (or sorts employment) in inside sign meaning a female genital (graphically “a triangle with eyelashes”) which “incomplete” variant specified in the girl.

The boys who do not have a trade, but working in branches not demanding special skills, including on subsidiary works, were designated by a sign on a man’s genital. There is a whole group of the documents fixing quantity of workers of different trades of both sexes. For example, in one text are mentioned 591 boy, divided on 7 groups, and in other – 49 girls, 20 from which have been occupied by beer manufacturing. It was possible to define, also sheets about deliveries for the performed work as natural products, basically barley, oil and beer. They fluctuate depending on age, degree professionalized and even on a floor of workers.

There are many records about a cattle livestock. For example, in one document has been specified the quantity of 1200 goats and 400 sheep. Light coloring cattle had no graphic reflection. If the animal was black color a sign designating it it was shaded.

In the beginning of III millennium BC in Suziana the horse has already been cultivated. The floor and age of horses was marked graphically, i.e. change of position of a mane. In the one document the is fixed maximum quantity of horses – 185 goals. The neighbourhood in some texts of signs on “Horse” and “Plough” suggests that in Suziana fields were plowed by means of horses.

Are available, also separate records about a livestock of other domestic animals and birds, including norms of delivery on their maintenance of fodder and grain cereals. Sometimes in one document, along with a cattle livestock made the account of the products received from them, and not only dairy, but also skins, horns and even tails.

Knowledge of pictographic tablets have allowed to establish presence of communal, temple and state ground fund. The earths last two funds sometimes were rented by small sites. Needing tenants were provided with draft animals (often horses, is more rare donkeys and bulls), necessary instruments of labor and sowing grain. Proceeding from appointment, the earth could be designated by different signs. For example, “Pasture” was marked by the combined sign “Field” + “Goat”, “the Irrigated site” – “Field” + “Water”, “Arable land” was marked by schematic drawing of a plow.

Fields were measured by special metric system which partially coincided with similar system of the neighboring Sumer. In ten tablets from Susa was marked the size of a field and quantity of sowing grain. According to such “instructions” in vicinities Susa for 1 hectare of a site has spent on the average 33,6 liters of sowing barley grain. In one document is fixed 8915,60 l sowing grain have been allocated for 5 field, in other text delivery to ten land users 331 a plow horse.

Rather less knowledge has remained about craft manufacture. Identification of signs-vessels has great value. In these signs there are characteristic details of vessels of that time (ears, a nouse, apertures for sifting). There was a whole group of the combined signs which marked capacity and mission of this or that vessel. Were applied special standard copper vessels. Some signs-vessels designated the foodstuff resistant to graphic reproduction. Vessels were usually used at the account of liquid and loose bodies. In the first case in texts the sign-vessel followed a sign – the goods, and in the second – the return is observed.

During deciphering of the signs designating subjects of the account to us it was possible to define how they could be

combined with other symbols. Originally the symbols specifying like a determinant, prominent features of subjects, were put near to a sign on object of the account. For example, if the schematic image of any vessel is inserted into internal space of a sign "Goat" all combination meant that is a question about "milch goats", and at a return combination was meant "the goat milk".

As, a large quantity (85 %) pictographic texts known by this time occur from Susa the assumption has been come out that they have been made by the elamian population. It is necessary to notice that to the middle of III millennium BC the overwhelming majority of pictographic signs already was logograms, i.e. the signs asking a concrete to speak of concrete language. But that this language was elamian never has been proved.

Scientists supposed application in pictographic tablets of Susa of syllabic record without which it was impossible to writing, for example, place names, names of persons, character of registration operation, etc. But for this purpose it is necessary, first of all to establish phonetic (syllabic) value of signs. At the decision of this problem as the basic source can be used the linear texts making last stage protoelamian of writing. Till now 27 linear texts, 19 of which occur from Susa, 4 of Jeroft (in Kerman); on one inscription have been found out in Shahri-Sokhte, Shahdad Tepe-Ozbaki and Persepol. In them meets about 90 verbally-syllabic signs half from which was used in pictographic texts.

Besides, some linear combinations of syllables of consisting from two or three signs managed to be found out in pictographic texts.

Thanks efforts to V.Hintz became known the maintenance of ten Susian and one Persepol linear inscription, and also reading more than 60 signs. According to this researcher in a basis the elamian linear writing lies ancient pictography. We managed to establish that syllabic sounding of linear signs had a direct bearing on the name of subjects which they represented. For example, a sign on the big vessel, which name on-elamian sounded as MARRIŠ, by acrophony application (preservation of

an initial syllable and rejection of other part of the term), began to designate syllable MA or a sign "Door" (elamian Sip) transferred syllable Si etc. As the great bulk of signs has reached in the stylized form objects represented by them not always give in to definition. In such cases we compared them with graphically similar protosumerian signs which sense is known. It has appeared that names of some subjects of a life and, hence, syllabic reading of signs designating them at both people was identical. It is necessary, also to notice that more than 80 signs protoelamian writing have graphic conformity with the proto-indian. But in view of undeciphered the last to tell something about these conformity still it is premature.

The calligraphical and philological researches have given the possibility to read in pictographic records of the name toponims (Susa, Halnam, Huhnur, Marhashi, Ur, Lian, Mishime, Kuti, Xalman, Sirihun, etc.); names of persons (Hishtash, Siritihu, Mesiri, etc.), terms of the economic reporting (sime "to add", time "is given out", siki "cleared", kuti "to store", huti "to send"), etc.

It was possible to establish that the part of signs could appear some syllables, and sometimes the same syllables were designated by different signs. Besides, in the monograph is deciphered maintenance of some linear texts and is specified reading of some combinations of the signs offered by V.Hinz. In the monograph are considered also problems of failed in Elam local writing and transition to akkadian cuneiform writings. Results of paleographic researches are reflected in 30 tables where is given graphic reproduction of syllables and words, comparison protoelamian signs with Protosumerian and Protoindian, are classified pictograms, are resulted data on economic norms of consumption and an expenditure.

TABLÖLƏR

I – “Suz A” və “Suz b” dövrlərinin saxsı qabları (e.ə. 4000-3200)

II – “Zərflər”, “jetonlar” və “rəqəmli lövhəciklər” (e.ə. 3200-3000)

III – Silindrik möhürlərdə həyat səhnələri (e.ə. 3000-2800)

IV – Suz piktoqrafik lövhəciklərində davarın uçuşu (e.ə. 2800-2400)

V – Suz piktoqrafik lövhəciklərində şumluq sahələr və toxumluq arpanın hesabı (e.ə. 2800-2400)

VI – Suz piktoqrafik lövhəciklərində ərzaq məhsullarının qeydiyyatı (e.ə. 2800-2400)

VII – Suz piktoqrafik lövhəciklərində yeniyetmə işçilərin və onlara ayrılan ödəmələrin uçuşu (e.ə. 2800-2400)

VIII – Suz piktoqrafik lövhəciklərində heca yazılışlar (e.ə. 2600-2400)

IX – “Əyalət” lövhəcikləri: Təpə-Yahya (I-III), Qadın-təpə (IV), Təl-i-Xəzir (V), Təpə-Sialk (VI-VII), Təpə-Malian (VIII-IX) piktoqrafik sənədləri (e.ə. 2600-2500)

X – Ceroft lövhəcikləri (e.ə. 2300)

XI – Xətti şriftli mətnlər (e.ə. 2210-2200)

XII – Suzdan tapılmış akkaddilli mətnlər

1. Avan və Simaş hökmdarlarının siyahısı (e.ə. XVII əsr)

2. Naram-Suenlə müqavilənin elam dilindəki mətni (e.ə. 2205)

3. Kutik /Puzur-İnşuşinakın elam və akkad dillərindəki mətni (e.ə. 2210)

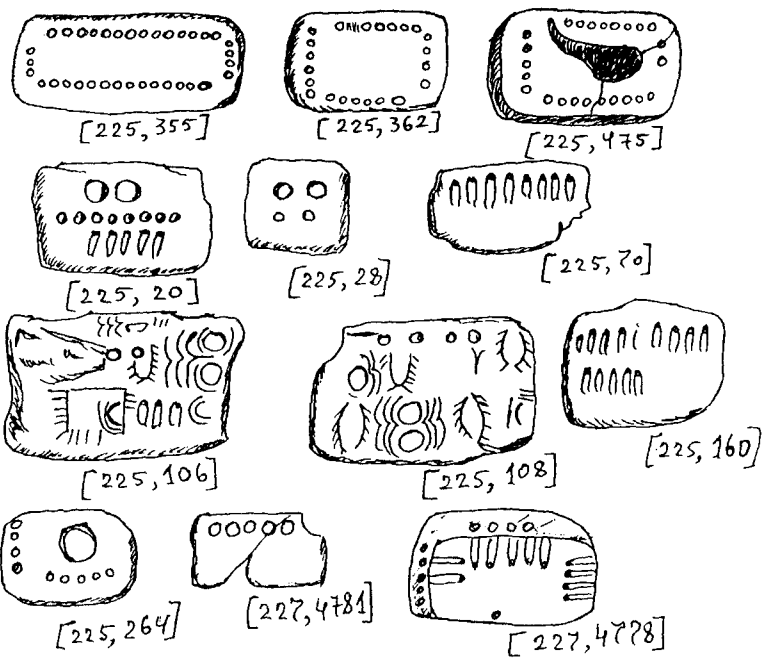
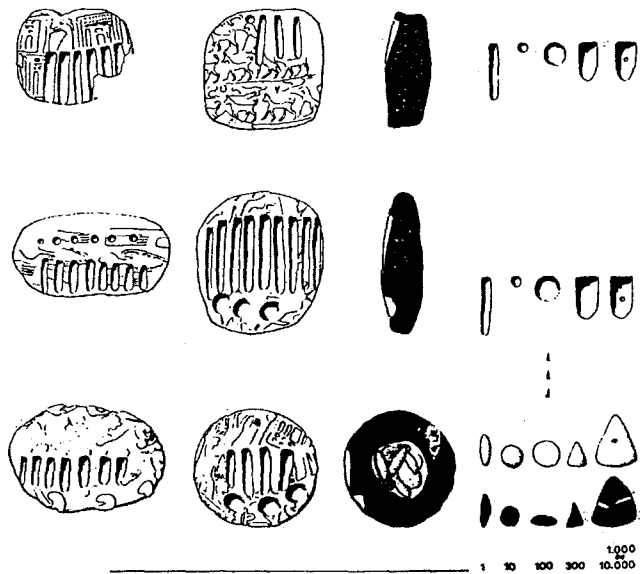
4. Rimuşun Elama yürüşünün mətni (e.ə. 2255)

5. Şulqinin Suzda məbəddə tikintisinə həsr olunmuş mətni (e.ə. 2160)

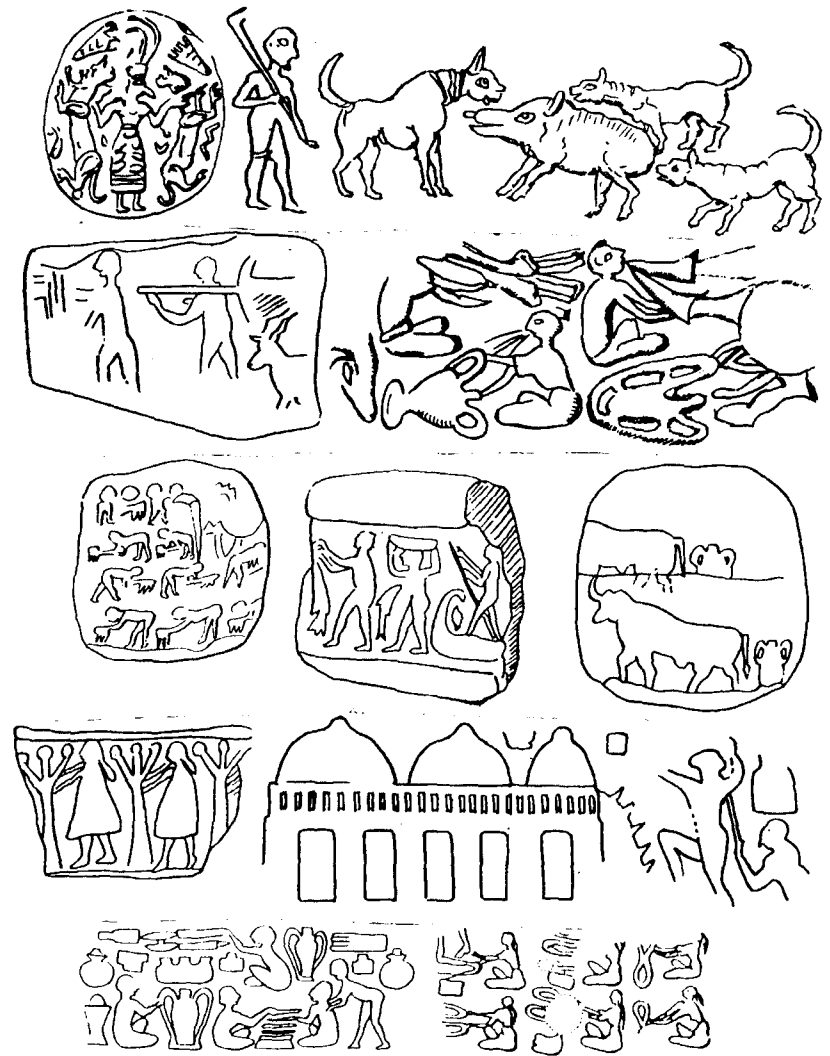
I TABLO

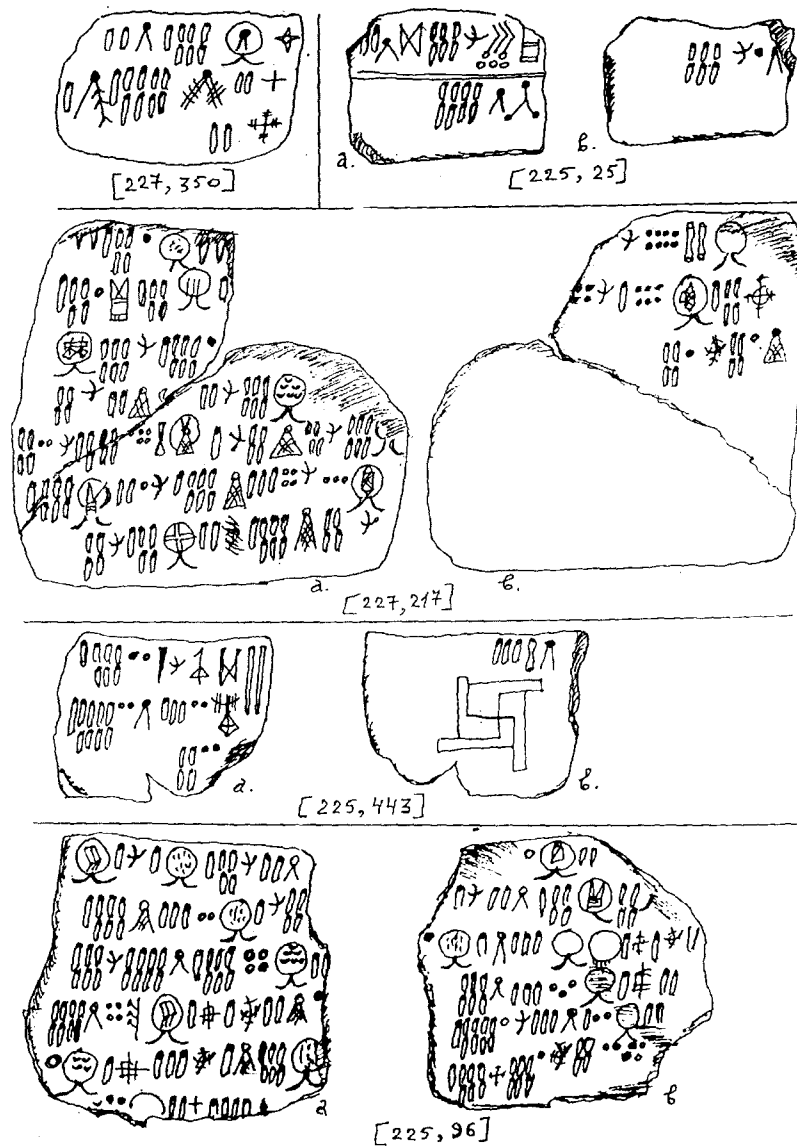
II TABLO

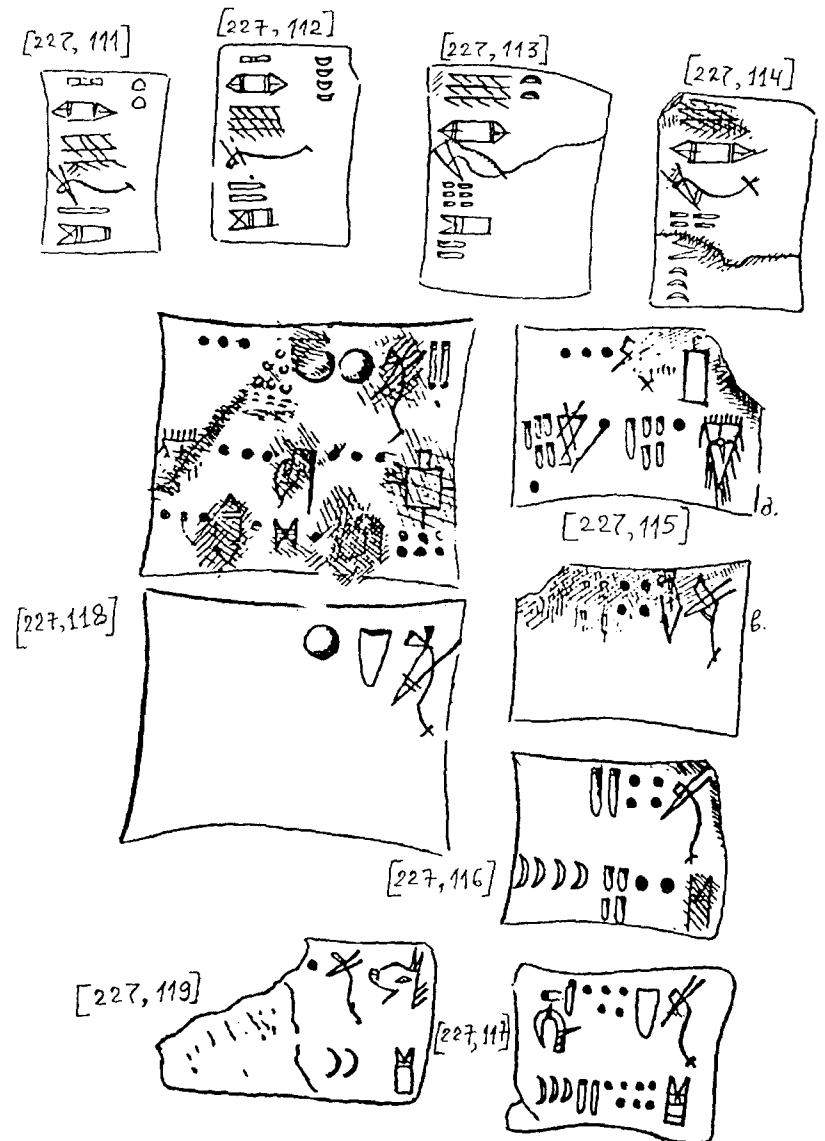
III TABLO

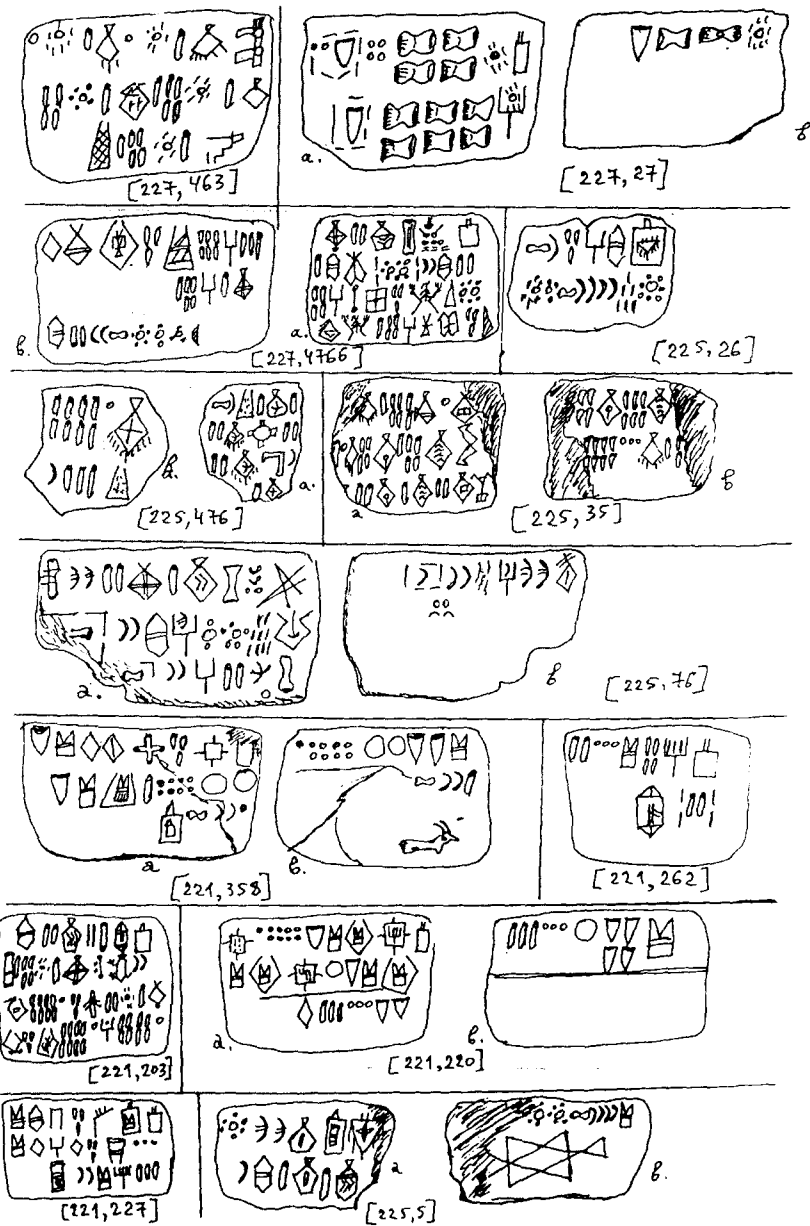
IV TABLO

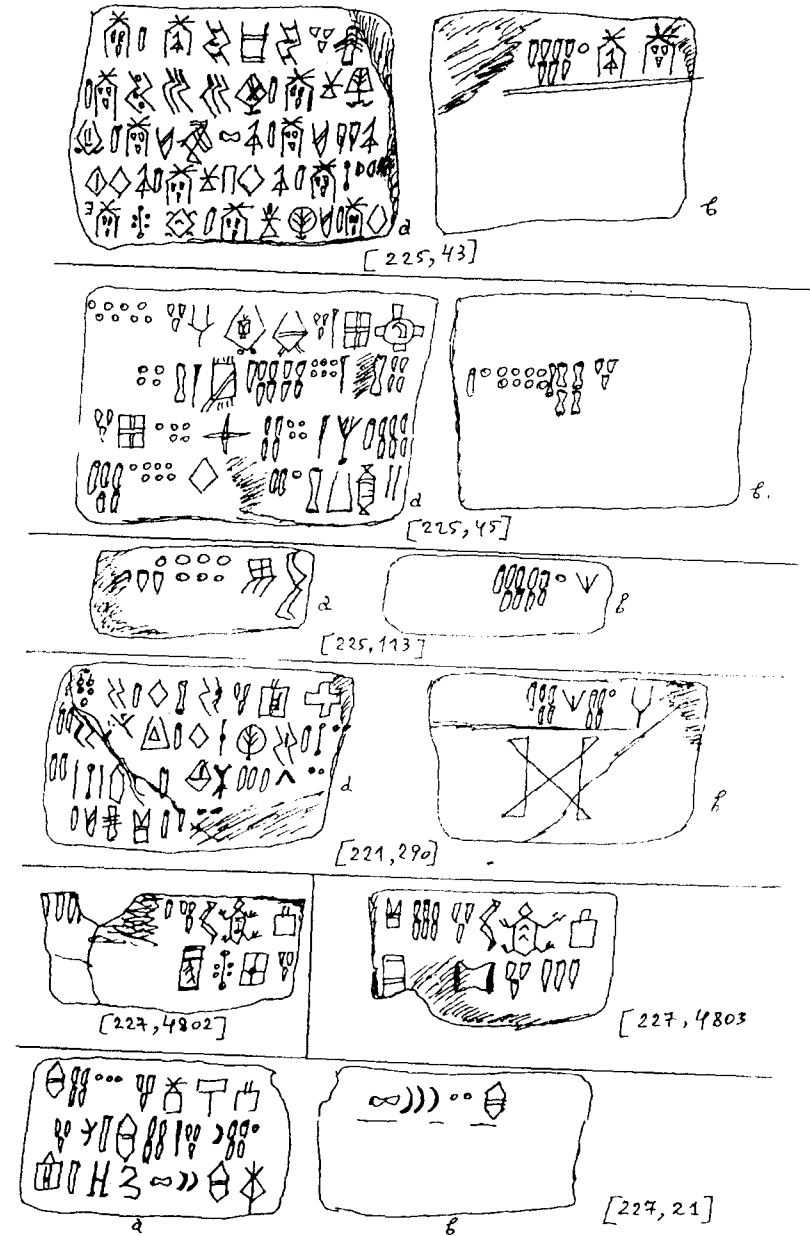
V TABLO

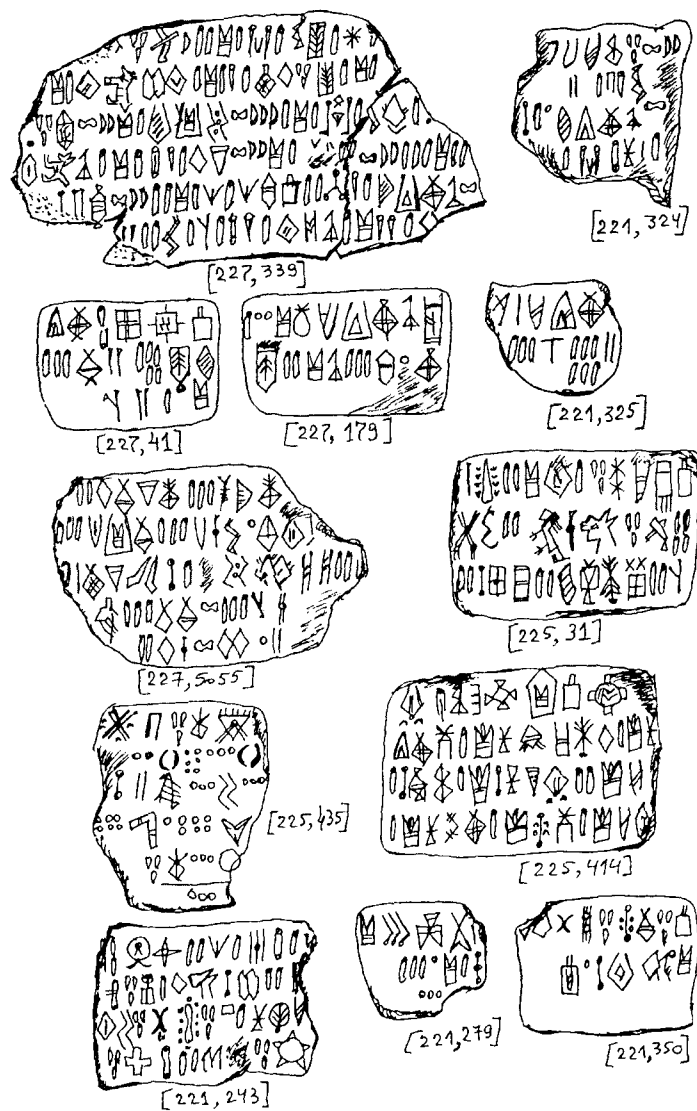
VI TABLO

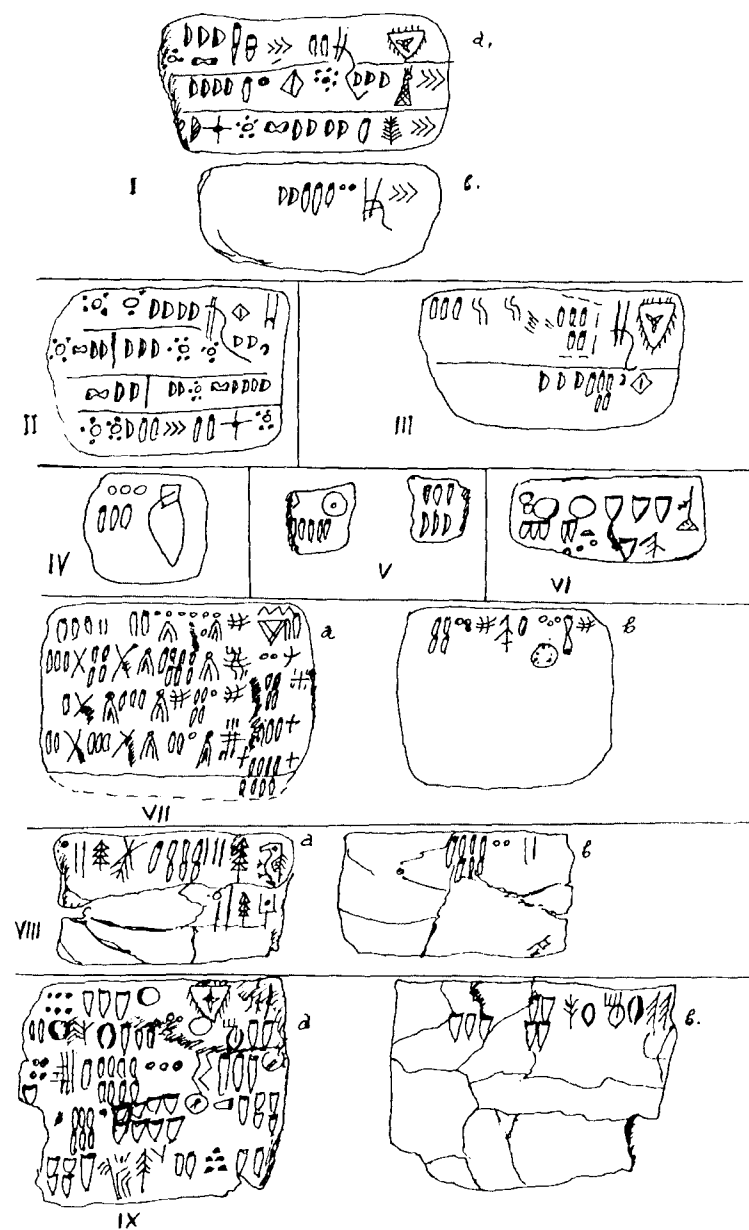
VII TABLO

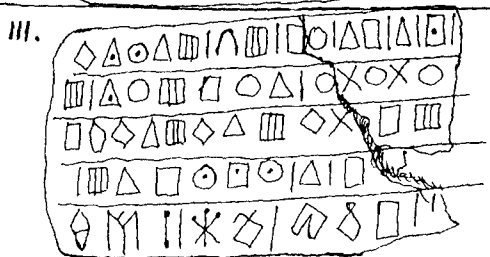
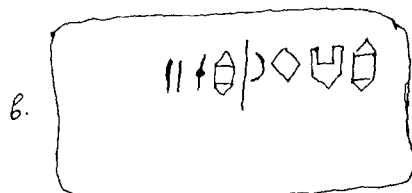
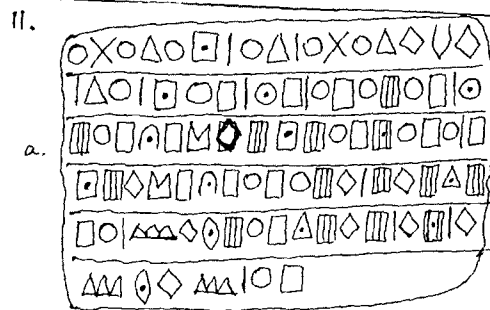
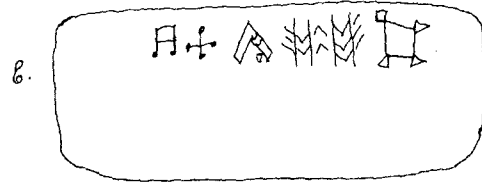
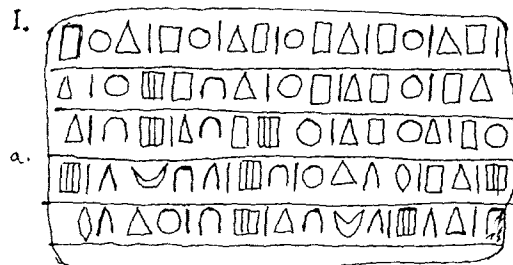
VIII TABLO

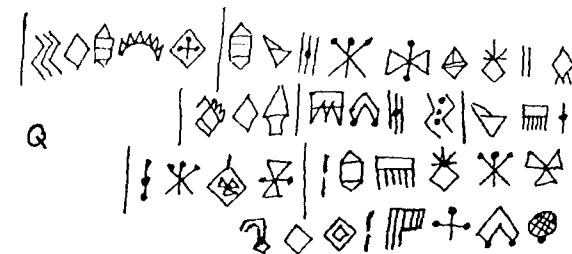
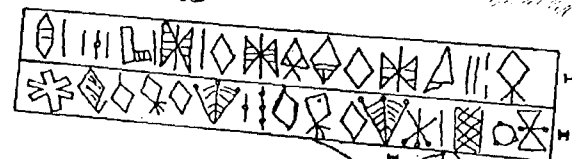
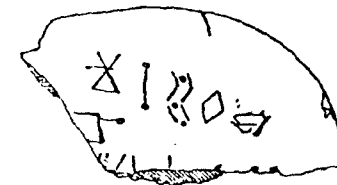
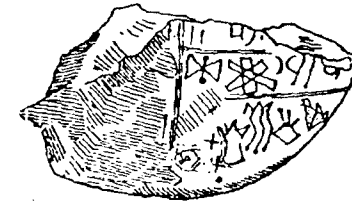
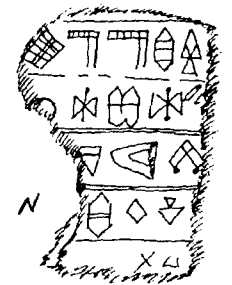
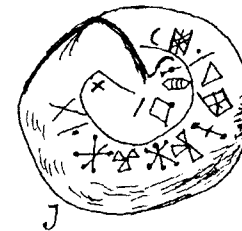
IX TABLO

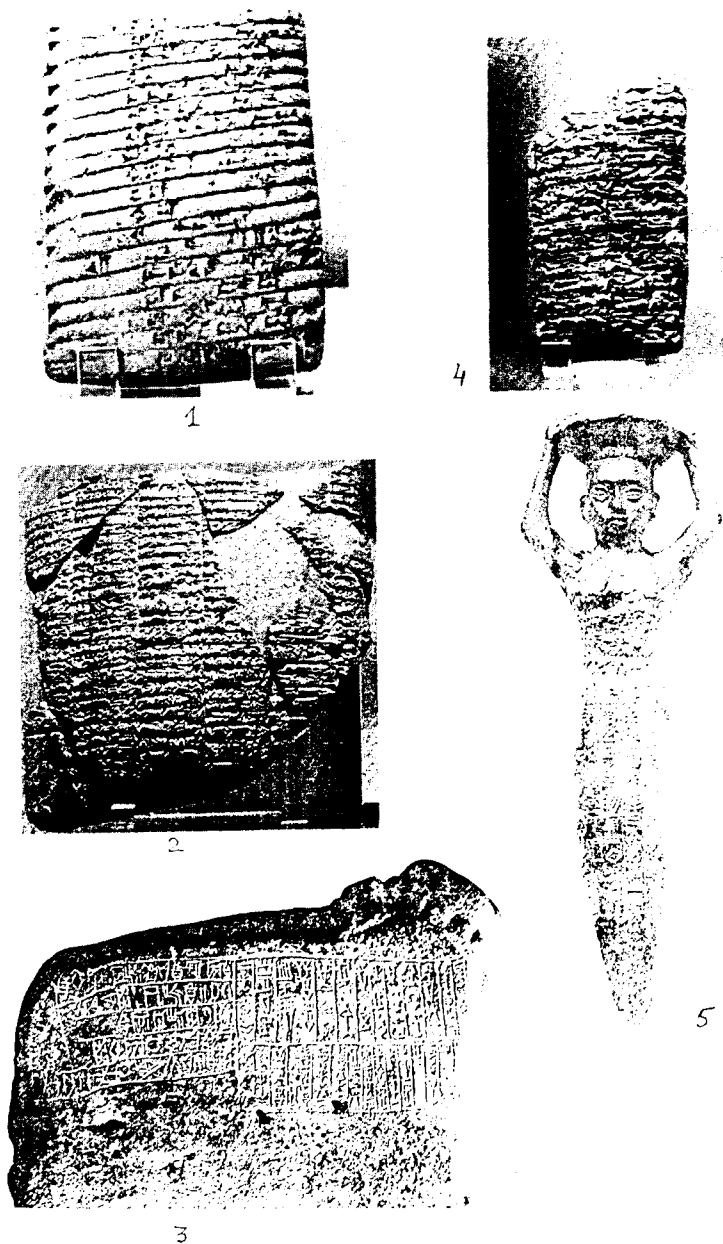
X TABLO

XI TABLO

XII TABLO

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	3
Giriş	6
I fəsil.	
Mənbələr və tarixşünaslıq	10
II fəsil.	
Elamın ərazisi və əhalinin etnik mənsubiyyəti	21
III fəsil.	
İbtidai məskənlərdən ilk dövlət birliklərinə. Avan və Şimal sülalələrinin tarixindən	37
IV fəsil.	
Cəmiyyətin sosial strukturu və siyasi-inzibati idarəçiliyin formalaşması	56
V fəsil.	
Protoelam sənədlərində gündəlik həyatın və təsərrüfat fəaliyyətinin əksi	81
VI fəsil.	
Elam piktoqrafiyasının inkişafı: ideoqrafik ifadə vasitələrindən hecalı yazılışa keçid	110
Nəticə	147
Qeydlər	156
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	163
İxtisarlar	181
Cədvəllər	183
Резюме	219
Summary	235
Tablolar	250

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Buraxılışa məsul: *Rasim Müzəffərli*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Kompyuter səhifələnməsi: *Yeganə Əsgərova*

Üz qabığının dizaynı: *Nərgiz Əliyeva*

Korrektor: *Gültəkin Yusifova*

Çapa imzalanmışdır 07.10.2011
Format 60×90 $\frac{1}{16}$, Fiziki çap vərəqi 16,5
Sifariş N251. Tiraj 500

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49
www.eastwest.az